

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI
KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

141. évfolyam, 3. szám

2017

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő
MARI LÁSZLÓ

Szerkesztők
EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő), BOTTLIK ZSOLT,
HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR

Szerkesztőbizottság
FÁBIÁN SZABOLCS, GYÖRI RÓBERT, ILLÉS SÁNDOR,
STEVEN JOBBITT, KOZMA GÁBOR,
LÓCZY DÉNES, MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMÁR JUDIT

Tudományos Tanácsadó Testület
BELUSZKY PÁL, FRISNYÁK SÁNDOR, KERÉNYI ATTILA,
KOCSIS KÁROLY, KOVÁCS ZOLTÁN,
MEZŐSI GÁBOR, PROBÁLD FERENC, VARAJTI KÁROLY

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitasasag.hu. Honlap: www.foldrajzitasasag.hu
Az EBSCO által indexált és az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba
sorolt folyóirat.

TARTALOM / CONTENTS

Vendégszerkesztői előszó – NAGY GÁBOR	189
Tematikus értekezések / Thematic studies	
CZIRFUSZ MÁRTON: A gazdaságföldrajz elméletei gazdaságról és térről – tanulságok a gazdaságföldrajz oktatásához / The economic geography about economy and space – lessons for teaching economic geography	192
BERKI MÁRTON: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet / The changing conceptualisation of geographical scale and actor-network theory	203
MOLNÁR ERNŐ: Globális értékláncok és térbeli gazdasági egyenlőtlenségek: miről mesél a textil- és ruházati ipar változó földrajza? / Global value chains and spatial economic inequalities: what does the changing geography of the textile and clothing industry tell us?	216
NAGY ERIKA: Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések / Changing state roles – key concepts in economic geography	226
NAGY GÁBOR: Az állami beavatkozások lakáspiaci és területi hatásai a lakásszektorban / Intervention of the state in the real estate sector and its spatial consequences	235
NAGY ERIKA–IZSÁK ÉVA: A városi gazdaság – (újra)értelmezési lehetőségek a gazdaságföldrajz oktatásához / Urban economies – towards re-conceptualizing the teaching of economic geography	246
EGEDY TAMÁS: Városfejlesztési paradigmák az új évezredben – a kreatív város és az okos város / Urban development paradigms in the new millennium – the creative city and the smart city ...	254

VENDÉGSZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Az a vállalkozás, amelynek eredményeként ez a különszám megszületett, még 2015 augusztusában indult az EUGEO 2015-ös regionális konferenciáján az ELTE Lágymányosi Campusában. Némi előzetes szervezkedést követően ekkor ült le először az a csapat, amelynek kutatási területében és szakmai érdeklődésében közös elemet jelentett a gazdaságföldrajz iránti nyitottság. Ekkor indult el egy azóta is tartó diskurzus a gazdaságföldrajzi tudáskészlet és szemlélet megújításáról.

A megbeszélés eredményeként felállt a Gazdaságföldrajzi Műhely, amelyhez az ország csaknem minden egyeteméről és fontosabb kutatóintézetéből csatlakoztak az érdeklődő kollégák. A feladat első körben az volt, hogy megtaláljuk azokat a témákat, amelyekben a jelenlegi közép- és felsőoktatás tematikájához érdemi többletet vagyunk képesek adni, illetve a „klasszikus” leíró, oknyomozó gazdaságföldrajzi szemlélethez képest (hol, mi van és miért?) új irányvonalat tudunk mutatni. Ezzel próbálkoztunk a Debreceni Egyetemen 2016. márciusában tartott első vitautülésen, ahol a globális értéktermelési hálózatok új koncepcióját jártuk körül, kihegyezve a témát a globális válság és a periférikus terek kontextusára. Az ott kialakult vita, illetve a témához kapcsolódó felvetések azt sugallták a résztvevőknek, hogy a hazai gazdaságföldrajzi kutatásban vélhetően felhalmozódott már annyi tudás, amellyel érdemben meg tudnánk újítani mind a kutatási, mind az oktatási szemléletet.

Ennek folyománya volt, hogy a 2016-ban Egerben megrendezett Földrajzi Konferencia keretében a Műhely tematikus szekciót szervezett „*Potenciálok és korlátok – a gazdasági szerkezetváltás dilemmái az európai perifériákon*” címmel. A szervezők kellemes meglepetésére jóval több, mint egy tucat előadó jelentkezett be, s az előadások nem csak címükben, de tartalmukban is szorosan követték az előre megadott tematikai csomópontokat (pl. útfüggőség, az állam szerepe, fejlesztéspolitikák eltérő földrajzi léptékekben, lokális válaszok a perifériahelyzet kezelésére). Ezen a rendezvényen merült fel elsőként az ötlet, hogy a hazai gazdaságföldrajz megújítását elősegítendő érdemes volna egy tematikus csokorba rendezve megjelentetni néhány, egymáshoz is kapcsolódó előadás tanulmány-nyá átdolgozott verzióját. A Műhely felvetése pozitív fogadtatásra és támogatásra talált a munkánkat kezdetektől kísérő Földrajzi Közlemények szerkesztősege részéről.

A Műhely munkája könnyen belterjessé válhatna, ha kizárólag a kutatási eredmények bemutatását és annak kritikáját helyeznénk előtérbe. Már az eredetileg meghatározott feladatok között is hangsúlyosan megjelent az oktatás megújításának igénye. Ehhez kapcsolódóan került sor 2016 júniusában Szegeden egy vitautülésre, ahol a Kerettanterv gazdaságföldrajzi tematikájú részeinek alternatív struktúrájáról beszélgettünk, első körben görcső alá véve a 10. osztályos gimnáziumi tankönyv anyagát. A vita folytatására és a Műhely tantervújító ambícióinak továbbgörgetésére a már említett egri Magyar Földrajzi Konferencia módszertani szekciójában került sor.

Vállalásunk nem előzmény nélkül való. A Műhely tagjai és támogatói közül többen részt vettek általános és középiskolai tankönyvek megírásában, illetve elindult a gazdaságföldrajz egyetemi képzésének tartalmi megújítása is egyetemi jegyzetek és segédanyagok formájában (MÉSZÁROS R. et al., 2010; CZIRFUSZ MÁRTON, 2014).

A Műhely, mint szervezeti forma jól szolgálta a kitűzött célokat mindaddig, amíg csak az új tudományos szemléletek és eredmények egymás közti megosztása volt a cél. Attól kezdve, hogy a csapat ambíciói ezt a küszöböt átlépték, felmerült az ötlet egy új szerve-

zeti struktúra kialakítására. Ezen törekvésünk az MTA X. Osztálya keretében működő Társadalomföldrajzi Bizottság új albizottsága, a Gazdaságföldrajzi Albizottság formájában öltött testet. A Bizottság – az Akadémia sajátos működési elvei alapján – nem végez önálló tudományos szervezőmunkát, az döntően az albizottságok feladata. Miután a gazdaságföldrajznak e keretek között nem volt képviselője – lévén a korábban Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Albizottság nevéből jó évtizede kikerült a gazdaságföldrajz és tematikájából már jóval korábban kikoptak az ide sorolható eredményeket megvitató ülések –, ez indokolta az új szervezeti egység létrehozását. Az Albizottság 2016 márciusában alakult meg, elnökévé két évre NAGY ERIKÁT (MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba), titkárává MOLNÁR ERNŐT (Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék) választotta meg.

A műhelymunka a következő vitailésen már a tervezett különszám lehetséges tematikájára és szerkezetére helyezte át a hangsúlyt, s az akkori egyéni vállalások jelen tematikus számban öltöttek testet.

A különszám alapkonceptiója az volt, hogy a gazdaságföldrajz által használt alapvető fogalmak (pl. gazdaság, piac, lépték, áramlások, hálózatok) megváltozott, a nemzetközi szakirodalomban már jelen lévő új értelmezését – lehetőleg a szélesebb szakmai közönség számára is érthető formában – bemutassuk. A két felvezető, nagyobb terjedelmű tanulmány (CZIRFUSZ MÁRTON 2017; BERKI MÁRTON 2017) célja lényegében az volt, hogy alapkonceptiókhoz kapcsolódóan megpróbálja formálni a középfokú és felsőfokú földrajzoktatók szemléletét. A kisebb lélegzetű tanulmányok célja egy-egy fontos, de jobban körülhatárolható téma megvilágítása. Ennek keretében került sor a globális értékláncok és a globális termelési hálózatok problémakörének kétirányú megközelítésére, mind az elmélet, mind egy konkrét ágazati példa bemutatásán keresztül (MOLNÁR ERNŐ 2017). A városi súlypontú gazdasági szerkezet megkerülhetlenné tette a városi gazdaságok, a globális városok és a városverseny körülményeit (NAGY ERIKA – IZSÁK ÉVA 2017). EGEDY TAMÁS (2017) írásán keresztül betekintést nyerhetünk a kreatív és okos városok koncepciójának fejlődésébe. A városi gazdaság egyik speciális szegmensét, a rövidtávú lakáskiadások, és ezen keresztül a közösségi gazdaság témáját járja körül BOROS LAJOS és DUDÁS GÁBOR (2017) az Airbnb nemzetközi és hazai megjelenését és fejlődését felvázoló munkájában. A gazdaság nem kizárólag a vállalkozások tevékenysége révén működik, ezt illusztrálja NAGY ERIKA (2017) írása az állam változó szerepfelfogásáról, valamint a szakirodalom ezzel kapcsolatos viszonyulásáról. E folyamat élő példáját mutatja be GYURIS FERENC (2017) a kínai gazdasági fejlődést áttekintő elemzésében, bemutatva a bejárt utat a központilag vezérelt gazdaságtól, az erősen piacodott, a fejlesztő állam vonásait mutató gazdasági modellig, feltárva a fejlődési modell közép- és hosszútávú gyengeségeit. NAGY GÁBOR (2017) is az állam és a gazdaság viszonyrendszerét feszegeti, de egészen más szemszögből: a kormányzati beavatkozásokra érzékeny lakáspiaci szektor helyzetét tárja fel. Bár a napi gyakorlatban a környezetünkben folyamatosan szembeesülünk a munkaerőpiac átalakulásával, ez a tankönyvek lapjain alig jelenik meg, legfeljebb a munkanélküliség problémája kerül elő, mint társadalmi jelenség. SISKÁNÉ SZILASSI BEÁTA és HALÁSZ LEVENTE (2017) bevezeti az olvasót a munkaerőpiacok átalakulásába, elénk tárva annak töredezettségét, és a folyamatok új megközelítését a hazai és európai kutatásokban.

A Földrajzi Közlemények nem csupán tanulmányokat és kisebb közleményeket közöl, hanem vita- és szemleanyagokat, műhelyek bemutatását és konferencia-beszámolókat is. Ezeket a lehetőségeket sem szerettük volna kihasználatlanul hagyni, így KUKELY GÖRGY (2017) segítségével megismerkedhetünk egy a gazdaságföldrajz fejlődésére jelentős hatást gyakorló nemzetközi műhellyel, illetve NAGY GÁBOR (2017) beszámolóját olvashatjuk egy meghatározó szakmai konferenciáról.

Úgy gondolom, hogy a Műhely tagjai és a magam nevében csak köszönetet mondhatunk a Földrajzi Közlemények szerkesztőségének azért, hogy eredményeinket egy tematikus számban bemutathatjuk a szélesebb szakmai közönségnek és a földrajztanároknak. Ha tanulmányainkkal csak egy kicsit is sikerül hozzájárulnunk a gazdaságföldrajz hazai megújításához, célunkat már elértük. Ha az írásaink hatására néhány földrajztanár a tehetséges diákjait gazdaságföldrajzi irányba motiválja, vagy ha az egyetemi oktatásban segédanyagként használják a különszámot és a hallgatók érdeklődését sikerül felkelteni a gazdaságföldrajz bármely problémája iránt, többet értünk el, mint reméltük. Olvasóink találjanak cikkeinkben annyi legalább örömet, mint amekkora örömet okoztak nekünk kutatóknak a tanulmányok megszületéséhez vezető tudományos felismerések!

NAGY GÁBOR

IRODALOM

- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 203–215.
- BOROS L.–DUDÁS G. 2017: A közösség szállásadás konfliktusai és dilemmái. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 288–298.
- CZIRFUSZ M. 2014: Gazdaságföldrajz – Jegyzet oktatóknak és hallgatóknak. Miskolci Egyetem Kiadó, Miskolc. 190 p.
- CZIRFUSZ M. 2017: A gazdaságföldrajz elméletei térről és gazdaságról – tanulságok a gazdaságföldrajz oktatása számára. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 192–202.
- GYURIS F. 2017: A kínai gazdasági csoda okai és korlátai. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 275–287.
- EGEDY T. 2017: Városfejlesztési paradigmák az új évezredben – A kreatív város és az okos város. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 254–262.
- KUKELY GY. 2017: A globális gazdaságföldrajz iránytűje: a Manchesteri iskola. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 299–302.
- MOLNÁR E. 2017: Globális értékláncok és térbeli gazdasági egyenlőtlenségek, avagy miről mesél a textil- és ruhaipar változó földrajza? – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 216–225.
- NAGY E.–IZSÁK É. 2017: A városi gazdaság – újra-értelmezési lehetőségek a gazdaságföldrajz oktatásában. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 246–253.
- NAGY E. 2017: Az állam változó szerepe a térbeli-gazdasági folyamatok alakításában. – és ennek társadalomföldrajzi értelmezései. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 226–234.
- NAGY G. 2017: Az állami beavatkozások lakáspiaci és területi hatásai a lakásszektorban. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 235–245.
- NAGY G. 2017: Negyedik Globális Gazdaságföldrajzi Konferencia – ECONGEO – 2015. augusztus 19–23., Oxford, Nagy-Britannia. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 303–305.
- SISKÁNÉ SZILASSI B.–HALÁSZ L.: Globális munkaerőpiaci kihívások az új gazdaságföldrajzi folyamatok tükrében. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 263–274.

A GAZDASÁGFÖLDRAJZ ELMÉLETEI GAZDASÁGRÓL ÉS TÉRRŐL – TANULSÁGOK A GAZDASÁGFÖLDRAJZ OKTATÁSÁHOZ

CZIRFUSZ MÁRTON

THE ECONOMIC GEOGRAPHY ABOUT ECONOMY AND SPACE
– LESSONS FOR TEACHING ECONOMIC GEOGRAPHY

Abstract

Economic geography has undergone tremendous theoretical development in the past two to three decades. This shift has been informed by both a change in economic theories – primarily the blossoming of the geographical political economy approach – and in theories about spatiality – such as the relational turn. This article argues that, although recent changes in the Hungarian space-economy has led to a renewal of the topics and approaches of domestic economic geography which reflect the aforementioned developments, this theoretical shift has not yet found a way into the classroom or into primary and secondary school geography textbooks. The paper examines some current topics of economic geography and illustrates how they could help students better understand how Hungarian spatial and economic realities on different spatial scales are structured.

Keywords: economic theory, spatiality, political economy, classroom

Bevezetés

A gazdaságföldrajz nemzetközi szakirodalma az elmúlt 2-3 évtizedben jelentős elméleti átalakulásokon ment keresztül. Ezek a változások nem légiüres térben, a világ minket körülvevő hétköznapi folyamataitól függetlenül történtek: a gazdaságföldrajz éppen a világ-gazdaság térbeli folyamatainak változásaira fogalmazott meg új kérdésfeltevéseket és új válaszokat, módosította a korábban bevált elméleti kereteket. A gazdaságföldrajzot befolyásoló jelentős gazdasági átrendeződések között lehet említeni a 2000-es évek elejének globalizációkritikus mozgalmainak hatását a földrajzra (MINCA, C. 2003) vagy a 2008-as válság folyamatainak elemzését (BRENNER, N. et al. 2010; NEMES-NAGY A. 2011), amelyek a földrajzi (kritikai) politikai gazdaságtani irodalom, az egyenlőtlen fejlődés mint elmélet és a neoliberalizmuskritika súlyának újbóli növekedését eredményezték (SHEPPARD, E. 2011; SPRINGER, S. 2016; TIMÁR J. 2016).

A hazai gazdaságföldrajzi szakirodalmat hosszú ideig a leíró szemlélet uralta, amely egyrészt a 19. század végi uralkodó földrajzi megközelítésmódból, másrészt a szocialista földrajzból származott (CZIRFUSZ M. 2012). A rendszerváltás térbeli egyenlőtlenségeket újratermelő politikai-gazdasági folyamatainak (TIMÁR J. 2016) értelmezéséhez, e folyamatok megváltoztatásához a leíró értelmezési keret egyáltalán nem bizonyult alkalmasnak. A politikai gazdaságtani szemlélet (SHEPPARD, E. 2011; VARRÓ, K. 2015; JONES, A. 2016) ezzel szemben a kutatók, egyetemi hallgatók, általános vagy középiskolás diákok és tanárok, de a „hétköznapi” személyek mint gazdasági szereplők számára is jól magyarázhatja a gazdaságról, a gazdasági folyamatokról és a gazdaság térbeli egyenlőtlenségeiről tapasztaltakat (CZIRFUSZ M. 2014b).

Ebben a tanulmányban egy-egy részben azt mutatom meg, hogy a nemzetközi gazdaságföldrajzban jelenleg uralkodó (és a hazai szakmában is erősödő) politikai gazdaságtani értelmezési keret milyen gazdaságelméleteket és milyen új térelméleteket használ.

Példákon keresztül ismertetem, hogy a jelenlegi magyarországi folyamatokról ez a megközelítésmód milyen új tudásokat kínál a leíró szemléletű földrajzhoz képest. Bár a tér- és gazdaságszemléletek sokszínűvé válása a földrajzban nem korlátozódik a politikai gazdaságtani megközelítésre, a tanulmányban erre a megközelítésre helyezem a hangsúlyt.

Mindkét fejezetben a gazdaságföldrajz oktatásának kérdéskörét helyezem fókuszba. A hazai egyetemeken a gazdaságföldrajzot mostanra jórészt a kortárs külföldi áramlatokat ismerő, azokat a hazai és kelet-európai példákra és a hazai képzésre átfordítani képes személyek oktatják. A gazdaságföldrajz ma Magyarországon már semmiképpen sem az, amit 10-15 évvel annak tartottunk, és amelyet akkor joggal illethettünk kritikával, hiszen semmilyen fogódzót nem nyújtott a minket körülvevő térbeli gazdasági folyamatok értelmezéséhez. Viszont a közoktatásba ezek a szaktudományi változások jóval lassabban szivárognak át, a szemléletváltáshoz többek között hosszabb időre, az oktatásmódszertanosok és a gazdaságföldrajzosok közötti nyitott párbeszédre és nem utolsósorban jó közoktatási és egyetemi tankönyvekre van szükség.

Az oktatásmódszertanosok és a gazdaságföldrajzosok változtatásokat szorgalmazó szövetségét azért is gondolom elkerülhetetlennek, mert a rendszerváltás óta eltelt közel három évtized újult erővel mutatott rá a gazdasági és az oktatáspolitikai változások közötti közvetlen kapcsolatokra (KOVAI M.–NEUMANN E. 2015), a társadalomfelfogások és az iskolafelfogások párhuzamosságára (MÉSZÁROS GY. 2015). A gazdaságföldrajz köz- és felsőoktatási tartalmai ideális esetben tükrözik a tudomány pillanatnyi állását, így a földrajz esetében segítenek kritikai módon értelmezni a hétköznapi gazdasági térfolyamatokat, azzal együtt, hogy a mindenkori intézményi keretek, a tudományos és oktatáspolitikai érdekviszonyok is befolyásolják azt.

Gazdaságméletek: a gazdaság fogalma és jelentése

Ebben a fejezetben a gazdaságföldrajz gazdaságról szóló elméleteinek három csomópontját tekintem át. Egyrészt bemutatom, hogy a gazdaságról a gazdaságföldrajzosok – és a köznapi felfogás is – különböző időszakokban különböző dolgokat gondolt. Másrészt rávilágítok arra a jelenségre, hogy a gazdaságot mint kapitalista gazdaságot tartjuk „normálisnak”. Harmadrészt foglalkozom a gazdaságföldrajz azon, a gazdaságról vallott alapállításával, hogy a gazdaság területi egyenlőtlenségeket hoz létre és termel újra.

A gazdaság mint térben és időben változó fogalom

A kortárs gazdaságföldrajz egyik legfontosabb alapállítása, hogy *a gazdaság fogalma helyről helyre és korszakról korszakra változik* (BARNES, T. J. 2001; BERNDT, C.–BOECKLER, M. 2007). Ez azt jelenti, hogy bár gazdasági cselekvések az emberiség történetében és a világ különböző pontjain mindig is léteztek, ezek konkrét tartalma változott, és ezekről a megvalósulási formákról a gazdaság kutatói is más-mást gondoltak. A magyar nyelvben is felismerhető a gazdaság hétköznapi fogalomhasználatának többes jelentése és annak különböző földrajzi léptékei: egyrészt a történetileg a háztartáshoz kapcsolódó gazdálkodó (mezőgazdasági termelést végző) egység jelentés, másrészt a nemzetállami vagy globális értelmezési keretben megjelenő nemzet- vagy világgazdaság értelmezés.

A nemzetállami lépték kiemelt mivolta a gazdaságföldrajznak és oktatásának elmélettörténetében is nyomozható. Emlékezhettünk még arra az időszakra, amikor a főáramú regionális gazdaságföldrajzi tankönyvek szétválasztották a tőkés és a szocialista gazdaságokat, majd azokon belül tárgyalták az országokat mint egymástól független „dobozokat”.

Ez az országcentrikus tárgyalásmód amiatt aggályos, mert a két országcsoporthoz a szocialista időszakban is függőségi viszony létezett (BÖRÖCZ 1993) – ahogy az amúgy az iskolai földrajzoktatásban is megjelent, például a kelet-európai adósságválság ismeretében keresztül (lásd pl. ARDAY I. et al. 2015, pp. 59–61).

A rendszerváltás utáni turbulens években, a kapitalizmus „kibontakozásával” a közoktatásban is a liberális alapelvek és a liberalizmus társadalom- és gazdaságképe (bővebben lásd pl. MÉSZÁROS 2015) került előtérbe. Az alap gondolat az volt, hogy a kapitalizmusban mint rendszerben való érvényesüléshez e rendszer gazdasági törvényszerűségeivel tisztában kell lenni. A közoktatásban ezzel párhuzamosan a globális lépték (a kapitalizmus mint a világgazdaság szervező ereje) tárgyalása a földrajz kerettantervekben megerősödött, a piacgazdaságról szóló ismeretek súlya a rendszerváltás utáni időszakban nőtt, az alternatív társadalom- és gazdaságképek háttérbe szorultak. Paradox módon viszont éppen a piacgazdaság működésével foglalkozó tananyagrészt – amelynek tankönyvi bővülése az általános társadalomföldrajzon belül az 1990-es évek második felére tehető (BERNEK Á. – SÁRFALVI B. 1997) – találták a diákok és a tanárok túlságosan távol állónak, idegennek, nehéznek vagy túlságosan absztraktnak. A hétköznapi gazdasági tapasztalatok így nem találkoztak össze a földrajzórán a gazdaságról tanultakkal, a tartalmilag-elméletileg jó irányú szemléletváltozás ellenére.

A kapitalizmus mint normálállapot

A rendszerváltás után a kapitalizmus mint elérendő és megvalósítandó normálállapot vált kitüntetetté a gazdasági közoktatásbeli gondolkodásban. Az 1990-es évek második felében például Chikán Attila véleményformáló közgazdász mondta egy vele készült interjúban, hogy a piacgazdaság alapelvei olyan értékek, „amelyek a társadalom egészében érvényre kell hogy jussanak, így magában az iskola világában is. (...) Az iskola világában ható értékrendszerekre vonatkozó kutatások eredményei arra utalnak, hogy az oktatásban ma még nem nagyon érvényesülnek a klasszikus piacgazdaságra jellemző értékek. A kockázatvállalás, a vállalkozó szellem, a kooperációra készítés alig-alig van jelen az iskolában.” (SCHÜTTLER T. – CHIKÁN A. 1998).

Bár az uralkodó felfogás jórészt kiírja a hétköznapi gazdasági folyamatok értelmezéséből a kapitalizmuson kívüli gazdasági cselekvéseket, helyenként megjelennek olyan érvelések, amelyek utalnak a rendszerváltás utáni gazdasági viszonyok és a kapitalizmus mint vágyott ideáltípus közötti ellentmondásokra, bár jórészt nem reflektálnak ezeknek az ellentmondásoknak az okaira. Chikán Attila például az előbb is idézett interjúban a mindennapi gazdasági valóság megértését szorgalmazza az iskolákban, amely megérteti, hogy a gazdaságban milyen szereplők milyen érdekek mentén, milyen viszonyrendszerben működnek (SCHÜTTLER T. – CHIKÁN A. 1998). (Természetesen a mindennapi gazdaság tárgyalásmódja nagyon különböző lehet: egyfelől a kapitalizmus mint rendszer működési logikáján belül maradvá be lehet mutatni, hogy a gazdasági szereplők miért viselkednek racionális gazdasági szereplőként, másfelől arra is rá lehet mutatni, hogy a kapitalizmus mint rendszer működési logikájával nem magyarázható meg valamennyi gazdasági szereplő valamennyi viselkedése.)

Több tanulmány viszont „érdekességeknek” vagy „hamis képnek” hirdeti azokat a gazdasági felfogásokat, amelyek nem illeszkednek a kapitalizmus mint idealisztikus rendszer alaptulajdonságaihoz (Kérdések és válaszok a gazdaságról, gazdasági kultúrára nevelésről 1998; KERESKESNÉ HORVÁTH I. 2012). Ennek oka abban foglalható össze, hogy a kapitalizmus világszintűvé válása, a globalizáció folyamata (MELEGH A. 2009) azt eredményezte, hogy a piaci viszonyokra, a kereslet és a kínálat kiegyenlítődéssére, a racionálisan cselekvő gazdasági szereplőkre vonatkozó gazdaságelméleti feltételezéseket olyan színben látszódnak, mint amelyek *bárhol és bármikor* érvényesek. Az elmúlt évtizedek nemzetközi földrajzi

politikai gazdaságtani irodalma viszont rámutatott arra, hogy a kapitalizmusnak különböző megjelenési formái vannak különböző helyeken és terekben (PECK, J.–THEODORE, N. 2007), ráadásul a piaci viszonyok súlya az országok és a háztartások gazdasági életében időben is folyamatosan változik.

A kapitalista gazdaság helyspecifikus jellege jól illusztrálható a munka világának példáján. A rendszerváltás után Magyarországon a bérmunka válsága a nyugat-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is kiteljesedett (CSOBA J. 2007). A bérért való munkavégzés mint kapitalista forma mellett fontos szerepet töltenek be a háztartások megélhetésében az alternatív módon fizetett és a nem (pénzben) fizetett munkák. Előbbi, alternatív módon fizetett munkába tartozik például az önfoglalkoztatás, a természetbeni juttatásokért, a kölcsönösségi alapon vagy jóléti ellátásokért végzett munka; utóbbi, nem pénzben fizetett munka a házimunka, az ápolás, az önkéntesség vagy az önellátás (GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996). Ezeknek a munkaformáknak az összefüggéseit a gazdaságföldrajzban is számos kutatás vizsgálta, pl. SMITH, A. et al. (2008) Pozsony és Krakkó egy-egy városrészében, CZIRFUSZ M. (2014a) magyarországi településszintű adatokon. A KSH (2016) ezen túl a nem fizetett (láthatatlan) munka értékének megmérése is kísérletet tett, amely szerint a magyar GDP (számítási módtól függően) 22–47%-kal lenne magasabb, ha a háztartási termelést (a háztartási, nem fizetett munkát) figyelembe vennénk.

A középiskolások gazdasági ismereteiben vagy a közoktatásbeli gazdaságföldrajzi tananyagban mindez a gazdasági sokféleség nem tükröződik. A már idézett 1990-es évek közepi felmérés szerint a megkérdezett középiskolások a családi gazdálkodásban szinte kizárólag a szülők keresetét említették bevételi forrásként, és elsősorban a vidéki gimnazisták említettek más jövedelmeket, pl. a háztájizást (Kérdések és válaszok a gazdaságról, gazdasági kultúrára nevelésről 1998). Erre a leegyszerűsítő szemléletre a közoktatásban a földrajzórák gazdasági ismeretei sajnos csak ráerősítenek. A 10. osztályos OFI-s földrajztankönyvben (ARDAY I. et al. 2015) pl. önálló fejezet szól a nemzetközi munkamegosztásról, de a háztartáson belüli munkamegosztás nincs megemlítve, a háztartási munka fogalma egyáltalán nem fordul elő a tankönyvi szövegben. Így a földrajzóra a hétköznapi tapasztalatokkal nincsen összhangban.

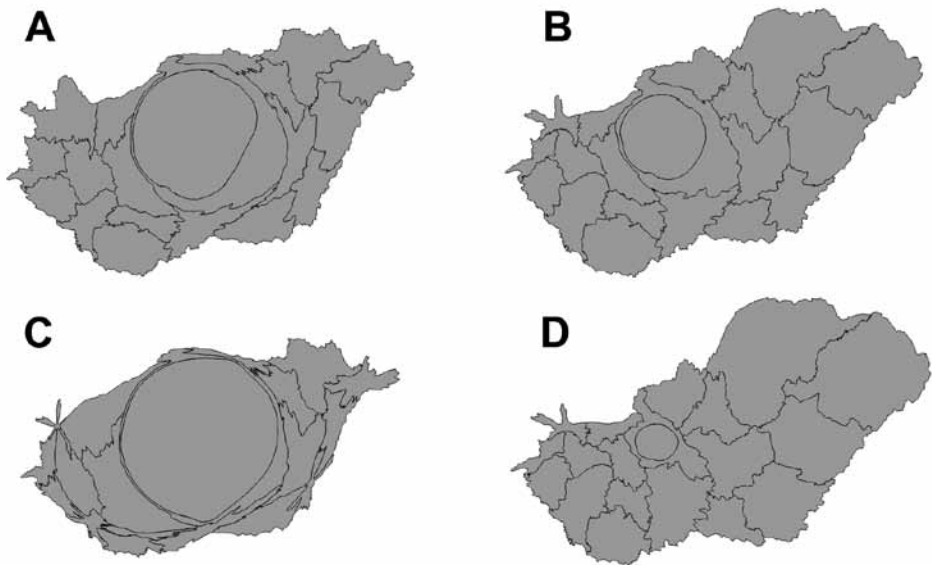
A földrajzóra fontos feladata lehetne, hogy a kapitalizmust ne vegyük eleve adott és a hétköznapi életünket egyértelműen meghatározó rendszernek, így közelebb hozva a hétköznapi valóságokat a közoktatáshoz. Tudatosítani lehetne a család megélhetésében a fizetett, a nem fizetett vagy az alternatív módon fizetett munkaformák jelentőségét (pénzben és időráfordításban egyaránt kifejezve). Ezáltal bemutatathatnánk a „poszt-szocialista portfóliózást” (a különböző megélhetési források dinamikusan változó súlyát) a gazdasági tevékenységeinkben. Így a csereformák és a pénz kapcsolatát is jobban el lehetne mélyíteni (ez jelenleg vakfolt a tankönyvi tananyagokban), a piacon pénzért végzett csere ugyanis a gazdasági cserefolyamatoknak ismét csak az egyik (bár a kapitalizmusban domináns) formája, amelyet kiegészítenek nem pénzbeli cserék, barterek, ajándékok stb. A háztartáson belüli munkamegosztás tematizálása pedig emancipatív szerepet tölthet be, amire különösen nagy szükség van a 2008-as válságot követően, amikor a háztartásokra a bérmunka szűkülésével a megélhetés biztosításának egyre nagyobb terhe hárul, így fontosabbá válik a háztartási munkát a bérmunkával egyenrangúként elfogadnunk.

A területi egyenlőtlenségek újratermelődése a kapitalizmusban

A kortárs gazdaságföldrajz harmadik gazdaságelméleti csomópontja (amely már e tanulmány következő fejezetébe is átvezet), hogy *a kapitalizmus mint gazdasági rendszer alaptulajdonságaiból, működési logikájából fakadóan újratermeli a területi egyen-*

lőtlenségeket. Természetesen a területi egyenlőtlenségek nemcsak a kapitalizmusra mint gazdasági rendszerre jellemzők, csak a kapitalizmusban ezek kialakulásának és újratermelődésének mozgástörvényei megváltoztak. Azt, hogy ez hogyan működik napjaink Magyarországon, ismét a munkavégzésen keresztül ismertetem. Bár a munkavégzés vagy a munkanélküliség témája a földrajz keretantervekben marginális témának számítanak, a tanulmányban két okból hozok a munka világából példákat: egyrészt mert saját kutatásaimban ezek hangsúlyosak, másrészt azért, mert a munka világot olyan témának tartom, amely a földrajz tantárgy keretein belül a mostaninál hangsúlyosabban is megjelenhetne.

Az 1. ábra torzított kartogramjai a munka világának egyes jellemzőit mutatják be megyei adatokon, a megyék területe az ábrázolt adott abszolút mutató nagyságával arányos. Az ábráson kirajzolódnak a munka világának különböző, de egymással összefüggő területi egyenlőtlenségei. A foglalkoztatottak számának megyei megoszlását egyrészt a népesség területi elhelyezkedése, másrészt Közép-Magyarország kedvező foglalkoztatási helyzete befolyásolja. A munkanélküliek és a foglalkoztatottak megyei megoszlásának különbségeiből kirajzolódnak a munkalehetőségekhez való hozzáférés differenciái: ha lakóhelytől függetlenül mindenki egyforma eséllyel dolgozhatna, akkor a két térkép egybevágná volna. A foglalkoztatottak két részcsoportját képezik a munkaerő-kölcsönző cégek által foglalkoztatottak és a közfoglalkoztatottak. Előbbi, mintegy 120 ezer fős csoport annak a tartalékhadseregnek tekinthető, akikre elsősorban a külföldi tőke által működtetett gyárakban és szolgáltató egységekben van szükség; elsősorban Budapesten és Közép-Dunántúl megyéiben terjedt el ez a forma. A közfoglalkoztatottak 200 ezer fős tömege nagyobb részben a formális munkaerőpiac szempontjából „felesleges” népesség (KOVAI C. 2016), ők a gazdaság strukturális meghatározottságai miatt szorultak ki a munkaerőpiacról (és

1. ábra A munka világának megyei megoszlásai torzított kartogramokon (2015)

A – Foglalkoztatottak száma; B – Munkanélküliek száma;

C – Munkaerő-kölcsönzők által foglalkoztatottak száma; D – Közfoglalkoztatottak száma

Forrás: KSH, é. n., é. n.; MÓD P. et al. 2016; PUTNOKI P. 2016

Figure 1 The world of labour on county level area cartograms (2015)

A – Employment; B – Unemployment; C – Temporary staffed employment; D – Public works employment

Source: KSH, é. n., é. n.; MÓD P. et al. 2016; PUTNOKI P. 2016

a kutatások szerint mindössze 10%-uk tud elhelyezkedni az elsődleges, formális munkaerőpiacon). A munkanélküliek és a közfoglalkoztatottak térképét összevetve kirajzolódnak a közfoglalkoztatási programba való bevonás megyei eltérései is: egy észak- vagy kelet-magyarországi munkanélkülinek lakóhelye miatt nagyobb esélye van a közfoglalkoztatásba bekerülni, mint egy budapesti vagy nyugat-magyarországi sorstársának.

Az ábrsorozat egyben árnyalja a földrajz tankönyvek felfogását, amely „eleve adott-nak” veszi a területi egyenlőtlenségeket – pl. „Az Alföld északi megyéit, különösen a keleti területeket súlyos és tartós munkanélküliség jellemezi. A munkanélküliségi ráta folyamatosan meghaladja az országos átlagot és főként a falusi településeket sújtja. Igen nagy probléma, hogy a lakosság képzettségi szintje alacsony, a szakképzett munkaerőt kereső piacon nehezen vagy egyáltalán nem tudnak elhelyezkedni.” (ARDAY I. et al. 2015, p. 117.) Egy olyan megközelítés, amely a munkanélküliség mint jelenség összetett okait keresi, illetve a munkanélküliség létrejöttét a gazdaság térbeli szerveződésmódjából vezeti le, az előbbi leírással szemben magyarázatokkal szolgálhat és egyúttal válaszokat kereshet a „Mi a teendő?” kérdésre is.

Térelméletek: a viszonyok fontossága

A kortárs gazdaságföldrajzban az elmúlt évtizedekben nemcsak a gazdaságelméletek sokfélesége indított el új kutatási irányokat, hanem a térelméletek bővülése, a társadalomtudományok téri fordulata (a térbeliség fontosságának a „felfedezése”) is átalakította a tudományos vitákat (FARAGÓ L. 2016). Ebben a tanulmányban nem térek ki a térelméletek sokszínűvé válásának részleteire, filozófiai alapjaira (ezekről lásd pl. DUSEK T. 2013; TAGAI G. 2011). A változások közül egyre összpontosítok, mégpedig az abszolút (tartályszerű) térfelfogást sok szempontból felváltó, a gazdasági-térbeli viszonyok fontosságát hangsúlyozó nézetek térhódítására.

Történetileg a gazdaságföldrajzot a Mi hol van? kérdésre adott, az abszolút térfelfogást tükröző megközelítés uralta. A 19. század utolsó évtizedeiben, az akkor kialakuló angol és amerikai gazdaságföldrajz egyik fontos szerepe volt, hogy a gyarmatosítást szolgálja az egyes földrajzi helyek áruforgalomba való bekapcsolódásának vizsgálatával (hol mi van és azokkal hogyan lehet kereskedni) (BARNES, T. J. 2001). A leíró (regionális) földrajzi hagyományban a gazdasági jellemzők bemutatása szintén a helyek (országok) mint tartályok alapján történt: a külső, országhatárokon átnyúló gazdasági kapcsolatok és viszonyok alárendelt szerepben jelennek meg ezekben az írásokban, az ekkori tankönyvekben (CZIRFUSZ M. 2012). Hasonlóan a Mi hol van? és a Mi hová való? kérdést helyezte a középpontba a szocialista földrajz rajonírozási, gazdasági körzeteket lehatároló, a körzetekhez gazdasági funkciókat társító elmélete és gyakorlata (a részletekről lásd pl. BELUSZKY P. 1982).

A szemléletbeli fordulatot itt is a politikai gazdaságtani felfogás 20. század utolsó évtizedeiben való megerősödése jelentette. Eszerint a gazdasági térfolyamatokat a helyeket, tereket és léptékeket összekapcsoló politikai-gazdasági viszonyok alapján érthetjük meg. A kutatások a különböző gazdasági rendszerek – pl. a kapitalizmus – működésére összpontosítottak (SWYNGEDOUW, E. 2000). A szűkebben értelmezett földrajzi politikai gazdaságtani kutatások később kiegészültek a térben értelmezett gazdaság tágabb társadalmi közegbe való beágyazottságának hangsúlyozásával, például a kultúra vagy a férfi-nő munkamegosztás témáinak előtérbe helyezésével (GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996; BERNDT, C. – BOECKLER, M. 2007).

A gazdaság térbeli viszonyrendszerének elemzése többek között a vállalatok térbeli működés módjának vizsgálatában teljesedett ki. A hetvenes évek válsága utáni posztfor-

dista vállalati szerveződés, a rugalmas termelésre való áttérés, a globalizáció során egyre nagyobb szerepet kapó transznacionális vállalatok olyan témákat jelentenek a gazdaság- földrajzosok számára, amelyekkel a politikai-gazdasági struktúrák térbeli egyenlőtlenségeket újratermelő működés módja jól leírható. A globális értékláncok, globális termelési hálózatok kutatása (bár elméletileg is sokszínű irányokat foglal össze) a kilencvenes években és a 2008-as gazdasági válság után több hullámban jelentkezett (YEUNG, H. W-C. 2005; YEUNG, H. W-C.–COE, N. M. 2015; WERNER, M. 2016).

Érdekes előbbiekkal összefüggésben megnézni, hogy a vállalatok hálózatos működés módja, a politikai-gazdasági helyi viszonyokba való beágyazottsága hogyan jelenik meg a 10. osztályos kísérleti földrajz tankönyvben; milyen lépések történtek a gazdaság térbeli viszonyrendszerének középpontba helyezése irányába. A világcégek hálózában című fejezet (ARDAY I. et al. 2015, pp. 46–49) hivatott feldolgozni a transznacionális vállalatok működés módját. Ha csak a fejezet térképeit nézzük, a vállalatok nemzetközi szerveződése a Mi hol van? kérdésén keresztül van elmesélve (a vállalatok telephelyei pontokkal vannak jelölve, a köztük levő kapcsolatok nem szerepelnek az ábrákon). A vállalaton belüli munkamegosztás tárgyalása jórészt hiányzik a tankönyvi szövegből, így például nem kaphatunk választ arra, hogy miért helyezik át a globális vállalatok Magyarországra nagy arányban az összeszerelő tevékenységeket. Jól érzékelhetjük a helyek és terek közötti viszonyok hiányát a térképi ábrázolásban az OFI által készített kiegészítő térképlapokon is: a Közép-Európa ipara című térkép a városok mellett a megszokott térképi jelekkel ábrázolja, hogy mely iparág található az adott településeken.

A vállalaton belüli gazdasági-földrajzi viszonyok fontosságát a 10. osztályos OFI-tankönyv *A világot vagy a központot szolgálják?* című fejezetének elemzésével lehet érzékelni (ARDAY I. et al. 2015, pp. 66–69). A vállalaton belüli földrajzi munkamegosztásról jó példát hoz az Airbus-repülőgép összeszerelésének fázisait bemutató ábra, amely a helyek közötti kapcsolatokat is bemutatja (ARDAY I. et al. 2015, p. 67). Véleményem szerint viszont a középiskolai földrajzanyagban is mód volna ennél összetettebb módon tárgyalni a gazdaság térbeli viszonyait; ezt a német közoktatásban is használta Diercke-atlasz példáján mutatom be, amely a Volkswagennel mint globális vállalattal foglalkozik. Az atlaszban három kivágat mutatja be a konszern üzemeinek elhelyezkedését (a köztük levő gazdasági-térbeli kapcsolatok nélkül). Az atlaszhoz tartozó tanári segédlet egyik ábrája a termelés-szervezés (a beszállítói hálózatok és a gyártási folyamat) időbeli átalakulását mutatja be a fordista termeléstől napjaink rugalmas termelési módjáig, ezt egészíti ki egy folyamatábrára, amely a termelés mellett az autók kereskedelem, a használat és a javítás-fenntartás szereplőit és tevékenységeiket foglalja össze, így bemutatva az autóhasználat tágabb gazdasági környezetét. Szintén a tanári segédletben idősoros oszlopdiaagram ábrázolja a német autógyárak külföldön és Németországban előállított autóinak számát, valamint az értéktermelés és a kutatás-fejlesztés beszállítók és márkakonzernek közötti megosztásának változását. A térbeli kapcsolatokat, az alkatrészek, a félkész és kész autók előállítási helyeit és szállítási irányait pedig a Volkswagen autók példáján egy világtérkép ábrázolja (DIERCKE WELTATLASZ 2017). A németországi autóipari termelési hálózatok összetett térképi ábrázolásának hasonlóan szemléletes megoldását adja SCHAMP, E. W.–RENTMEISTER, B. (2004) a tudományos igényű német nemzeti atlaszban.

A gazdasági és földrajzi viszonyokat a középpontba helyező gazdaságföldrajzi szemlélet nem szorítja háttérbe a magyarországi közoktatási hagyományban fontosnak tartott regionális földrajzot. Sokkal inkább egy olyan szemléletről van szó, amely a regionális földrajzot is megújítja azzal, hogy az országok vagy régiók mint tartályok egymást követő tárgyalásmódjának helyébe a helyek, terek és léptékek összekapcsoltságát helyezi, a globális léptéket összekapcsolja a helyi és személyes léptékekkel. Erre az COOK, I. et al. által

gondozott <http://www.followthethings.com/> (Kövessd a dolgokat!) honlapot és annak kritikai pedagógiai jelentőségét mutatom be. Álláspontom szerint ez a hazai földrajzoktatás számára is útmutató példa lehet, mind tartalmi, mind oktatásmódszertani szempontból. A Follow the things arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan kerülnek hozzánk, fogyasztókhoz a különböző árucikkek. A honlap egy webáruházra hasonlít, ahol azonban – az igazi webáruházzal ellentétben – különböző termékek létrehozásáról, kereskedelméről, megvásárlásáról, használatáról és hulladékká válásáról találhatunk forrásokat. A „radikális kutatási és közösségi pedagógiai projekt a közvélemény aziránt való kíváncsiságára épít, hogy »honnan jönnek a dolgok«. (...) Intellektuális és politikai célja, hogy (...) a dolgok közötti absztrakt viszonyt emberek közötti társadalmi viszonyokként mutassa be. (...) Pedagógiai/politikai célja, az akadémián belül és túl, hogy előmozdítsa a kritikai gondolkodást, a párbeszédet és a »csináld magad« kutatást, amelyek különböző emberek számára lehetővé teszik saját tárgyaik követését, e dolgok életében a társadalmi viszonyok és a kereskedelmi igazságosságok-igazságtalanságtalanságok meglátását, majd az eredmények megosztását, megbeszélését és a társadalmi aktivizmust.” (COOK, I. et al. 2014, p. 47) Ennek szellemében a honlaphoz és a témához kapcsolódóan oktatási anyagokat dolgoznak ki és gyűjtenek össze (Classroom resources, é.n.), amelyek a közoktatás különböző szakaszaiban (5–18 éves kor között) használhatók arra, hogy tudatosítsuk a fogyasztáson keresztül a helyek és terek összekapcsoltságát; azt a tényt, hogy ha valamit megveszünk a boltban és elfogyasztunk, mi magunk is kapcsolatba kerülünk „távoli” (valójában a társadalmi kapcsolatokon keresztül egészen közeli) helyekkel, ottani társadalmi és földrajzi viszonyokkal. Így a mi felelősségünk is, hogy ismerjük ezeket a gazdasági és földrajzi viszonyokat és megkérdőjelezhessük-megváltoztathassuk őket.

Összefoglalás

A tanulmányban a gazdaságelméletek, a térelméletek és a gazdaságföldrajz kapcsolatáról írtam, és amellet érveltem, hogy a kortárs gazdaságföldrajz által képviselt gazdaságelméleteknek és térelméleteknek a közoktatási földrajztananyagban erőteljesebben kellene megjelenüek, nem vitatva, hogy ezeknek a változásoknak a kezdeményei (még ha sok esetben elméletileg inkohereisen is, de) a kerettantervekben és a tankönyvi tartalmakban jelen vannak. Az összefoglalásban a szükséges változásnak három elemét (elmélet, párbeszéd, aktivizmus) mutatom be.

Az 1970-es évektől megjelenő és megerősödő, jelenleg főáramúnak tekinthető kritikai politikai gazdaságtan és a földrajzi politikai gazdaságtan *elméleteket*, új szemléleteket kínál számunkra a gazdaságról és a térről. Ezeknek segítségével változtatni is tudunk az oktatáson és a hétköznapi gazdasági cselekvéseinken, többek között azzal, ha a gazdasági kapcsolatokat helyezzük a vizsgálódásunk középpontjába. Ez a szemlélet összhangban áll a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) 2016-ban megújított földrajztanítási nemzetközi alapokmányával is (IGU 2016): a dokumentum bevezető és az akciótervi része egyaránt a kölcsönkapcsolatokra (azaz a térbeli viszonyokra) való összpontosítást szorgalmazza (a helyek, a léptékek, valamint az ember és a környezete közötti viszonyokon keresztül).

A jó elméletek önmagukban nem elegendők. A kortárs gazdaságelméletek és térelméletek tudományos mezőből az oktatási mezőbe való átáramoltatása, illetve a folytonos tudáscsere a kutatók és a közoktatás szereplői közötti *párbeszédet* szükségelteti. Ennek a párbeszédnek az eszköze egyfelől, hogy az egyetemeken jó földrajztanárokat képezzünk jó egyetemi tankönyvek vagy a tanártovábbképzésre készült kötetek segítségével (kivá-

ló példák az Artemisszió Alapítvány globális nevelésről szóló kiadványai, pl. KOPPÁNY J.–UDVARHELYI É. T. (2009), de az is, hogy a gazdaságföldrajzi tananyagok fejlesztésekor közösen járjunk el. A közoktatás és az akadémia közötti szervezettebb kapcsolatokat szolgálhatja a hazai gazdaságföldrajzosok részéről az intézményesülésben való előrelépés (NAGY E. 2016). Ez a közös munka még mindig csak részben terjedt el a nemzetközi gyakorlatban: az IGU földrajztanítási alapokmánya például jóval többet foglalkozik az oktatásmódszertani kutatások legfrissebb eredményeinek alkalmazásával, ezzel szemben alig érinti azt a kérdést, hogy a földrajztudomány legfrissebb eredményei hogyan és milyen intézményeken keresztül vihetők át a földrajz tanításába (IGU 2016). Hasonló hangsúlyok érzékelhetők az MTA Tantárgy-pedagógiai Kutatási Programjában is. A Német Földrajzi Társaság (Deutsche Gesellschaft für Geographie) földrajz tantárgyra vonatkozó képzési sztenderdjei között viszont láthatunk kapcsolatokat a „tudomány” és az „oktatás” között. Főleg a térelméleti eredmények beépülése figyelemre méltó: a középiskola végére a diákoknak például a térérzékelés, a terek és a térképi ábrázolások társadalmilag konstruált mivoltával tisztában kell lenniük (DGfG 2014).

A harmadik eleme a változtatásnak az *aktivizmus*. Szintén a Német Földrajzi Társaság képzési sztenderdjeiben a cselekvés mint a hat kompetenciaterület egyike szerepel, a diákok a középiskola végére képesek reflektálni saját és mások társadalmi cselekvéseire, azok természet- vagy társadalomföldrajzi hatásaira (DGfG 2014). Ennél azonban véleményem szerint többre van szükség. Jó tankönyvekkel (a közoktatásban és a felsőoktatásban egyaránt) jövőbeli szövetségeket szerzünk a gazdasági-térbeli egyenlőtlenségekkel szembeni mozgalmak számára. Ahogy a gazdaságföldrajzos BARNES, T. J. (2002, p. 11) megfogalmazza, „a kritikai gazdaságföldrajznak nemcsak magyarázó-feltáró jellegűnek kell lennie, hanem érintenie szükséges a jövőbeli-utópikusait is.” A kiállítás mellett, hogy a gazdasági-térbeli egyenlőtlenségek nagyon sok esetben nemkívánatos dolgok a jelenlegi világban, amelyeken közösen változtatni tudunk, a gazdaságföldrajz társadalmi szerepét is meghatározhatja a jövőben. Ez pedig mindannyiunk közös érdeke.

A 2015-ben Gazdaságföldrajzi Műhelyként megalakult, majd tavaly az MTA X. Osztályán Gazdaságföldrajzi Albizottságként intézményesült csoport tagjaiként tisztában vagyunk a gazdaságföldrajz problémáival, feladataival, és azt gondoljuk, hogy a tudományterületünkön szükség van a szemléleti megújulás folytatására, valamint többek között az oktatási tananyagfejlesztésre, annak szakmai támogatására (részletesebben lásd NAGY E. 2016). A változás mikéntjének kitalálása közös feladatunk, amelyhez ez az írás lehetséges témákat és koncepciókat vetett fel.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatja (szerződészsám: K 115870 – kutatási költségek – és PD 120798 – munkabér). Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatát véleményező kollégáimnak és a két lektornak értő és fontos észrevételeikért.

CZIRFUSZ MÁRTON

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, ELTE TTK FFI Társadalom-
és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
czirfusz@rkk.hu

IRODALOM

- ARDAY I.–KÓSZEGI M.–SÁRINÉ GÁL E.–ÜTÓNÉ VISI J. 2015: Földrajz 10. Kísérleti tankönyv. – Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 264 p.
- BARNES, T. J. 2001: „In the beginning was economic geography” – a science studies approach to disciplinary history. – *Progress in Human Geography* 25. 4. pp. 521–544.
- BARNES, T. J. 2002: Critical notes on economic geography from an aging radical. Or radical notes on economic geography from a critical age. – *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 1. 1. pp. 8–14.
- BELUSZKY P. 1982: Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? – *Földrajzi Értesítő* 31. 2–3. pp. 315–324.
- BERNDT, C.–BOECKLER, M. 2007: Kulturelle Geographien der Ökonomie: Zur Performativität von Märkten. – In: BERNDT, C.–PÜTZ, R. (szerk.): *Kulturelle Geographien*. transcript Verlag, Bielefeld. pp. 213–258.
- BERNEK Á.–SÁRFALVI B. 1997: Általános társadalomföldrajz a középiskolák számára. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 222 p.
- BÖRÖCZ J. 1993: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. – *Eszmélet* 18–19. pp. 74–88.
- BRENNER, N.–PECK, J.–THEODORE, N. 2010: After Neoliberalization? – *Globalizations* 7. 3. 327–345.
- Classroom resources é.n.: followthethings.com The back office. <https://followtheblog.org/new-classroom-resources/>
- COOK, I. et al. 2014: Organic public geographies and REF impact. – *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 13. 1. pp. 47–51.
- CZIRFUSZ M. 2012: Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. – In: BÖTTLIK ZS.–CZIRFUSZ M.–GYAPAY B.–KÓSZEGI M.–PFENING V. (szerk.), *ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola*, Budapest. pp. 65–81.
- CZIRFUSZ M. 2014a: A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés. – In: JENEY L.–HIDEG É.–TÓZSA I. (szerk.): *Jövőföldrajz. A hazai gazdasági fejlődés területi és települési aspektusai a jelenben és a jövőben*. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest. pp. 43–54.
- CZIRFUSZ M. 2014b: *Gazdaságföldrajz. Jegyzet oktatóknak és hallgatóknak*. – Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 192 p.
- CSOBA J. 2007: A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása. – In: CSOBA J.–CZIBERE I. (szerk.): *Tipikus munkaerő-piaci problémák – atipikus megoldások*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 9–26.
- DGFG 2014: *Bildungsstandards im Fach Geographie für den Mittleren Schulabschluss mit Aufgabenbeispielen*. 8., aktualisierte Auflage. – Deutsche Gesellschaft für Geographie, Bonn. 95 p.
- Diercke Weltatlas 2017: *Global Player Volkswagen*. <http://www.diercke.de/content/global-player-volkswagen-978-3-14-100800-5-37-6-1>
- DUSEK T. 2013: Tér és közgazdaságtan. – L'Harmattan, TIT Kossuth Klub, Budapest. 206 p.
- FARAGÓ L. 2016: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek. – *Tér és Társadalom* 30. 3. pp. 118–123.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996: *The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy*. – Blackwell, Cambridge. p. xiv, 299.
- IGU 2016: *2016 International Charter on Geographical Education*. – IGU Commission on Geographical Education. 20 p.
- JONES, A. 2016: *Geographies of production II. Political economic geographies: A pluralist direction?* – *Progress in Human Geography* 40. 5. pp. 697–706.
- Kérdések és válaszok a gazdaságról, gazdasági kultúrára nevelésről 1998: *Új Pedagógiai Szemle* 48. 7–8. pp. 23–39.
- KEREKESNÉ HORVÁTH I. 2012: A gazdasági, pénzügyi, vállalkozói ismeretek oktatásának története és időszervi kérdései. – *Új Pedagógiai Szemle* 62. 9–10. pp. 207–218.
- KOPPÁNY J.–UDVARHELYI É. T. (szerk.) 2009: *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. – Budapest: Artemisszió Alapítvány. 89 p.
- KOVAI C. 2016: *Önellátó függőség. A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban*. – In: KOVÁCS K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. – Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 137–160.
- KOVAI M.–NEUMANN E. 2015: *Hová lett az egyenlősítő közoktatás? A komprehenzív iskolareform sorsa Angliában és Magyarországon 1945-től a nyolcvanas évekig*. – *Educatio* 24. 4. pp. 65–78.
- KSH 2016: *A háztartási munka értéke, háztartási szatellit számla Magyarországon*. *Statisztikai Tükör*, 2016. december 21. – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 6 p.
- KSH é. n.: 6.2.1.3. *A foglalkoztatottak száma*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf021b.html
- KSH é. n.: 6.2.1.12. *A nyilvántartott álláskereső száma, december*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf028.html

- MELEGH A. 2009: A globalizáció és Magyarország. In: KOPPÁNY J.–UDVARHELYI É. T. (szerk.): A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak. – Artemisszió Alapítvány, Budapest. pp. 16–23.
- MÉSZÁROS GY. 2015: A „jó” társadalom, a „jó iskola” – Társadalom- és iskolaképek. – In: KOLLÁR N. K.–RAPOS N. (szerk.): A társas, társadalom viszonyok. – Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 21–32. (Tanár leszek; 1.)
- MINCA, C. 2003: Kritikai nézőpontok a perifériáról. – Tér és Társadalom 17. 2. pp. 5–12.
- MÓD P.–GÁL-SCHNEIDER B.–IGNITS GY.–VARGA L. 2016: Beszámoló a 2015. évi közfoglalkoztatásról. – Belügyminisztérium, Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest. 65 p.
- NAGY E. 2016: Térről és gazdaságról – másképpen: a gazdaságföldrajzi műhely céljai és vállalt feladatai. – Tér és Társadalom 30. 2. pp. 161–164.
- NEMES-NAGY A. 2011: „Válság – okok, dimenziók és reakciók”. Beszámoló a 6. Nemzetközi Kritikai Geográfiai Konferenciáról. – Tér és Társadalom 25. 4. pp. 184–190.
- PECK, J.–THEODORE, N. 2007: Variegated capitalism. – Progress in Human Geography 31. 6. pp. 731–772.
- PUTNOKI P. 2016: Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2015. évi tevékenységéről. – Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest. 41 p.
- SCHAMP, E. W.–RENTMEISTER, B. 2004: Automobilindustrie: Standorte und Zulieferverflechtungen. – In: HANEWINKEL, C.–HESS, M.–KLOHN, W.–WINDHORST, H.–W. (szerk.): Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland, Band 8 – Unternehmen und Märkte. Elsevier, München. pp. 64–67.
- SCHÜTTLER T.–CHIKÁN A. 1998: A gazdasági kultúra nem ismeretek rendszere, hanem szemléletmód – Beszélgetés Chikán Attilával, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtani Tanszékének vezetőjével. – Új Pedagógiai Szemle 48. 7–8. pp. 5–14.
- SHEPPARD, E. 2011: Geographical political economy. – Journal of Economic Geography 11. 2. pp. 319–331.
- SMITH, A.–STENNING, A.–ROCHOVSKÁ, A.–ŚWIA ,TEK, D. 2008: The emergence of a working poor: Labour markets, neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities. – Antipode 40. 2. pp. 283–311.
- SPRINGER, S. 2016: Fuck neoliberalism. – ACME: An International Journal for Critical Geographies 15. 2. pp. 285–292.
- SWYNGEDOUW, E. 2000: The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. – In: SHEPPARD, E.–BARNES, T. J. (szerk.): A companion to economic geography. Blackwell, Malden–Oxford–Carlton. pp. 41–59.
- TAGAI G. 2011: Térkapcsolati modellek a regionális kutatásokban. Doktori értekezés. – ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest. 150 p.
- TIMÁR J. 2016: Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. – Tér és Társadalom 30. 3. pp. 106–112.
- VARRÓ, K. 2015. Making (more) sense of political-economic geographies of continuity and change. Dialoguing across ontological divides. – Progress in Human Geography 39. 1. pp. 26–46.
- WERNER, M. 2016: Global production networks and uneven development: Exploring geographies of devaluation, disinvestment, and exclusion. – Geography Compass 10. 11. pp. 457–469.
- YEUNG, H. W.-C. 2005: Rethinking relational economic geography. – Transactions of the Institute of British Geographers 30. 1. pp. 37–51.
- YEUNG, H. W.-C.–COE, N. M. 2015: Toward a dynamic theory of global production networks. – Economic Geography 91. 1. pp. 29–58.

A FÖLDRAJZI LÉPTÉK VÁLTOZÓ ÉRTELMEZÉSE ÉS A CSELEKVŐHÁLÓZAT-ELMÉLET

BERKI MÁRTON

THE CHANGING CONCEPTUALISATION OF GEOGRAPHICAL SCALE
AND ACTOR-NETWORK THEORY

Abstract

Even though there has been growing scholarly interest in the notion and nature of ‘geographical scale(s)’ in Anglo–American geographical literature since the early 1980s, the concept to date has remained relatively under-theorised in the Hungarian literature. In an attempt to fill this gap, this paper demonstrates the changing conceptualisation of the conventional (hierarchical) notion of geographical scales, and further provides a concise overview of the main characteristics of actor-network theory, an alternative approach that might be useful in order to overcome the hierarchical understanding of scales as fixed levels where certain phenomena and/or socio-spatial processes ‘take place’.

Not unlike most of human geography’s core concepts, until the early 1980s geographical scale was unquestioned, naturalised, and otherwise taken for granted. It was neo-Marxist geographers who first dealt comprehensively with the notion; in their view, scales were real social products, materialised and formed by the dynamics of capital accumulation. In addition to this neo-Marxist line of thought, the debate of the 1990s brought remarkable new insights as well, as an increasing number of authors started to focus on the discursive (re)production of scales. In these social constructivist accounts, geographical scales were considered as dynamically changing levels, constantly produced and reproduced via political discourses. In the debates of the 2000s, the very notion of scale has been questioned. In order to look beyond its dominant ‘productivist’ understanding—taking into account only capitalist production (i.e. the ‘economic side’) and/or its regulation (i.e. the ‘political side’)—it has been argued that the impacts of social reproduction and consumption on the production of certain scales should not be neglected either. Additionally, since scalar hierarchies cannot be fully detached from dominance/dependence, there has been a programmatic call to abandon the very notion of geographical scale, and replace it with a so-called flat ontology. In a somewhat similar vein, and also as a critique of the conventional (hierarchical) idea of scale, actor-network theory (ANT) started to be widely used in the field of human geography from the 2000s as well. In the second part of my paper, I argue that the theoretical framework (and methodological toolkit) of ANT might contribute to a more nuanced understanding of socio-spatial processes, rather than an imagination of rigid, fixed, and predefined geographical scales.

Keywords: geographical scale, hierarchy, social constructivism, flat ontology, actor-network theory

Bevezetés

A földrajzi köz- és felsőoktatás szemléltető példáiban és a területi kutatásokban korántsem mellékes a megfelelő területi keret(ek) megválasztásának problematikája, ugyanis a globális, országos, regionális és helyi (települési vagy településrész-szintű) gazdasági, politikai, kulturális stb. jelenségeket a legkülönbözőbb folyamatok és szereplők befolyásolják. A hazai földrajzoktatás és a területi kutatások jelentős része azonban mégis elhanyagolja ezt a lényeges szempontot és kevésbé „érzékeny” a különböző földrajzi léptékek kérdéskörére. Annak ellenére, hogy a nemzetközi (elsősorban angol és amerikai) szakirodalomban az 1980-as évektől kezdve élénk vita zajlik a *földrajzi lépték* (*geographical scale*) fogalmáról (e rendkívül bőséges és szerteágazó irodalom legátfogóbb áttekintései

HEROD, A. – WRIGHT, M. W. 2002; SHEPPARD, E. – MCMASTER, R. B. 2004; HEROD, A. 2011 kötetei), a hazai társadalomföldrajzban mindössze az elmúlt bő 10 év során jelentek meg a kérdéskört szem előtt tartó munkák. E tanulmányok jellemzően egy-egy vizsgálati tárgy és/vagy probléma különböző léptékeit mutatják meg: a hazai szerzők közül pl. TIMÁR J. (2004) a női politikai részvétel, TIMÁR J. (2007) az egyenlőtlen földrajzi fejlődés, BOROS L. – PÁL V. (2011) a gazdasági válság és az erre adott válaszok, CZIRFUSZ M. (2012) a magyarországi munkaerő-kölcsönzés, BERKI M. (2014) a budapesti barnamező-rehabilitáció, GYURIS F. (2014a) a térbeli egyenlőtlenségi diskurzusok, GYURIS F. (2014b) pedig a közjavak térbeliségének eltérő léptékeit ismerteti. (A fogalommal kapcsolatos elméleti áttekintés azonban a fentiekhez képest lényegesen kevesebb munkában jelenik meg – ennek példáit ld. BOROS L. 2010 alapvető gazdaságföldrajzi fogalmakat bemutató fejezetében, illetve CZIRFUSZ M. 2014 felsőoktatási gazdaságföldrajzi jegyzetében.)

Az átfogó magyar nyelvű elméleti áttekintés hiányára reagálva tanulmányom első felében a hagyományos (hierarchikus) lépték-értelmezés időbeli változását és koncepcionális átalakulását–bővülését tekintem át az 1980-as évektől napjainkig. A munka második részében a konvencionális lépték-felfogás egyik lehetséges alternatívájaként szolgáló, a humán és nem-humán aktorok szerepét és interakcióit egyaránt vizsgáló ún. *cselekvőhálózat-elmélet* (actor-network theory) legfontosabb sajátosságait mutatom be. A tanulmány elsősorban *elméleti megfontolásokkal* foglalkozik, azonban számos – a megértést és az oktatásban történő alkalmazást elősegítő – társadalomföldrajzi példával illusztrálva.

A földrajzi lépték változó értelmezése

Annak ellenére, hogy a lépték a földrajztudomány és a területi kutatások alapvető fogalmainak egyike, egészen az 1980-as évek elejéig egyfajta természetesen tekintett, meg nem kérdőjelezett „fekete doboznak” (LATOUR, B. 1987) számított. Az azóta eltelt bő három évtized során azonban a társadalomföldrajz alapkonceptióinak többségéhez hasonló utat járt be, melynek eredményeként rendkívül vitatott – sőt, sokak szerint egyenesen kaotikus, „átláthatatlan” – fogalommá vált (HARRISON, J. 2010, p. 2507).

Az 1980-as évek úttörő elméleti munkáinak megjelenéséig (valamint számos szerző esetében ezt követően is) a földrajzi léptékek pusztán *módszertani–operatív megközelítése* dominált, amely alapvetően az adatgyűjtés területi keretét jelentette (ld. MARSTON, S. A. et al. 2009 áttekintésében, illetve átfogóan LLOYD, C. D. 2014 kötetében). Ebben az értelmezésben az egyes szintek hierarchikus módon épülnek egymásra, azaz a regionális, az országos és főként a globális lépték az egyes lokalitások (pl. települések, településrészek vagy háztartások) összességének különböző szinteken aggregált átlaga. Mivel ezen átlagértékek mögött többnyire jelentős egyenlőtlenségek húzódnak meg, ily módon a valós viszonyokból sokat elfednek (jellemzően annál többet, minél nagyobb léptékű az adott vizsgálat). Ebben az operatív szemléletben a lépték tehát csupán megismerési szintként – s egyúttal a mindennapi élettől elszakított absztrakcióként – jelenik meg, amely a legtöbb esetben nem több a társadalmi jelenségekről és folyamatokról gyűjtött adatok aggregációs szintjénél. A domináns módszertani lépték-értelmezésben mindössze az 1980-as évek első felében következett be elmozdulás, amely a társadalomföldrajzi diszciplína máig tartó ún. „*lépték-vitájában*” csúcspontot ki (pl. JONAS, A. 2006).

Az 1980-as évek neomarxista földrajzosai közül elsőként PETER TAYLOR (1981; 1982) és NEIL SMITH (1982; 1984) foglalkozott átfogóan a lépték problémakörével, akik az 1970-es években kibontakozó globalizációs folyamatokra, valamint az ezek révén átalakuló hatalmi viszonyokra reflektálva fordultak a földrajzi léptékek konceptualizációja felé. Míg TAYLOR

háromszintű rendszere a világgazdaságot, a nemzetállamot és a várost emelte ki, addig SMITH az egyenlőtlen fejlődés (ki)alakulásában egyrészt szintén a globális, az országos és a városi léptéket tartotta kiemelt fontosságúnak, másrészt azonban ezek mellett a (szub- és szupranacionális) regionális lépték egyre inkább felértékelődő szerepét is hangsúlyozta. Programadó politikai földrajzi cikkében TAYLOR, P. (1982, p. 15.) a világgazdaságot „a valóság léptékének”, az államot és a nemzetet „az ideológia léptékének”, a várost pedig „a megtapasztalás léptékének” nevezte: mivel munkájának elsődleges kiindulópontja IMMANUEL WALLERSTEIN világrendszer-elmélete volt, így az általa megkülönböztetett három közül a világgazdaságot (vagyis a globálist) tekintette az „alapvető léptéknek”, amely szerinte „igazán számít” (p. 26.). Az 1970-es évek egyre gyorsuló gazdasági integrációjának következtében ezen a léptéken SMITH (1984) alapvetően homogenizációt vélt felfedezni, emellett azonban arra is rámutatott, hogy az egyenlőtlen fejlődés nem azonos módon jelenik meg a különböző léptékeken. A globális kiegyenlítődési tendenciákkal párhuzamosan az alacsonyabb léptékeken formálódó markáns egyenlőtlenségekre hívta fel a figyelmet, amelyek elsősorban a korábban domináns fordista gazdaság „vesztes” területei és az újonnan kibontakozó posztfordista gazdaság „nyertes” területei között alakultak ki. Ezek az új térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek számos léptéken megmutatkoztak: mind a nyertes és a vesztes régiók szintjén, mind a prosperáló és a recesszióba süllyedő városok szintjén, sőt, egy-egy településen belül, kisebb városrészek szintjén is.

TAYLOR és SMITH materialista megközelítésében közös pont, hogy a földrajzi léptékekről – a korábbi módszertani-operatív értelmezéssel szemben – nem a világ jelenségeinek és folyamatainak rendszerezésére szolgáló mentális eszközként, hanem olyan valós produktumokként gondolkodtak, amelyeket a kapitalista tőkefelhalmozás időben és térben egyaránt változó logikája formál. Kettejük léptékekkel kapcsolatos úttörő munkássága ellenére az 1980-as évek legvégén EDWARD SOJA még azt a vélekedést fogalmazta meg, mely szerint ezek a munkák mindössze „kezdeti próbálkozások egy rendkívül komplex és alulkutatott fogalom” feltárására (SOJA, E. 1989, p. 149.).

Az 1990-es években is kiemelt jelentőségű maradt a lépték-irodalom neomarxista vonulata, amelynek részeként egy új – ám rendkívül gyorsan népszerűvé váló – gondolat jelent meg a diskurzusbán; a *léptékek politikája (the politics of scale)* (ld. például SMITH, N. 1992; 1995, SWYNGEDOUW, E. 1997a; 1997b munkáiban). Ennek háttérében az a fő kérdésfelvetés állt, hogy az egyenlőtlenségek és az azokat létrehozó mechanizmusok miként „ugranak” egyik léptékről a másikra (mind „felfelé”, azaz magasabb léptékekre, mind „lefelé”). Lényeges felismerés volt azonban emellett az is, hogy nemcsak ezek képesek a *lépték-ugrásra* (scale-jumping), hanem a velük szembeni társadalmi ellenállás különböző formái, pl. a környezeti mozgalmak, az őslakos közösségek, a szakszervezetek, a női mozgalmak, de akár a szélsőbal- és szélsőjobboldali politikai törekvések is. SMITH, N. (1992, p. 74.) szerint a (társadalmi) „küzdelem léptéke és a lépték feletti küzdelem ugyanazon érme két oldala”. (NEIL SMITH lépték-értelmezésének időbeli alakulásáról legújabban ld. JONES, J. P. III et al. 2017 tanulmányát.)

A lépték-ugrások gondolatkörére rímelve – valamint HENRI LEFEBVRE munkásságára is nagyban építve – az 1990-es évek végén NEIL BRENNER amellett érvelt, hogy a földrajzi léptékek jelentik a kapitalizmus térbeli infrastruktúráját, amelyeknek különböző történelmi időszakokban változik a fontossága (ld. BRENNER, N. 1998; 1999). Ezekre a változó dinamikákra a deterritorializáció/reterritorializáció (területi kiágyazódás/területi visszaágyazódás) fogalom pártját használta. Munkáiban többek között az Európai Unió példáján keresztül mutatta be azt, hogy a kapitalizmus jelenlegi (globalizálódó) időszakában egyrészt a gazdasági folyamatok – vagyis az áruk, tőke, szolgáltatások, személyek egyre szabadabb és egyre gyorsuló áramlásának – nemzetállami keretből történő kiszakadása

(„kiágyazódása”, azaz deterritorializációja) megy végbe. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor olyan viszonylag fix, stabil módon szabályozott térbeli keretek kialakítása (vagyis egyfajta „visszaágyazódás”, az ún. reterritorializáció folyamata) is szükséges, amely lehetővé teszi az immár jóval szabadabban áramló tőke más léptékeken – jelenleg jellemzően a régiók, nagyváros-térségek szintjén – történő értékesülését. Lényeges azonban kiemelni, hogy a tőkefelhalmozás domináns léptékében megfigyelhető mostani átalakulás nem egyedülálló az európai történelemben: amint az elmúlt évtizedek európai uniós politikájának köszönhetően a nemzetállamokkal szemben a regionális és a nagyváros-térségi lépték fokozatos megerősödésének vagyunk szemtanúi, ugyanúgy értékelte fel a nemzetállami gondolat hosszú időre az országos léptéket az egykori észak-itáliai városállamok, a Hanza-városok stb. korábbi gazdasági–politikai dominanciájával szemben.

Az eddigiekben bemutatott neomarxista munkákkal párhuzamosan az 1990-es évek lépték-irodalmában egy további lényeges gondolat is megjelent: a léptékeket addig valós létezőkként (azaz ontológiai adottként) kezelő, materialista lépték-konceptióról folyó vita ekkortól fokozatosan a földrajzi léptékek *politikai konstrukciókként* való felfogása felé fordult. E szociálkonstruktivista olvasatban a léptékekről egyre inkább dinamikus változó szintekként gondolkodtak, amelyeket a politikai diskurzusok folyamatosan (újra)termelnek (ld. például HEROD, A. 1991; HOWITT, R. 1993; DELANEY, D.–LEITNER, H. 1997; JONES, K. 1998 munkáiban). Amint azt az előzőekben láthattuk, a változó hatalmi viszonyok eredményeként a globális és a lokális szintek közötti egyéb léptékek korábban egyértelmű (nek tűnő) hierarchiája jelentősen átalakult. Ennek egyik eklatáns példája az Európai Unió NUTS-rendszere, amely immár nem pusztán „ártatlan” statisztikai beosztás, amint azt az EUROSTAT által az 1970-es évek elején megalkotott neve mutatja (Nomenclature des unités territoriales statistiques = Statisztikai célú területi egységek nomenklatúrája), és amint a földrajzi léptékek módszertani–operatív értelmezése feltételezné. Éppen ellenkezőleg, az EU-s támogatások elosztásának alapjául szolgáló térfelosztássá vált. E rendszer „regionális” (NUTS 2-es) szintje az 1989–1993-as programozási időszaktól kezdődően hozzárendelt hatalomnál – vagyis a Strukturális Alapok pénzügyi eszközeinél – fogva számos olyan országban (köztük Magyarországon) is kiemelt jelentőségre tett szert, ahol ezek a területegységek korábban nem rendelkeztek semmiféle történelmi, politikai, intézményi, kulturális, gazdaság szervezési hagyományokkal. Az elmélyülő európai gazdasági integrációt célzó politika így számos ország esetében egy teljesen új, azelőtt semmilyen formában nem létező léptéket „teremtett”. Látható tehát, hogy a földrajzi léptékek gazdasági és politikai folyamatok általi termelésének kérdésköre egyrészt a hazai vizsgálatok esetében is megkerülhetetlen (erről ld. TIMÁR J. 2007 tanulmányát), másrészt a földrajztanítás szempontjából is kiemelten fontos. Ebben a megközelítésben a léptékek nem eleve létező (mindössze a megfelelő adatokkal „feltöltendő”, majd vizsgálandó) kategóriákként jelentek meg, hanem a változó hatalmi viszonyok által létrehozott és különböző jelentésekkel felruházott, folyamatosan formálódó *konceptiókként*. A neomarxista szerzők korábbi materialista lépték-értelmezésével szemben ezek a munkák azt hangsúlyozták, hogy a földrajzi léptékek nem olyan egyértelműen megragadható térbeli kategóriák, mint pl. a kemény határokkal övezett államok, a településnév-táblákkal jelzett (adminisztratív) városhatárok vagy a falakkal elkerített szegregátumok – DELANEY, D.–LEITNER, H. (1997, p. 97.) megfogalmazása szerint a léptékeket „nem tudjuk megérinteni vagy lefényképezni”.

Az ezredfordulót követő diskurzusban elsősorban az hozott lényeges koncepcionális átalakulást–bővülést, hogy a léptékekkel kapcsolatos gondolkodás igyekezett túllépni a korábbi szűkebb, egyrészt a kapitalista termelésre korlátozó gazdasági, másrészt az ennek regulációjához kötődő politikai értelmezésen. Az uralkodó „produktivistá” meg-

közelítéseket MARSTON, S. A. (2000) elsősorban amiatt kritizálta, hogy azok figyelmen kívül hagyták a társadalmi újatermelésnek és a fogyasztásnak a léptékek termelésére gyakorolt hatását. MARSTON rámutatott, hogy a társadalom mindennapi élete szempontjából kiemelt fontosságú léptékeket nemcsak a gazdaság, hanem a *nem-kapitalista társadalmi viszonyok is erőteljesen formálják*, például a patriarchális berendezkedés az „otthon” terét és ezen keresztül a háztartások léptékét. Ebből a példából is látható, hogy a földrajzi lépték fogalmától a kezdetektől fogva elválaszthatatlan a hatalmi – gazdasági, politikai, és immár társadalmi – hierarchia (*dominancia és függés*) megléte. Ennek kritikájaként a léptékekkel kapcsolatos vitában a 2000-es évek közepétől egyes szerzők egyenesen a koncepció létjogosultságát kérdőjelezték meg, sőt, explicit módon is megfogalmazták azt, hogy „száműzzük a léptéket a földrajz szótárából” (MARSTON, S. A. et al. 2005, p. 422.).

Érvelésük szerint a konkrét helyeknél (pl. utcáknál, hálósobáknál, tárgyalótermeknél) magasabb szintű léptékekhez nem kapcsolódnak valós társadalmi gyakorlatok, csak diszkurzív módon termelt és rögzített függési viszonyok. A globalizációról szóló diskurzusok nagyban hozzájárulnak a „globális lépték” fogalmának megteremtéséhez, ezzel párhuzamosan azonban elfedik az olyan fontos helyek (pl. szupranacionális intézmény-központok, vállalati főhadiszállások, tárgyalótermek) jelentőségét, amelyekben a globális(nak nevezett) folyamatokat formáló döntések születnek. MARSTON, S. A. et al. (2005) emellett azt is kiemelték, hogy a léptékek hierarchiája olyannyira rögzült az emberek fejében, hogy az jelentősen korlátozza a politikai küzdelmekbe való bekapcsolódást; mind ennek lehetőségét (a jellemzően egy adott léptékhez kötött szervezeti–intézményi keretek miatt), mind az emberek erre való hajlandóságát, ugyanis véleményük szerint a legtöbben kétségbe vonják azt, hogy a politikai szféra bárhonnán (akármelyik helyről) befolyásolható lenne. Lényeges kiemelni, hogy a földrajzi léptékek módszertani hasznosságát ezek a munkák sem tagadták, mindössze azok transzcendentális ontológiai státuszát – azaz az egyének „feletti”, mindentől független létezésüket – nem fogadták el. A 2000-es évek közepéig lényegében egyeduralgó hierarchikus lépték-értelmezés alternatívájaként helyalapú ún. *síkontológiát* (flat ontology) javasoltak (lásd MARSTON, S. A. et al. 2005; JONES, J. P. III et al. 2007). (Figyelemreméltó egybeesésként azt is érdemes megemlíteni továbbá, hogy ezekkel a kritikákkal párhuzamosan a legutóbbi időszakban a természetföldrajzban és a korábban „papíralapú” térképészetben is megkopni látszik a lépték szerepe: az egyre inkább felhasználóbaráttá váló GIS-alkalmazások, a Google Maps/Earth, az OpenStreetMap stb. zoomolásra alkalmas digitális környezetben már kevésbé súlyponti kérdés a „megfelelő” lépték megválasztása – vö. GOODCHILD, M. F. 2004.)

Egy lehetséges alternatíva: A cselekvőhálózat-elmélet

A földrajzi léptékek kérdésköréhez kapcsolódóan szintén az ezredfordulót követően – és nagyrészt ugyancsak a hierarchikus lépték-koncepció kritikájaként – kezdték el alkalmazni a posztstrukturalista alapokon nyugvó, főként BRUNO LATOUR, MICHEL CALLON és JOHN LAW munkássága nyomán eredetileg az 1980-as években kidolgozott *cselekvőhálózat-elméletet* (actor-network theory, röviden ANT). Legfőbb jellemvonásait lásd CALLON, M. – LATOUR, B. (1981), CALLON, M. (1986), LATOUR, B. (1987; 1996; 2005), LAW, J. (1992), LAW, J. – HASSARD, J. (1999) stb. munkáiban, a társadalomföldrajzi diszciplínában pl. MURDOCH, J. (2006) elméleti áttekintésében, LATHAM, A. (2002) és LATHAM, A. – MCCORMACK, D. P. (2010) esettanulmányaiban, a gazdaságföldrajzban való alkalmazásának legfontosabb perspektíváit pedig MÜLLER, M. (2015) tanulmányában.

Az elmélet központi fogalmai a konvencionális felfogáshoz képest rendkívül tágra értelmezett *cselekvők* (actors), valamint az ezekből különböző célok és stratégiák mentén szerveződő *cselekvőhálózatok* (actor-networks). Az aktorok a legtöbb esetben nem hagyományosan értelmezett individuális cselekvők, hanem egy (vagy egyszerre több) hálózat részei, így az ANT nem csupán az egyes aktorokat, hanem a cselekvéseik által formálódó hálózatokat is vizsgálja. Lényeges kiemelni, hogy a cselekvőhálózatok időben dinamikusan változó, *átmeneti* képződmények. Az ANT még a (viszonylag) tartós hálózatok esetében is azok *performativitására* mutat rá (vagyis arra, hogy a folyamatos cselekvésben nyilvánulnak meg): amint egy adott cselekvőhálózatot létrehozó célok átalakulnak vagy megszűnnek, úgy az egyébként is heterogén felépítésű, illetve gyakran belső konfliktusokkal terhelt hálózat is felbomlik (majd más, újabb hálózatok formálódnak).

A cselekvőhálózatok egyik legfontosabb jellemvonása az aktorok *heterogenitása*, ezek ugyanis egyaránt lehetnek emberek, állatok, növények, tárgyak, erőforrások, technológiák, tudáskészletek stb. (Az ANT teoretikusai éppen e heterogenitás miatt javasolják a túlságosan az emberekhez kötődő *aktor* [actor] kifejezés helyett inkább a humán és nem-humán cselekvőket egyaránt magában foglaló *aktáns* [actant] szó használatát – tanulmányomban ennek ellenére egységesen az aktor/cselekvő kifejezéseket használom.) A cselekvőhálózat-elmélet e központi premisszája kétségtelenül újszerű nézőpontokkal gazdagíthatja a területi kutatásokat. Ugyan korábban is számos olyan elmélet született, amelyek kimondottan bizonyos kulcsfontosságú aktorok vizsgálatát tűzték ki célul, azonban amíg pl. a „városi menedzserizmus” vagy a „növekedési koalíciók” koncepciója (magyarul ld. BERKI M. 2014, pp. 56–57.) kizárólag a kiemelt *személyek* (és szervezeteik) szerepét vizsgálta, addig az ANT a szimmetria-szabály értelmében a *nem-humán aktorok* ágenciáját is ugyanolyan fontosnak tartja. Számos sajátos területtípus – pl. felhagyott ipari területek, bioszféra-rezervátumok vagy helyi jelentőségű védett természeti területek, vízparti (waterfront) fejlesztési területek vagy éppen arid térségek – esetében az érdekcsoportok feltérképezése nem elegendő pusztán a társadalom oldaláról, azaz a gazdasági, politikai, intézményi stb. szereplők vizsgálata révén. Ezek a helyszínek ugyanis számos olyan technológiai vagy környezeti (pl. szennyezettségi) jellemzővel bír(hat)nak, amelyek a jövőjük szempontjából legalább annyira fontosak, mint pl. a stratégia-alkotásban, döntéshozatalban, finanszírozásban kulcsszerepet játszó személyek és/vagy szervezetek. Ennek egyik – Magyarországon is gyakori – példája a felhagyott ipari területek rehabilitációja, amely törekvések esetében éppen a talajba került szennyezőanyagok vagy a barnamezőket a város többi részétől elvágo, használaton kívüli vasútvonalak jelentik a legnagyobb problémát.

A humán és nem-humán aktorok esetében LATOUR, B. (2005) különbséget tesz az ún. *intermediátorok* (intermediaries) és a *mediátorok* (mediators) ágenciája között. Az intermediátorok olyan hatékony, ugyanakkor passzív cselekvők, akik/amik változtatás nélkül továbbítják az inputokat: ilyenek tekinthetők pl. a városi menedzserizmus megközelítésében az önkormányzati tisztségviselők vagy az előre beprogramozott módon működő közlekedési jelzőlámpák. A mediátorok ezzel szemben a hálózat céljainak megfelelően – vagy azokkal éppen ellentétes módon – transzformálják, módosítják az inputokat: ebbe a csoportba sorolhatók pl. a vonatkozó szabályozásokat megváltoztató hivatalnokok, a tervrajzokat kézzelfogható épületekké alakító kivitelező cégek (és ezek munkagépei) vagy a különböző kármentesítési technológiák. DE LAET, M. – MOL, A. (2000) esettanulmánya meggyőzően mutatja be, hogy a víz kiszivattyúzására alkalmas kézi készülék (az ún. „bush pump”) elterjedése milyen nagymértékű változásokat idézett elő Zimbabwe arid térségeiben. Amint az egyes falusi közösségek a saját szükségleteikhez alkalmazkodva átalakították, módosították az eszközt, ugyanúgy formálta át a pumpa ennek eredménye-

ként magukat a közösségeket is, vagyis ebben az értelemben nem tekinthető csupán egy (passzív) tárgynak. A mediátorok tehát azáltal hatnak a világra, hogy materiális dolgokat és/vagy új társadalmi kapcsolatokat hoznak létre (LATOUR, B. 1993, p. 792.).

A cselekvőhálózat-elmélet egyik általános jellemvonásaként lényeges kiemelni, hogy *relációs módon* kezeli az aktorokat: mivel nem kapcsol hozzájuk eleve rögzített tulajdonságokat, így azok nem is köthetők kizárólagosan a duális (társadalmi/természeti, központi/periférikus, globális/lokális, zöldmezős/barnamezős stb.) kategóriák valamelyikéhez. Egy szójabab lehet a természeti szféra része, de – amennyiben génmanipulált növényről beszélünk – ugyanúgy a társadalmi szféráé (annak „terméke”) is, egy vezető politikus a pártjában lehet központi pozíciójú, míg a szűkebb családjában a perifériára szorult, egy TNC vezérigazgatója a gazdasági életben lehet globális szereplő, miközben a saját szuburban lakóhelyén a lokális ügyekben érintett.

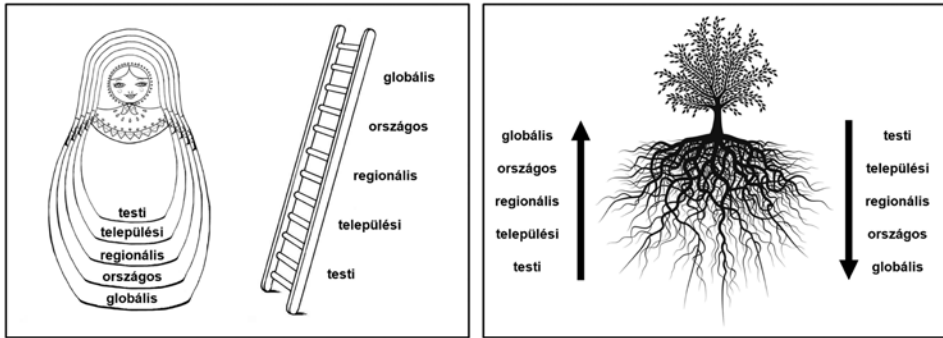
Ugyancsak fontos hangsúlyozni, hogy az ANT nem pusztán az alaposabb megértést lehetővé tevő elméleti keretrendszerként, hanem egyúttal sajátos *módszertanként* is gazdagíthatja a területi kutatásokat: BRUNO LATOUR a vizsgált folyamatok minél pontosabb feltárása érdekében a humán és nem-humán cselekvők interakcióinak lépésről-lépésre történő *nyomon követését* javasolja – számtalanszor hangsúlyozott szavaival élve: „*csak kövessük az aktorokat*”. (Erre vonatkozó iránymutatásait ld. például LATOUR, B. 2005, p. 12., 29., 61., 68., 121., 179., 227., 237.) A cselekvőhálózat-elmélet egy másik vezető teoretikusa, MICHEL CALLON a hálózat-építés (az ún. „transzláció”) folyamatában a probléma felismerésétől a hálózat megszilárdulásáig négy fő szakaszt különít el: a *problematizálást* (problematization), az *érdeklteté tevést* (interestement), a *hadrendbe állítást* (enrollment), végül pedig a szövetségesek *mozdítását* (mobilisation of allies) (ld. CALLON, M. 1986).

A korábbi barnamezős példához kapcsolódva; ezek a szakaszok a felhagyott ipari területekre kidolgozott rehabilitációs projektek tervezése és kivitelezése során is azonosíthatók (ld. DOAK, J.–KARADIMITRIOU, N. 2007 tanulmányában). Az új kapcsolatok kiépítése a problémák artikulálásával veszi kezdetét: a problematizálás alapja lehet pl. a környező lakosság életét negatívan érintő talajszennyezettség (vagyis bizonyos nem-humán tényezők) megszüntetése, a foglalkoztatottság növelése a barnamezős terület tágabb környezetében vagy a városrész gazdaságszerkezetének diverzifikáltabbá tétele. Ezt követően a hálózat-építés egyes kiemelt aktorai – akik rendszerint a leginkább érdekeltek a majdani beruházásban – minél szélesebb körből igyekeznek aktív és passzív támogatókat (vagyis mediátorokat és intermediátorokat) gyűjteni maguk köré, és egyúttal érdeklteté tenni őket a beruházás megvalósulásában, pl. részesedés, anyagi juttatások, politikai tőke vagy társadalmi megbecsültség révén. Az emberi aktorokat megpróbálják a – hagyományos lépték-értelmezés gondolköre szerinti – lehető „legmagasabb” (regionális, országos, globális) léptékekről megnyerni, valamint számos további nem-humán aktort (pl. az elérhető legkorszerűbb vagy éppen legolcsóbb kármentesítési technológiákat, gépparkot, best practice jellegű tudásokat) is „hadrendbe állítani”. Lényeges azonban kiemelni, hogy a mediátorok ágenciája révén egyre nagyobb eséllyel módosulnak a hálózat eredeti céljai, az újonnan belépő aktorok egyidejűleg ugyanis rendszerint más hálózatokhoz is kapcsolódnak. A mediátorok eltérő preferenciái sok esetben az érdekeltek konfliktusaihoz vezetnek: e súrlódások egyaránt eredményezhetik a teljes (emberi és nem-humán aktorokból álló) hálózat felbomlását, egyes szereplők kizárását vagy az ellenérdekeltek kölcsönös kompromisszumait. Végezetül, a mobilizálás fázisában – vagyis a tulajdonképpeni beruházás megkezdésekor – a számtalan lehetséges kimenetel közül mindig a cselekvőhálózaton belül éppen akkor aktuális (erő)viszonyoknak megfelelően „*materializálódik a diskurzus*” (DOAK, J.–KARADIMITRIOU, N. 2007, p. 69.). E gondolatmenetből is látható tehát, hogy a barnamező-rehabilitáció sohasem egyirányú vagy előre pontosan megjósolható

kimenetelű folyamat: a legkülönbözőbb humán és nem-humán aktorok együtt alakítják a városok egykori ipari területeinek sorsát, az új beruházások megvalósulása (vagy éppen ellenkezőleg, azok meghiúsulása) minden esetben ezek interakcióinak, koalícióinak és hatalmi viszonyainak függvénye.

Az előző fejezetben bemutatott, a földrajzi lépték természetéről szóló elméleti viták kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy az ANT konceptuális kerete lehetőséget nyújt a *mikro- és makro-szintű cselekvők integrálására*. Szemléletmódja szerint valamennyi aktor a lokális léptékről „indul”, mielőtt a regionális, országos, globális szintekre hatást gyakorolhatna: ez egyúttal azt is jelenti, hogy a globális(nak tekintett) emberi cselekvők, pl. a transznacionális vállalatok vagy a nemzetközi szervezetek vezetői egyben lokális szereplőknek is számítanak. Ehelyütt utalhatunk továbbá BRUNO LATOUR egy korai példájára is, amelyben azt a kérdést teszi fel, hogy a vasút vajon globálisnak vagy lokálisnak tekinthető-e? Véleménye szerint tisztán egyiknek sem: olyan értelemben valóban globális, hogy mára a Föld (szinte) valamennyi részén megtalálható, másrészt ugyanakkor az is kétségtelen, hogy mindenütt lokális formában – sínek, állomások, vasúti dolgozók, táblák és jelzőberendezések képében – van jelen (LATOUR, B. 1993, p. 117.). Az egyes földrajzi léptékeket egymás alá- és fölé rendelő hierarchikus felfogással szemben tehát végeredményben az ANT is a földrajzi tér „kisimítása” (azaz a síkontológia) mellett érvel. (Sőt, COLLINGE, C. 2006 kritikája szerint a MARSTON, S. A. et al. 2005 által javasolt síkontológia-fogalom jelentős részben a cselekvőhálózat-elmélet gondolatiságán alapul, s lényegében azt kívánja „eladni” a társadalomföldrajzos közönségnek.) LATOUR összefoglalása szerint az ANT mint módszer egyszerre „*lokalizálja a globálist*” és „*terjeszti el a lokálist*”, majd feltárja az egyes helyszínek közötti kapcsolatokat (ld. LATOUR, B. 2005, pp. 173–246.). A lokalizációk és az azokhoz kötődő aktorok középpontba állítása szerinte azért szükséges, mert a történéseket nem elegendő az egyének felett álló, többnyire megfoghatatlan „globális okokkal” vagy a társadalom „strukturális jellemzőivel” magyarázni. Az ANT előfeltételezései szerint a „globális” folyamatok is helyi (mikro-szintű) interakciókra vezethetők vissza, amelyek számtalan szálon kapcsolódnak össze és kötődnek más lokális kapcsolatokhoz. (A makro-magyarázatok keresése helyett LATOUR éppen ezért javasolja a lokális események láncolatainak feltérképezését és az aktorok interakcióinak nyomon követését – ld. korábban.) Ebben az értelmezésben tehát nincs ontológiai különbség a „makro” és a „mikro” között: az eltérés mindössze az, hogy amit makro-struktúrának szoktak vélni, sokkal több kapcsolódással rendelkezik, mint az, amit „mikro-helyszínnek” neveznek.

A tanulmány első felében ismertetett hagyományos (hierarchikus) lépték-értelmezés jellemző *metaforái* a Matroszka-baba és a létra (*l. ábra, balra*). Ezek közös jellemvonása a horizontális, illetve vertikális módon megjelenő hierarchia: míg az első a „kisebb–nagyobb” képzetársítással párosul (= a lépték mint méret), addig az utóbbihoz a „fölette–alatta” asszociáció társítható (= a lépték mint szint). A létra metaforájának logikájából implicit módon kétféle olvasat következik. Egyrészt az, hogy a lokális szereplőknek (vállalatoknak, társadalmi mozgalmaknak stb.) szükségszerűen végig kell járniuk a létra fokait annak érdekében, hogy magasabb léptékű, pl. regionális, országos vagy globális (vagyis az általános vélekedés szerint „fontos[abb]”) szereplőkké váljanak. Másrészt az is következik belőle, hogy a magasabb léptékeken végbemenő „nagy” folyamatok „csapódnak le” helyben, az egyes lokalitásokban (ebben az értelemben tehát a lokalitás nem autonóm, hanem mindig a felette álló léptékeknek kitett, függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív hatásokról beszélünk). Mindkét olvasat abba az irányba mutat, hogy a lokalitás a magasabb léptékekkel szemben nem (vagy kevésbé) fontos, a lényeges folyamatok ugyanis az utóbbiakban mennek végbe, amelyeknek a lokalitások mindössze passzív elszenvedői vagy éppen kedvezményezettjei.

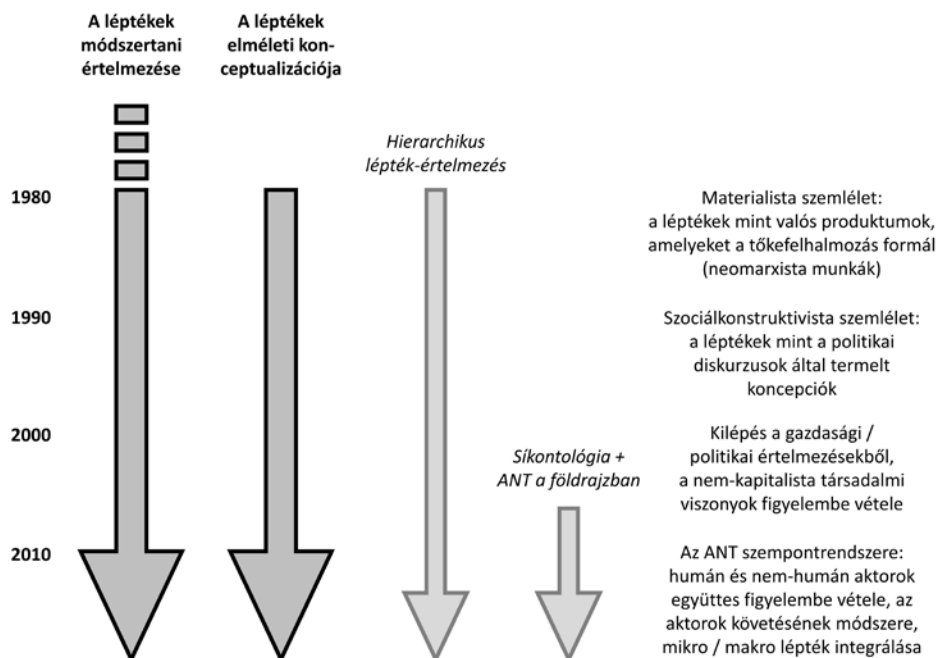
I. ábra A földrajzi lépték hagyományos (hierarchikus) és cselekvőhálózat-elméleti megközelítésének metaforái
 Figure 1 Metaphors of the traditional (hierarchical) and ANT- based conceptualisations of geographical scale
 Forrás/Source: HEROD, A. (2011, p. 15., illetve pp. 48–49.) alapján saját szerkesztés

A cselekvőhálózat-elmélet szemléltető metaforája az előzőekkel szemben a fa törzse és gyökerei (I. ábra, jobbra). Itt a törzs egyaránt jelképezheti a globális szintet, ami a számos lokális, regionális és országos folyamat eredményeként formálódik, valamint az emberi testet (azaz a lokalitást), amelyre valamennyi globális, országos, regionális és települési folyamat hatással van (LATOUR, B. 1996). A metaforát a korábban már több helyütt említett barnamezők példáján keresztül érzékeltetve: az egykori ipari területek válsága és későbbi funkcióváltása esetében a fa törzse jelentheti egyrészt a globális fordista-posztfordista átstrukturálódást, amely a világ különböző részein található, ipari hagyományokkal rendelkező régiók, iparvárosok, városrészek, gyáregységek kríziséből bontakozott ki. Másrészt a törzs egyetlen konkrét gyárat vagy ipari vállalatot is jelképezhet, amely az eltérő léptékű és különböző időtávú folyamatok komplex eredőjeként vált fenntarthatatlanná az újfajta (posztfordista) gazdaságban. (Sőt, a fa metaforájára emellett úgy is gondolhatunk, hogy amennyiben a gyökérszövet az okozó tényezők szövevénye, a törzs pedig a vizsgálandó [mikro- vagy makro-léptékű] entitás, akkor az ágak jelenthetik a következmények, hatások szintén rendkívül szövevényes rendszerét.) Lényeges tehát kiemelni, hogy az ANT elméleti kerete lehetőség nyújt a mikro- és a makroszint dichotómiájának és (látszólagos) ellentmondásainak feloldására.

Összefoglalás

Tanulmányom első felében az 1980-as évek elejétől kibontakozó lépték-vita időbeli alakulását és változó hangsúlyait tekintetem át, a kérdéskört elsőként vizsgáló neomarkista szerzők materialista lépték-értelmezésétől az 1990-es évek szociálkonstruktivista szemléletű munkáin keresztül a 2000-es évek közepének síkontológiára tett javaslataiig. A munka második részében a hagyományos (hierarchikus) lépték-felfogás egyik lehetséges alternatívájaként szolgáló cselekvőhálózat-elmélet legfontosabb jellemvonásainak bemutatására tettem kísérletet. A tanulmányban ismertetett lépték-diskurzus fontosabb sarokpontjait a 2. ábra összegzi.

Munkám összefoglalásaként az ábrán szereplő főbb lépték-konceptiókat az *Európai Unió* példáján vezetem végig. E befejező résszel azt kívánom demonstrálni, hogy az elmúlt bő három évtized során megjelenő, a lépték-fogalom finomításához hozzájáruló újabb és újabb elméleti koncepciók miként világítanak rá az egyébként „egy” térnek tekintett EU léptékbeli összetettségére (scalar complexity).

2. ábra A társadalomföldrajz lépték-vitájának legfontosabb sarokpontjai

Figure 2 The most important cornerstones of human geography's scale debate

Forrás/Source: a tanulmányban áttekintett szakirodalom alapján saját szerkesztés / compiled by the author

A sokáig egyeduralgkodó elgondolás, azaz a földrajzi léptékek pusztán módszertani értelmezésének kiváló példája az EUROSTAT azon kezdeményezése, melynek keretében az 1970-es évek elején – az uniós adatgyűjtés egységességének biztosítása érdekében – kidolgozták a (NUTS 2-es) régiók rendszerét.

Ez az eredetileg tehát mindössze statisztikai célból kialakított – „regionálisnak” nevezett – lépték később az EU pénzügyi elosztó-mechanizmusának kiemelt területi keretévé vált: a tanulmányban hivatkozott neomarxista szerzők érvelése alapján az ezt követő jelentős tőkemozgások, és ami még lényegesebb, tőkemegkötések (azaz az EU-s támogatások „materializálódásai”) lényegében egy valós léptéket hoztak létre.

Ezt a gondolatot egy olyan – a szociálkonstruktivista szemléletű szerzőkhöz köthető – vélekedés követte, mely szerint végeredményben az EU politikai, gazdasági, intézményi stb. egységességét célzó diskurzusok vezettek egy olyan földrajzi lépték megalkotásához, valamint egyre kiemeltebb szerepéhez a mindenkori tagállamokban, amely sok szempontból még a korábban domináns országos / nemzetállami léptéknél is fontosabbá vált. (Ebben az értelmezésben tehát a regionális – valamint minden más – lépték a folyamatosan változó politikai diskurzusok eredményének, azaz politikai konstrukciónak tekinthető.)

A lépték-vitában az ezredfordulót követően megjelent számos munkában mutattak rá arra, hogy nem kizárólag az addig középpontba állított gazdasági (termelési) és politikai szempontok lényegesek, hanem a fogyasztás, a társadalmi viszonyok, a kultúra is kiemelten fontosak. Az EU esetében is igaz az, hogy a lakosság fogyasztási mintázatai az országok, a régiók, a települések, sőt, a településrészek léptékén egyaránt jelentősen különböznek egymástól, valamint az is kétségtelen, hogy pl. a nők társadalmi szerepe vagy a fiatalok otthonról történő elköltözése szintén más-más módon befolyásolja a háztartá-

sok léptékét az unió észak- és dél-európai tagállamaiban, Nyugat- és Kelet-Közép-Európa társadalmaiban.

Végül a 2000-es évek közepétől több szerző kezdett el egy olyan elgondolás mellett érvelni, amely szerint nincs is értelme uniós, országos, regionális, települési stb. léptékekről beszélni. E vélemények alapján az Európai Unió múltját, jelenét és jövőjét befolyásoló döntések olyan konkrét helyeken születtek, születnek és fognak születni, mint pl. egyes brüsszeli intézmények tárgyalótermei és büféi, német bankok központi irodái, nemzeti parlamentek üléstermei és folyosói, utcai tüntetések helyszínei, hotelszobák vagy otthoni hálószobák.

Ehhez a hely-alapú síkontológiához a cselekvőhálózat-elmélet azt a lényeges szempontot teheti még hozzá, hogy az európai eseményeket és az uniós politikát nem csupán emberek (pl. politikusok, vállalati vezetők, gyári munkások, kisebbségek, migránsok) ágenciája befolyásolja, hanem hozzájuk kapcsolódóan – vagy adott esetben tőlük teljesen függetlenül – egyéb nem-humán aktorok is. Az EU történetéből mindössze néhány példát megemlítve: közös valuta (euró-bankjegyek és -érmék) a tagállamok nagyobbik részében, különböző nyelvekre lefordított uniós szintű fejlesztéspolitikai irányelvek és dokumentumok (mint tudáskészletek), száj- és körömfájást, illetve sertés- és madárinfluenzát okozó mutálódott vírustörzsek, légtérzárakat eredményező vulkánkitörések, műszaki határzárak stb.

A tanulmány második felében bemutatott ANT elméleti kerete és vizsgálati módszertana tehát elsősorban azért lehet releváns a területi kutatások, valamint a földrajzi köz- és felsőoktatás számára, mert egyrészt bármilyen (humán és nem-humán) aktor, másrészt valamennyi (makro-, mezo- és mikro-)lépték esetében alkalmazható. Ebben a szemléletben a globális, az országos, a regionális és a lokális (települési, valamint településen belüli) folyamatok nem értelmezhetők és nem is vizsgálhatók egymástól függetlenül, hanem az emberi és nem-humán cselekvők ágenciáján és összefonódásain keresztül ragadhatók meg. A területi folyamatokat számtalan tényező formálja: a konvencionális értelmezés hierarchikus és egyúttal merev, „rögzített” lépték-kategóriáiban történő gondolkodás helyett a földrajzoktatásban is érdekesebb lehet az egyes területek átalakulására ható aktorok (mediátorok és intermediátorok) hálózatainak feltérképezése, valamint ágenciájuk hatásának vizsgálata.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 115870 számú, „*Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*” című projektjének keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

BERKI MÁRTON

ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
berkimarton@yahoo.com

IRODALOM

- BERKI M. 2014: Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt szocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban (Doktori értekezés). – ELTE Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. 146 p.
- BOROS L. 2010: Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. – In: MÉSZÁROS R. – NAGY G. – NAGY E. – BOROS L. – PÁL V. (szerk.): A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 38–54.

- BOROS L.–PÁL V. 2011: A gazdasági válság hatásai és a rá adott válaszok különböző földrajzi léptékeken. – *Földrajzi Közlemények* 135. 1. pp. 17–32.
- BRENNER, N. 1998. Between Fixity and Motion. Accumulation, Territorial Organization, and the Historical Geography of Spatial Scales. – *Environment and Planning D* 16. pp. 459–481.
- BRENNER, N. 1999. Globalisation as Reterritorialisation. The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. – *Urban Studies* 36. 3. pp. 431–451.
- CALLON, M. 1986: Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and the Fishermen of Saint Brieux Bay. – In: LAW, J. (ed.): *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* Routledge, London. pp. 196–233.
- CALLON, M.–LATOUR, B. 1981: Unscrewing the Big Leviathan. How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologists Help Them to Do So. – In: KNORR-CETINA, K.–CICOUREL, A. V. (eds.): *Advances in Social Theory and Methodology. Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies.* Routledge–Kegan Paul, London. pp. 277–303.
- COLLINGS, C. 2006: Flat Ontology and the Deconstruction of Scale. A Response to Marston, Jones and Woodward. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 31. 2. pp. 244–251.
- CZIRFUSZ M. 2012: A munkaerő-kölcsönzés Magyarországon és a lépték fogalma. – In: NYÁRI D. (szerk.): *Kockázat – Konfliktus – Kihívás. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete.* SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. pp. 121–129.
- CZIRFUSZ M. 2014: *Gazdaságföldrajz. Jegyzet oktatóknak és hallgatóknak.* – Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 192 p.
- DE LAET, M.–MOL, A. 2000: The Zimbabwe Bush Pump. Mechanics of a Fluid Technology. – *Social Studies of Science* 30. 2. pp. 225–263.
- DELANEY, D.–LEITNER, H. 1997: The Political Construction of Scale. – *Political Geography* 16. 2. pp. 93–97.
- DOAK, J.–KARADIMITRIOU, N. 2007: Actor Networks. The Brownfield Merry-Go-Round. – In: DIXON, T.–RACO, M.–CATNEY, P.–LERNER, D. N. (eds.): *Sustainable Brownfield Regeneration. Liveable Places from Problem Spaces.* Blackwell, Oxford. pp. 67–88.
- GOODCHILD, M. F. 2004: Scales of Cybergeography. – In: SHEPPARD, E.–MCMASTER, R. B. (eds.): *Scale and Geographic Inquiry. Nature, Society, and Method.* Blackwell, Oxford. pp. 154–169.
- GYURIS F. 2014a: The Political Discourse of Spatial Disparities. Geographical Inequalities between Science and Propaganda. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg–New York. 381 p.
- GYURIS F. 2014b: A közjavak térbelisége. – *Tér és Társadalom* 28. 4. pp. 15–39.
- HARRISON, J. 2010: Scale, Social Production of. – In: WARF, B. (ed.): *Encyclopedia of Geography.* SAGE Publications, Thousand Oaks, CA. pp. 2507–2510.
- HEROD, A. 1991: The Production of Scale in US Labour Relations. – *Area* 23. 1. pp. 82–88.
- HEROD, A. 2011: *Scale (Key Ideas in Geography).* – Routledge, London–New York. 294 p.
- HEROD, A.–WRIGHT, M. W. (eds.) 2002: *Geographies of Power. Placing Scale.* – Blackwell, Oxford. 328 p.
- HOWITT, R. 1993: 'A World in a Grain of Sand'. Towards a Reconceptualisation of Geographical Scale. – *Australian Geographer* 24. 1. pp. 33–44.
- JONAS, A. 2006: Pro Scale. Further Reflections on the 'Scale Debate' in Human Geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 31. 3. pp. 399–406.
- JONES, J. P. III–LEITNER, H.–MARSTON, S. A.–SHEPPARD, E. 2017: Neil Smith's Scale. – *Antipode* 49. S1. pp. 138–152.
- JONES, J. P. III–WOODWARD, K.–MARSTON, S. A. 2007: Situating Flatness. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 32. 2. pp. 264–276.
- JONES, K. 1998: Scale as Epistemology. – *Political Geography* 17. 1. pp. 25–28.
- LATHAM, A. 2002: Rethorizing the Scale of Globalization. Topologies, Actor-Networks, and Cosmopolitanism. – In: HEROD, A.–WRIGHT, M. W. (eds.): *Geographies of Power. Placing Scale.* Blackwell, Oxford. pp. 115–144.
- LATHAM, A.–McCORMACK, D. P. 2010: Globalizations Big and Small. Notes on Urban Studies, Actor Network Theory, and Geographical Scale. – In: FARIAS, I.–BENDER, T. (eds.): *Urban Assemblages. How Actor-Network Theory Changes Urban Studies.* Routledge, New York. pp. 53–72.
- LATOUR, B. 1987: *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society.* – Harvard University Press, Cambridge, MA. 288 p.
- LATOUR, B. 1993: *We Have Never Been Modern (Translated by PORTER, C.).* – Harvard University Press, Cambridge, MA. 157 p.
- LATOUR, B. 1996: On Actor-Network Theory. A Few Clarifications. – *Soziale Welt* 47. 4. pp. 369–381.
- LATOUR, B. 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory.* – Oxford University Press, Oxford. 301 p.
- LAW, J. 1992: Notes on the Theory of the Actor-Network. Ordering, Strategy and Heterogeneity. – *Systems Practice* 5. 4. pp. 379–393.

- LAW, J.–HASSARD, J. (eds.) 1999: Actor Network Theory and After. – Blackwell–The Sociological Review, Oxford. 256 p.
- LLOYD, C. D. 2014: Exploring Spatial Scale in Geography. – Blackwell, Oxford. 272 p.
- MARSTON, S. A. 2000: The Social Construction of Scale. – *Progress in Human Geography* 24. 2. pp. 219–242.
- MARSTON, S. A.–JONES, J. P. III–WOODWARD, K. 2005: Human Geography without Scale. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 30. 4. pp. 416–432.
- MARSTON, S. A.–WOODWARD, K.–JONES, J. P. III 2009: Scale. – In: GREGORY, D.–JOHNSTON, R.–PRATT, G.–WATTS, M.–WHATMORE, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography* (5th Edition). Blackwell, Chichester, West Sussex. pp. 664–666.
- MÜLLER, M. 2015: A Half-Hearted Romance? A Diagnosis and Agenda for the Relationship between Economic Geography and Actor-Network Theory (ANT). – *Progress in Human Geography* 39. 1. pp. 65–86.
- MURDOCH, J. 2006: Post-Structuralist Geography. A Guide to Relational Space. – SAGE Publications, London. 220 p.
- SHEPPARD, E.–MCMASTER, R. B. (eds.) 2004: Scale and Geographic Inquiry. Nature, Society, and Method. – Blackwell, Oxford. 272 p.
- SMITH, N. 1982: Gentrification and Uneven Development. – *Economic Geography* 58. 2. pp. 139–155.
- SMITH, N. 1984: Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space. – Basil Blackwell, Oxford. 198 p.
- SMITH, N. 1992: Geography, Difference and the Politics of Scale. – In: DOHERTY, J.–GRAHAM, E.–MALEK, M. (eds.): *Postmodernism and the Social Sciences*. Macmillan, London. pp. 57–79.
- SMITH, N. 1995: Remaking Scale. Competition and Cooperation in Prenational and Postnational Europe. – In: ESKELINEN, M.–SNICKARS, F. (eds.): *Competitive European Peripheries*. Springer, Berlin. pp. 59–74.
- SOJA, E. 1989: Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory. – Verso, London–New York. 266 p.
- SWYNGEDOUW, E. 1997a: Neither Global nor Local. ‘Glocalization’ and the Politics of Scale. – In: COX, K. R. (ed.): *Spaces of Globalization. Reserving the Power of the Local*. Guilford, New York. pp. 137–166.
- SWYNGEDOUW, E. 1997b: Excluding the Other. The Production of Scale and Scaled Politics. – In: LEE, R.–WILLS, J. (eds.): *Geographies of Economies*. Arnold, London. pp. 167–176.
- TAYLOR, P. 1981: Geographical Scales within the World-Economy Approach. – *Review* 5. 1. pp. 3–11.
- TAYLOR, P. 1982: A Materialist Framework for Political Geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 7. 1. pp. 15–34.
- TIMÁR J. 2004: Gendered Urban Policy-Making. The Role of Geographical Scale in Women’s Participation in Hungarian Local Governments. – In: CORTESI, G.–CRISTALDI, F.–DROOGLEEVER, F. (eds.): *Gendered Cities. Identities, Activities, Networks: A Life-Course Approach*. Società Geografica Italiana, Rome. pp. 227–243.
- TIMÁR J. 2007: Different Scales of Uneven Development – in a (No Longer) Post-Socialist Hungary. – *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 64. pp. 103–128.

GLOBALIS ÉRTÉKLÁNCOK ÉS TÉRBELI GAZDASÁGI EGYENLŐTLENSÉGEK: MIRŐL MESÉL A TEXTIL- ÉS RUHÁZATI IPAR VÁLTOZÓ FÖLDRAJZA?

MOLNÁR ERNŐ

GLOBAL VALUE CHAINS AND SPATIAL ECONOMIC INEQUALITIES:
WHAT DOES THE CHANGING GEOGRAPHY
OF THE TEXTILE AND CLOTHING INDUSTRY TELL US?

Abstract

This article focuses on the theories of global commodity chains, value chains, and production networks, offering a meso-economic approach to the understanding of spatial economic inequalities. The first section presents both the similar and different features of the concepts developed by diverse schools of economic geography on the base of increasing empirical experiences, as well as their explanations regarding spatial economic inequalities. The second section interprets the spatial changes and economic effects of the European textile and clothing industry in light of the theoretical background.

Keywords: global value chains, textile and clothing industry

Bevezetés – Elméleti keretek

A gazdaságföldrajz globalizáció korában teret nyerő politikai gazdaságtani megközelítésének egyik emblemikus képviselője a globális áruláncok / értékláncok / értéktermelési hálózatok egymáshoz közel álló, ámde mégis jelentős eltéréseket mutató, részben egymásból építkező, a *kapitalizmus területi egyenlőtlenségeket újratermelő karakterét* kidomborító elméletcsoportja. Az elméletek közös jellemzője, hogy a *globális gazdaság területi egyenlőtlenségeit* kívánják magyarázni. Mezoökonómiai szemléletük lényege, hogy nem nemzetgazdaságokban vagy vállalatokban, hanem vállalatok (és különböző területi szinteken működő intézmények) kölcsönkapcsolatai által alakított *relacionális gazdasági terekben* gondolkodnak: eltérő módon szervezett struktúrákat, hatalmi aszimmetriákat, illetve – utóbbi körülményből adódóan – e struktúrák alakítására és potenciális előnyeik kiaknázására az egyes szereplők esetében eltérő mozgásteret látnak. További közös vonásuk, hogy a globális gazdaság *területi egyenlőtlenségeinek* háttérében az egyes régiók globális áruláncokban / értékláncokban / értéktermelési hálózatokban elfoglalt különböző pozícióját feltételezik (COE, N. M. et al 2004, GEREFFI, G. et al 2005, SCHAMP, E. W. 2008, YEUNG, H. W. – COE, N. M. 2015).

Fejlesztéspolitikai célú alkalmazásuk középpontjában az ún. feljebb lépés kutatása áll: a folyamatban az érintett szereplők tartós jövedelemnövelésének (tőkeakkumulációjának) – végső soron gazdasági felzárkózásának – lehetőségét látják. A feljebb lépés elmozdulás a nagyobb hozzáadott értéket képviselő tevékenységek irányába, mely jelentheti a termelési folyamat hatékonyságának növelését (technológia, munkaszervezés), a termékszerkezet tudásigényesebb, gyakran rés piacokat célzó produktumok felé tolódását, az értékláncokon belül ellátott funkciók körének bővítését, hatókörük kiterjesztését és a komplexebb termelésen túli funkciók előtérbe helyezését, illetve az iparágak közötti váltást, a dinamikus növekedést ígérő ágazatokba történő sikeres belépést. E gazdasági feljebb lépés mellett mind gyakoribb a munkavállalók szintjén is érzékelhető pozitív hatásokat jelentő *társadalmi feljebb lépés* kutatása (HUMPHREY, J. – SCHMITZ, H. 2002, BERNHARDT, T. 2013, ÉLTETŐ A. et al 2015).

Vannak ugyanakkor eltérő jellemvonások is a három koncepcióban. Míg a globális árulán-cok / értékláncok esetében a gazdasági tevékenységek lineáris egymásra épülése feltételezett (bár a forrásokban találni utalásokat „kígyók” és „pókok” formájában szerveződő értéklán-cokra), a globális értéktermelési hálózatok megközelítése a párhuzamosságra, a szereplők többoldalú kapcsolataira helyezi a hangsúlyt (ÉLTETŐ A. et al 2015). Geográfusok számára különös jelentőséggel bír, hogy – elsősorban utóbbi elméleti megközelítés révén – a külön-böző területi szinteken működő intézményi szereplők (nemzetközi szervezetek, nemzetállam-ok, lokális intézmények), továbbá a regionális adottságok szerepe is beépült e relacionális struktúrák magyarázatába. Utóbbi körben keresendők azon telepítő tényezők (felhalmozott iparág-specifikus tapasztalati tudás, speciális infrastruktúra, beszállítók), melyek a globá-lis hálózatokba kapcsolódás minőségéért, illetve a feljebb lépés sikeréért részben felelőssé tehetők (COE, N. M. et al 2004, SMITH, A. et al 2014, YEUNG, H. W.–COE, N. M. 2015).

A vizsgált koncepciók lényege elsősorban az értékláncok szerveződésének módjára vonatkozó megállapításokban keresendő. A globális árulán-cok elmélete empirikus tapasztalatok alapján *gyártók és kereskedők által összefogott árulán-cokat* különböztet meg. A nagy iparvállalatok irányító szerepe a tőke- és technológia-igényes iparágak (pl. autó-ipar, repülőgépgyártás) sajátossága, ahol legfontosabb a termék legyártásának képessége, míg a kereskedők domináns pozíciója a design- és élőmunka-igényes iparágak (pl. textil- és ruhaipar, bőr- és cipőipar) esetében figyelhető meg inkább, ahol a legfőbb érték a piaci beágyazottság (CSÉFALVAY Z. 2004). A globális értékláncok koncepciója ezt a differenciált szemléletmódot általánosítja: az ún. *koordinációs mechanizmusok* típusait egyes iparága-kon túlmutató változókra (vállalatok között áramló információk összetettsége, kodifikál-hatósága, beszállítói képességek) vezeti vissza. Elfogadja, hogy az értéklánc irányítása idővel változhat, továbbá, hogy ugyanazon értékláncon belül is létezhetnek különböző koordinációs mechanizmusok (GEREFFI, G. et al 2005). Végül, a globális értéktermelési hálózatok felépítését az érintett vállalatok stratégiai határozzák meg, melyeket egyrészt kapitalista viszonyok között általánosan érvényesülő hajtóerők – kedvezőbb ár-érték (ún. „költség-képesség”) arányok elérése, piaci viszonyokhoz alkalmazkodás, illetve a gazda-sági szereplők pénzügyi befektetők által kikényszerített növekvő finansziális fegyelme –, másrészt a külső környezetben rejlő kockázatok minimalizálására irányuló törekvések alakítanak (YEUNG, H. W.–COE, N. M. 2015).

A különböző szerveződési módok feltárása a feljebb lépés folyamatának árnyalt megíté-lése szempontjából is fontos: a vonatkozó tanulmányok hangsúlyozzák, hogy a feljebb lépés nem feltétlenül egyirányú a folyamat, másrészt jellemzően a vezető cég / anyavállalat érdekei mentén valósul meg az általa irányított értékláncban, így elsősorban funkcionális értelemben nem lehet teljes értékű, hiszen a legjelentősebb hozzáadott értéket képviselő stratégiai funkciók az irányító vállalatnál maradnak. Harmadrészt, *a feljebb lépési teljesítmény direkt jövedelem-növekedést generáló hatását többen megkérdőjelezik* az aszimmetrikus hatalmi viszonyok torzító hatása miatt (SZALAVETZ, A. 2017). Létezhet közeledés és csökkenthető az aszimmetria, de csak a saját értéklánc kiépítése és a stratégiai funkciók birtoklása jelentheti a felzárkózás lehetőségét, mely azonban újabb szereplők függő helyzetbe kényszerítését, a globális térbeli egyenlőtlenségek új földrajzi keretek közötti újratermelését jelenti.

Miért érdekes a textil- és ruházati ipar a 21. század Európájában?

A hanyatló élőmunkaigényes iparágak között számon tartott, a hazai iparban az ezred-forduló óta legnagyobb foglalkoztatás-leépülést mutató textil- és ruházati ipart csekély figyelem övezi a mai Magyarországon. Globális árulán-cok / értékláncok / értéktermelési

hálózatok elméleti kereteivel összekapcsolt gazdaságföldrajzi vizsgálatát három ok mégis jól indokolja.

(1) A textil- és ruházati ipar – alacsony belépési korlátaiból és az iparági kereskedelem liberalizálásából adódóan – az egyik legkorábban és legnagyobb mértékben globalizálódott ágazat (HAAS, H. D.–ZADEMACH, H. M. 2005, DICKEN, P. 2011); kutatása kulcsszerepet játszott a globális gazdaság területi egyenlőtlenségeit magyarázó koncepciók kidolgozásában. A ma is növekvő, számos fejlődő országban a modernizáció zászlóvivőjeként kezelt iparág működési logikájának megértése a világgazdaság centrum térségeiben a szerkezetváltás, a periférián pedig a modernizációs folyamat sikere szempontjából lehet tanulságos.

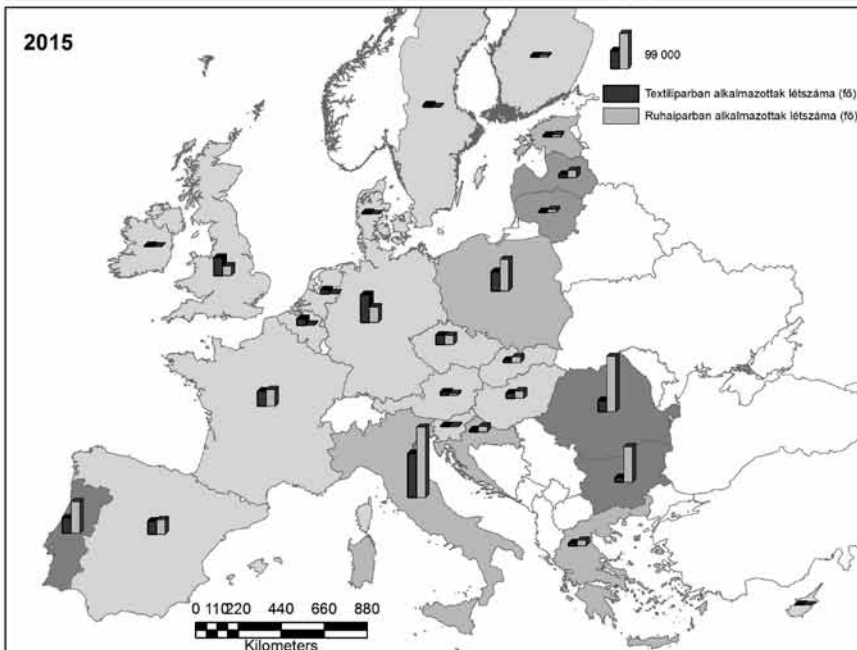
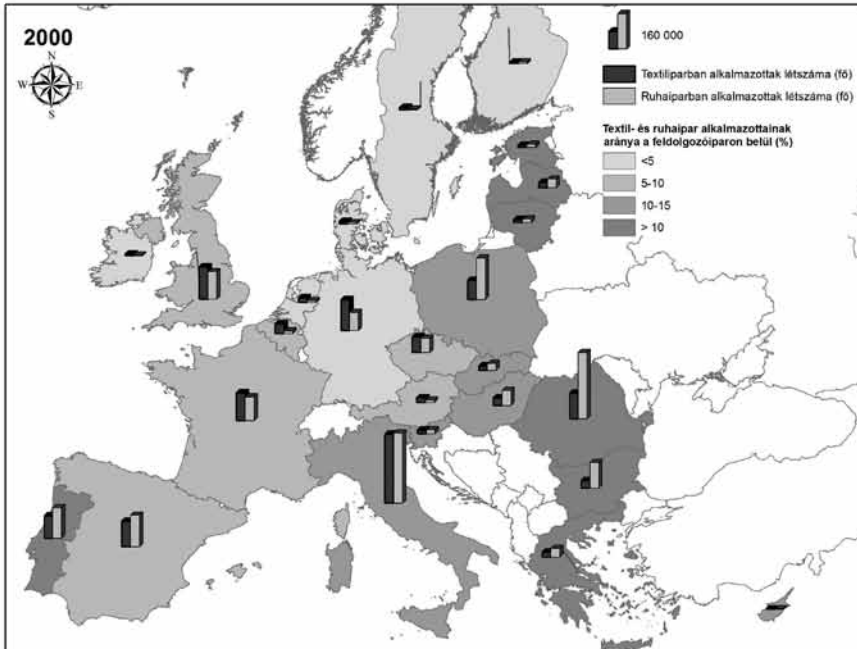
(2) Az iparág európai zsugorodása szerkezetváltással, egyrészt a műszaki textíliák, másrészt az intézményi piacok számára gyártott funkcionális ruházati és lakástextil termékek felértékelődésével párosul. Bár a háztartások ruha- és lakástextil-fogyasztásának szerepe ma is fontos, a textil- és ruházati termékeket egyre nagyobb arányban használják fel más iparágakban (pl. autóiiparban, repülőgépgyártásban), az építőiparban, a mezőgazdaságban vagy az egészségügyben. Mindez az iparág tőke-, technológia- és tudásintenzív átalakulását, az ipar 4.0 technológiai forradalmába illeszkedését vizionálja (TMTE 2009).

(3) Az ágazat ma is számottevő szerepet játszik a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok és periférikus térségek foglalkoztatásában: felülreprezentált Dél-Európa és Kelet-Közép-Európa elmaradott régióiban (LUX G. 2017), illetve kisváros-központú vidéki térségeiben, ahol jövője nem csupán szerkezetváltási, hanem a térségek gazdasági kiürülését meghatározó kérdés. Az iparág e régiókban felvázolható jövőjének körülményeire érdekesek az elsősorban azon dél-európai országok tapasztalatai lehetnek érdekesebbek, ahol az élőmunka-igényes iparágak tartósan képesek voltak megőrizni súlyukat (CSÉFALVAY Z. 2004, BOIX, R.–VAILLANT, Y. 2010).

Az európai textil- és ruházati ipar átalakuló földrajza

A textil- és ruházati ipar földrajza elméleteink szerint *aszimmetrikus hatalmi viszonyok között szerveződő vállalatközi és vállalatokon belüli kapcsolatok* térbeli leképeződése. A design-igényes iparágak kereskedők vagy márkatulajdonosok által összefogott globális áruháncok keretében szerveződnek, ahol a hozzáadott érték és a hatalom fő forrása a piaci trendek ismerete, illetve az értékesítési csatornák megléte. Ezen kompetenciák és a stratégiai funkciók (termékfejlesztés, marketing, disztribúció) birtokában lévő, többnyire fejlett országokhoz köthető, fúziók és vállalatfelvásárlások nyomán növekvő súlyú szereplők stratégiájából vezethető le a termelés földrajza. A termékek piaci pozícionálása (ár-versenyző tömegáruk vs. divatosságukkal, minőségükkel, funkcionalitásukkal, piaci rugalmasságukkal érvényesülő, magasabb árfekvésű szegmensekben, részpiacokon értékesített termékek) meghatározza gyártásuk helyét. Utóbbi problémakörtől nehezen elválasztható módon – mint azt a kezdettől kiszervezésre alapozó brit és német, illetve a termelést sokáig otthon tartó olasz és spanyol szereplők különbözősége jelzi – kulturális tényezők is szerepet játszhatnak a versenysztratégiák alakításában. Ugyanazon termék előállításának térbeli szervezése is változhat: a *stratégiaváltások* látványos példája a divattermékeit ezredforduló táján még hazai ipari körzet(ek)ben gyártó/gyártató, majd később a termelés kiszervezésének útjára lépő olasz Benetton vagy spanyol Inditex (Zara) (DICKEN, P. 2011, FERNANDEZ-STARK, K. et al 2011).

A termel(tet)és helyére vonatkozó döntések mozgásterét – egyszersmind az iparági verseny területi léptékét – nagyban növeli a közlekedés és kommunikáció technológiájának fejlődése, valamint a dereguláció, azaz a nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás előtt

1. ábra A textil- és ruházati iparban alkalmazottak létszáma (fő) és feldolgozóiparon belüli aránya (%) az EU országokban (2000 / 2015)

Forrás: EUROSTAT, szerk. NÉMETH G.

Figure 1 Number of employed persons as well as share of employed persons in the manufacturing industry (%) employed by the textile and clothing sector within the economies of the European Union (2000, 2015)

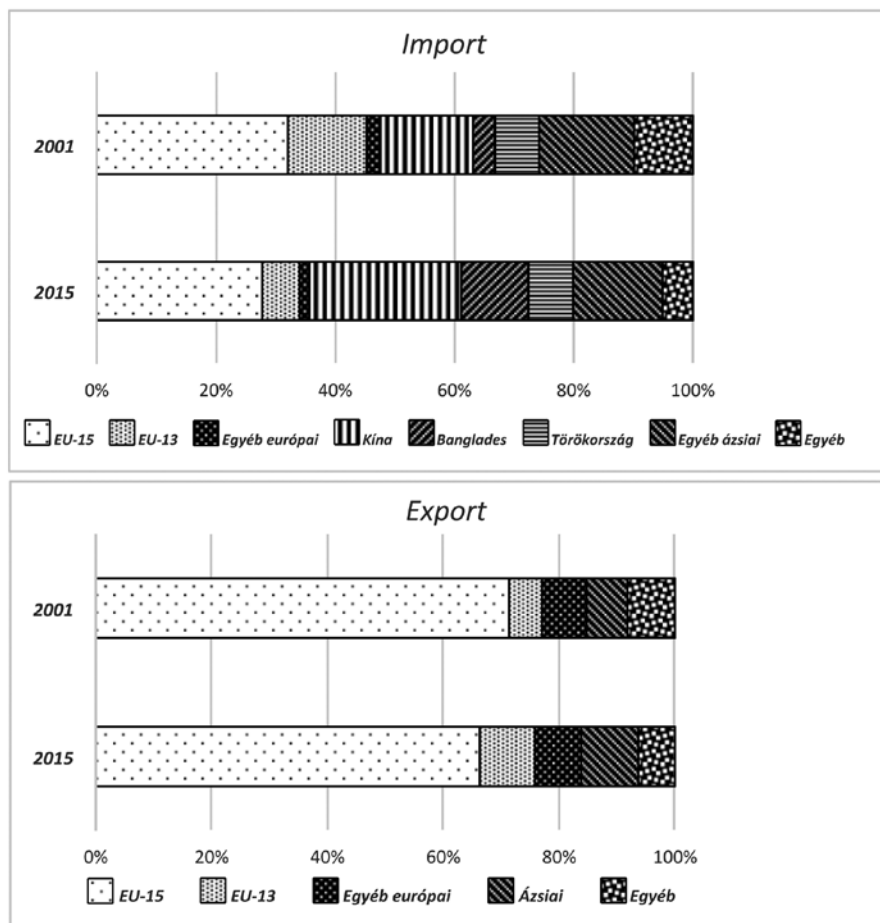
Source: EUROSTAT; compiled by G. NÉMETH

álló akadályok lebontása, így például az európai integrációs folyamat vagy a textiltermékek globális kereskedelmét korábban szabályzó, ún. MFA kvótarendszer leépítése (HAAS, H. D.–ZADEMACH, H. M. 2005, DICKEN, P. 2011). Koncepcióink tükrében kijelenthető, hogy a termelés térbeliségét nem az abszolút értelemben legolcsóbbnak számító, hanem az ár-érték-arányukat tekintve legkedvezőbb telephelyek keresése határozza meg. A jobb ár-érték (költség-képesség) arányok elérésére irányuló törekvés a termelési hálózatok folyamatos átszervezését meghatározó egyik fő motívum, melynek szervezeti (beszállítók alkalmazása) és területi (olcsó telephelyek) dimenziói egyaránt lehetnek. Élőmunka-igényes iparágrol lévén szó, különösen az iparág munkaerőköltségeinek 80%-át koncentráló ruha-gyártás telephely-választása során fontos szempont a munkaerő ár-érték aránya, ami mind az Európán belüli déli és keleti irányú elmozdulásokat, mind a globális léptékű Ázsia felé tolódást magyarázza (az iparág globalizáció folyamatában legfontosabb termelő telephelyévé vált Kína iparának átalakulásáról részletes elemzést közöl a Földrajzi Közlemények hasábjain GYURIS F. 2010).

A ruhaiparra oly jellemző bérmunka megrendelőinek és végrehajtóinak, illetve a különböző versenystratégiákat követő cégeknek eltérő térbeli megjelenése is jelzi, hogy az európai textil- és ruházati ipar értékláncaihoz kötődő stratégiai funkciók és a termelés nagyobb hozzáadott értéket tartalmazó specifikus termékeket előállító, tőke- és technológia-igényes szegmensei (ilyen a nem ruházati célú textilipar is) a fejlett nyugat-európai, míg az élőmunka-igényes, tömegesebb gyártást és nagyobb iparági foglalkoztatást feltételező elemei inkább a kelet-közép-európai országokban lelhetők fel (KALANTARIDIS, C. et al 2008). Az értékláncon belüli eltérő pozíciók, illetve az értéklánc elemeinek költség-képesség arányok faragását célzó térbeli átstrukturálása magyarázza az iparág általános, ámde egyenlőtlen európai leépülését, a perifériák tartósan jelentős súlyát (az iparági statisztikák a termelés területi különbségeit tükrözik inkább: a stratégiai funkciókat gyakran egyéb ágazatokban regisztrálják), másrészt a textil- és ruházati ipar relatív jelentőségében fennálló különbségeket is (1. ábra).

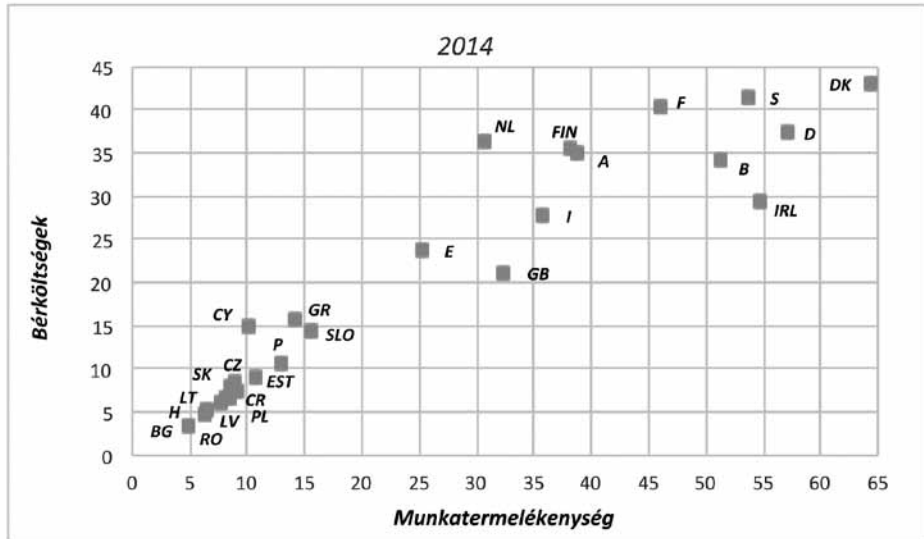
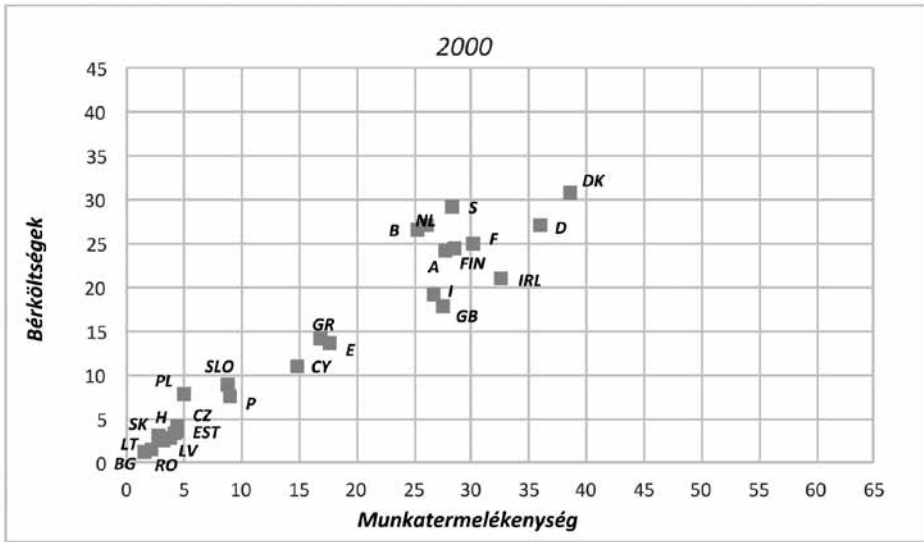
Az iparág értékláncainak Európán túli kiterjedését jelzi az Európai Unió globális ruhaiparban elfoglalt, olvadozó pozíciója: jelentős belső kereskedelme ellenére is csökken a súlya a világexportban, a kivitel háttérben (2000 utáni OECD adatok tükrében) mérsékelten zsugorodó Európai Unión belüli hozzáadott érték áll, továbbá a ruhaimport jelentős gyarapodása nyomán enyhén növekszik a ruházati termékek külkereskedelmének deficitje. Az ezredforduló utáni strukturális változások hű tükre a külkereskedelem területi szerkezetének átalakulása: miközben az EU ruhaexportjának háromnegyede – némi kelet-közép-európai irányú súlypont-eltolódással – mindvégig a szervezeten belül bonyolódott, a ruhaimportban – a kontinensen kívülről (elsősorban Ázsiából) származó termékek látványos abszolút érték- és aránynövekedése tapasztalható. Az átalakulás legnagyobb vesztesei a termelés allokációjában – költséghatékonyságuknak és globális (európai) versenynek kevésbé kitett helyzetüknek köszönhetően – korábban fontos szerepet játszó kelet-közép-európai EU-tagállamok (2. ábra). Mindez jól rimel az 1. ábra – különösen visegrádi országok esetében – jelentős hanyatlást, a textil- és ruházati ipar helyi feldolgozóiparon belüli súlycsökkenését prezentáló tartalmára.

Az Európán belüli iparági munkamegosztást és a telephelyek hierarchiáját, egyszersmind a költség-képesség arányok (bérarányos termelékenység) háttérben rejlő különbségeket tükrözi az országok ruhaiparának bérköltségek és munkatermelékenység szerinti differenciálódása (3. ábra). Az ábráról jól leolvasható a kelet-közép-európai országok hasonlósága, illetve 2000-ben és 2014-ben is jellemző Európai Unión belüli elkülönülése (Bulgáriával és Romániával a rangsor végén). Portugália, illetve utóbb Ciprus és Görögország is társul a csoporthoz, kijelölve a kontinensen belüli olcsó telephelyeket és alacsonyabb hozzáadott-

2. ábra Az EU-28 ruhaexportjának célrégiói és ruhaimportjának forrásai (2001 / 2015, az összes ágazati export / import százalékában). *Forrás: ITC / UN COMTRADE*
 Figure 2 Destinations of export and sources of import within the EU-28 clothing trade (2001, 2015, in percentage of the total sectoral export / import). *Source: ITC / UN COMTRADE*

érték-tartalommal bíró termelést. A két időpont összevetésével, a kelet-közép-európai országok globális értékláncokban megfigyelhető, számos szakirodalmi forrás (HANZL-WEISS, D. 2004, HAMAR, J. 2006, KALANTARIDIS, C. et al 2008, CRESTANELLO, P.–TATTARA, G. 2011, SMITH, A. et al 2014) által alátámasztott feljebb lépését, illetve ruhaipari tömegtermelés piacáról történő fokozatos kiárazódását is láthatjuk. Ez megindokolja egyrészt az iparági foglalkoztatás (és termelés) zsugorodását, másrészt a régióból származó – korábban jelentős – ruhaimport arányának csökkenését. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy miután a felhasznált mutatókat az értékláncokon belüli elosztási viszonyok (a korszerűbb technológiák és funkciók átadásán túl például belső elszámolási technikák) is befolyásolják, az ábrán feltüntetett pozíciók nemcsak okai, de egyben következményei is a ruhaipar aszimmetrikus viszonyrendszereken alapuló Európán belüli munkamegosztásának: egyszersemind rámutatnak a területi egyenlőtlenségek értékláncok belső szerveződéséből levezethető kialakulására és újratermelődésére.

3. ábra Egy alkalmazottra jutó átlagos bérköltségek és munkatermelékenység az EU országainak ruhaiparában (2000 / 2014, ezer euró). *Forrás:* EUROSTAT
 Figure 3 Average personnel costs and apparent labour productivity in the clothing industry of the EU economies (2000 / 2014, thousand euro). *Source:* EUROSTAT

A textil- és ruházati ipar értékláncainak területi gazdasági hatásai

Az értékláncok működésének területi gazdasági különbségeket generáló és újratermelő hatása egyrészt a hozzáadott érték és a kapcsolódó jövedelmek értékláncok menti egyenlőtlen megoszlásának következménye. Legkisebb súlya a termelésnek van: minden egyéb funkció (bemenő és kimenő logisztika szervezése, design, marketing, de különösen a ter-

mékfejlesztés és kereskedelem) nagyobb hozzáadott értéket és potenciális jövedelmet jelent (FERNANDEZ-STARK, K. et al 2011). A belső munkamegosztásban elfoglalt pozíció, illetve a *feljebb lépés lehetősége ugyanakkor függ az értéklánc irányítójának stratégiájától, a megszervezés módjától*. Különböző élőmunka-igényes iparágak esettanulmányai bizonyították, hogy a feljebb lépés – míg termelési kompetenciákat érint – aránylag gyors lehet, de a termelésen túlmutató funkciók terén már gyakran ütközik korlátokba (SCHMITZ, H. 2006, NAVAS-ALEMÁN, L. 2011, MOLNÁR E. 2017). A termelésre és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó funkciókra szűkülő szerep a jövedelemeloszlás és a vállalati döntések mozgásterének egyenlőtlenségein keresztül – Észak-Dél és Nyugat-Kelet viszonylatban is – egyrészt fejlettségi különbségeket konzervál, másrészt függőséget, külső kiszolgáltatottságot eredményez. Ez – az alárendelt helyzetben lévő szereplők feljebb lépése, valamint nyugat-európai irányítású értékláncokban elfoglalt egyre gyakoribb köztes pozíciója dacára – csak a periféria szereplőinek önálló termékfejlesztésével és márkaépítésével (tehát értéklánc-alapításával) kerülhető meg, melyre mind Dél-Európa, mind Kelet-Közép-Európa egyre több példát szolgáltat (KALANTARIDIS, C. et al 2008, SMITH, A. et al 2014).

Az élőmunka-igényes ipar termelő tevékenységeinek jelentős súlyával jellemezhető európai régiók Portugáliától Romániáig többnyire az elmaradott és kevésbé dinamikus kategóriába tartoznak (SILVA, J. C. C. 2002, BOIX, R. – VAILLANT, Y. 2010, SMITH, A. et al 2014, LUX G. 2017). Hogy a szegényebb régiókban koncentrálnak iparágak mégsem termelik minden esetben újra a szegénységet, arra hosszú ideig az olasz iparági körzet-modell tűnt látványos bizonyítéknak. „Harmadik Olaszország” esetében az élőmunka-igényes iparágakra épülő helyi gazdaság és a gazdasági-társadalmi felzárkózás folyamata össze tudott kapcsolódni, melynek háttérében a kisipari-kézműves hagyományok, a kisvállalkozások rugalmas specializációja és együttműködése, valamint a körzetekben kialakult agglomerációs előnyök („iparági légkör”) kiaknázása állt. Mindez kulturális homogenitással, társadalmi konszenzussal és bizalommal párosult (MUCELLI, A. et al 2015, LUX G. 2017). A magas presztízsű fogyasztókat, illetve rés piacokat célzó minőségi termékek nagyarányú előállításának és exportjának köszönhetően Olaszország Európában ma is piacvezető szerepet tölt be az élőmunka-igényes iparágakban.

A modell fenntarthatósága azonban – a globalizáció és a technológiai változások nyomán – megkérdőjeleződött az ezredfordulóra. A korábban kis- és középvállalatok uralta terekben – külföldi tőkebefektetések és méretgazdaságossági szempontok hatására – nagyvállalatok kiemelkedése, aszimmetrikusabbá váló vállalatközi kapcsolatok kialakulása figyelhető meg. A növekvő elvándorlás és bevándorlás oldja e körzetek zártságát: kikezdi a generációkon át öröklődő ipari hagyományokat, a helyi társadalomban a bizalom csökkenését, a kapcsolatok formálisabbá válását, végső soron az „iparági légkör”, a korábbi versenyelőnyök gyengülését eredményezi. Az élőmunka-igényes iparágak házon belül tartásában hosszú ideig sikeres körzetek termelésének nemzetközi léptékű kiszervezése a költség-képesség arányok faragása érdekében mind jelentősebbé vált, új hálózatokat teremtve Olaszország és Délkelet-Európa / Ázsia között (CRESTANELLO, P. – TATTARA, G. 2011, MUCELLI, A. et al 2015, LUX G. 2017).

Összefoglalás

Írásomban kísérletet tettem a globális áruláncok/értékláncok/értéktermelési hálózatok elméleteinek vázlatos bemutatására, illetve a textil- és ruházati ipar példáján keresztül globális gazdaság térbeliségét magyarázó szerepük megragadására. Különösen a Magyarországhoz hasonló, nemzetközi hálózatokba erősen integrálódott nemzetgazdaságok ese-

tében fontos a prezentált elméleti keretek ismerete és oktatása, hiszen – gazdaságföldrajzi műhelyünk céljai és vállalt feladatai szellemében (CZIRFUSZ M. 2014, NAGY E. 2016) – nagyban segíthetik helyzetünk és perspektíváink megértését, a jövő stratégiáinak felvázolását. A tapasztalatok tükrében további, térbeli gazdasági egyenlőtlenségeket értelmező koncepciók (centrum – periféria, kapitalizmus változatai) tananyagba történő beemelése is megfontolásra érdemes.

Köszönetnyilvánítás

A publikáció az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

MOLNÁR ERNŐ

DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen

molnar.erno@science.unideb.hu

IRODALOM

- BERNHARDT, T. 2013: Developing Countries in the Global Apparel Value Chain: a Tale of Upgrading and Downgrading Experiences. – Capturing the Gains: Economic and Social Upgrading in Global Production Networks. The University of Manchester.
- BOIX, R. – VAILLANT, Y. 2010: Industrial districts in rural areas of Italy and Spain. – EUNIP European Network on Industrial Policy International Conference. 36 p.
- COE, N. M. – HESS, M. – YEUNG, H. W. – DICKEN, P. – HENDERSON, J. 2004: „Globalizing” regional development: a global production network perspective. – Transactions of the Institute of British Geographers 4. pp. 468–484.
- CRESTANELLO, P. – TATTARA, G. 2011: Industrial Clusters and the Governance of the Global Value Chain: The Romania-Veneto Network in Footwear and Clothing. – Regional Studies 45. 2. pp. 187–203.
- CZIRFUSZ M. 2014: Gazdaságföldrajz. Jegyzet oktatóknak és hallgatóknak. – Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 192 p.
- CSÉFALVAY Z. 2004: Globalizáció 2.0. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 311 p.
- DICKEN, P. 2011: „Fabric-ating fashion”: the Clothing Industries. – In: Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy. Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington D.C. pp. 301–330.
- ÉLTETŐ, A. – MAGASHÁZI, A. – SZALAVETZ A. 2015: Global value chains and upgrading: experiences of Hungarian firms in the machinery industry. – Competitio 14. 1. pp. 5–22
- FERNANDEZ-STARK, K. – FREDERICK, S. – GEREFFI, G. 2011: The Apparel Global Value Chain. Economic Upgrading and Workforce Development. – Duke Center on Globalization, Governance & Competitiveness. 62 p.
- GEREFFI, G. – HUMPHREY, J. – STURGEON, T. 2005: The governance of global value chains. – Review of International Political Economy 1. pp. 78–104.
- GYURIS F. 2010: Kína iparának átalakulása a gazdasági reform évtizedeiben. – Földrajzi Közlemények 134. 2. pp. 217–229.
- HAAS, H. D. – ZADEMACH, H. M. 2005: Internationalisierung im Textil- und Bekleidungsgerwerb. – Geographische Rundschau 57. 2. pp. 30–38.
- HAMAR J. 2006: Válságtól válságig? A magyar textil- és ruházati ipar helyzete és kilátásai. – Külgazdaság 50. 6. pp. 44–70.
- HANZL-WEISS D. 2004: Enlargement and the Textiles, Clothing and Footwear Industry. – World Economy 27. 6. pp. 923–945.
- HUMPHREY, J. – SCHMITZ, H. 2002: How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters? – Regional Studies 9. pp. 1017–1027.
- KALANTARIDIS, C. – VASSILEV, I. – FALLON, G. 2008: The Impact of Internationalization on the Clothing Industry. – In: LABRIANIDIS, L. (szerk.): The Moving Frontier: The Changing Geography of Production in Labour Intensive Industries. Ashgate, Aldershot England. pp. 149–175.
- LUX G. 2017: Újraiparosodás Közép-Európában. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 327 p.

- MOLNÁR E. 2017: A félperiféria szerepe az élőmunka-igényes iparágak globális értéktermelési hálózataiban: Magyarország esete. – *Területi Statisztika*, megjelenés alatt.
- MUCELLI, A. – MICOZZI, A. – RUBENS, A. – JACKSON, G. 2015: A case study of Italy's Marche Region Industrial Districts: A model of transformation and change. – *Journal of Business Cases and Applications* 13. 1. pp. 1–23.
- NAGY E. 2016: Térről és gazdaságról – másképpen: a gazdaságföldrajzi műhely céljai és vállalt feladatai. – *Tér és Társadalom* 30. 2. pp. 161–164.
- NAVAS-ALEMÁN, L. 2011: The Impact of Operating in Multiple Value Chains for Upgrading: The Case of the Brazilian Furniture and Footwear Industries. – *World Development* 8. pp. 1386–1397.
- SCHAMP, E. W. 2008: Globale Wertschöpfungsketten. Umbau von Nord-Süd-Beziehungen in der Weltwirtschaft. – *Geographische Rundschau* 9. pp. 4–11.
- SCHMITZ, H. 2006: Learning and Earning in Global Garment and Footwear Chains. – *The European Journal of Development Research* 4. pp. 546–571.
- SILVA, J. C. C. 2002: Identification of the Portuguese industrial districts. – Working Paper Series No. 17. University of Minho – NIMA Portugal. 20 p.
- SMITH, A. – PICKLES, J. – BUČEK, M. – PÁSTOR, R. – BEGG, B. 2014: The political economy of global production networks: regional industrial change and differential upgrading in the East European clothing industry. – *Journal of Economic Geography* 14. 6. pp. 1023–1051
- SZALAVETZ, A. 2017: Upgrading and value capture in global value chains in Hungary: more complex than that the smile curve suggests. – In: SZENT-IVÁNYI B. (szerk.): *Foreign direct investment in Central and Eastern Europe: post-crisis perspectives*. Basingstoke; London; New York: Palgrave. pp. 127–150.
- YEUNG, H. W. – COE, N. M. 2015: Toward a Dynamic Theory of Global Production Networks. – *Economic Geography* 91. 1. pp. 29–58.
- Textilipari Műszaki Tudományos Egyesület 2009: A magyar textil- és ruhaipar kutatás-fejlesztési és innovációs stratégiája. 144 p. http://tmte.hu/_userfiles_/tmte/071_texplat_jovokep_091210.pdf

AZ ÁLLAM VÁLTOZÓ SZEREPE – GAZDASÁGFÖLDRAJZI ÉRTELMEZÉSEK

NAGY ERIKA

CHANGING STATE ROLES – KEY CONCEPTS IN ECONOMIC GEOGRAPHY

Abstract

Though the transformations of the roles, structures, and spaces of the nation-state have become widely researched and debated issues in international and interdisciplinary academic discourse, such changes have scarcely affected geographical thinking in Hungary. In economic geography in particular, the state is considered mostly as a static, monolithic structure, shaping economic processes ‘from outside’ and providing basically a physical framework for the agents of socio-economic processes. To challenge this simplified view, we introduce here the key concepts that have shaped recent discourses on state roles in economic space, and moreover provide a brief account of state agency and its variegated nature in the context of global capitalism. By doing so, we aim to provide alternative readings of recent changes in state agency and the socio-spatial inequalities they have produced in Hungary and beyond.

Keywords: economic geography, agency, state roles, state types

Bevezetés – definíciók és kérdőjelek

Az utóbbi két évtizedben a gazdaságföldrajzi viták egyik fontos kérdésköre volt az állam változó szerepének értelmezése a társadalmi-térbeli folyamatok alakításában. A növekvő érdeklődés alapvetően az állam funkcióinak, szervezeti-térbeli kereteinek látványos átalakulásával – pl. a jóléti szerepkörök halványulásával, a közszolgáltatások piaci elvekre épülő átszervezésével, a helyi/regionális léptékeket előtérbe helyező új kormányzási formák megjelenésével – magyarázható. E folyamatokat a kritikai politikai gazdaságtani áramlat hatására mind többen gazdaságföldrajzi problémaként (is) értelmezték, az államnak a globális léptékben szerveződő vállalatokhoz és piacokhoz (végső soron a tőkéhez) fűződő, megváltozott viszonyában keresve a magyarázatot (HARVEY, D. 2007; SZALAI E. 2006).

Az állam-fogalom újragondolására készítették a gazdaságföldrajzosokat azok a tudományterületi határokat átlépő viták is, amelyek újraértelmezték az állam, a piac (tőke) és a társadalom viszonyát, szakítva a korábbi statikus, leegyszerűsített, az államot gazdaságon kívüli szereplőnek tekintő megközelítéssel. Az állam szerveződésének, működésének, átalakulásainak vizsgálata a társadalomtudományok hagyományos „munkamegosztásában” a politikatudomány feladata volt. A diszciplínák közötti határvonalak elmosódása azonban részben éppen az állam változó szerepeire vezethető vissza: 19. század utolsó évtizedeitől kibontakozó jóléti állami politikák hatása az össztársadalmi folyamatokra, majd a nagy válság (1929/33) után erősödő állami beavatkozás a gazdasági folyamatokba erre a szereplőre irányították a szociológusok és a közgazdászok figyelmét is (WALLERSTEIN, I. 2008). A modern állam azonban földrajzi kategória is, alapvető jellemzője a territorialitás, a konkrét (állam-) határok kijelölése, s az állam joghatóságának egységes érvényesítése az e határokon belül élők fölött (AGNEW, J.–CORBRIDGE, S. E. 1995). Az állam térbeli szerveződése és működése ezért a földrajz vizsgálódásának tárgyává vált – hosszú évtizedekig döntően a politikai földrajz (pl. HAJDÚ Z. 2005).

Az állam térbeli szerveződését boncolgató vitákban fordulópontot jelentett a lépték-diskurzus (BERKI M. 2017). Ez egyrészt rávilágított az államnak, mint megismerés térbeli keretének földrajzi tudást alakító szerepére – ami megragadható pl. nemzetgazdaság államhatárokhoz szorosan kötődő fogalmában, az adott határokon belüli gazdasági folyamatok mérésében (nemzeti statisztikai rendszerek), ellenőrzésében, irányításában (szabályozók, intézmények). Másrészt vitát indított el az állam globális kapitalizmusban betöltött funkcióiról és változó térbeli – különböző szintekhez kötődő – szerveződéseiről, amelyeket időről-időre társadalmi küzdelmek, csoportérdekek alakítanak, formálnak át (AOYAMA, Y. et al, 2011). E vitáknak köszönhetően a gazdaságföldrajzban az államot, mint térbeli szerveződést „tartályként” – a gazdasági folyamatok fizikai kereteként – megjelenítő, hagyományos értelmezés mellett más, az államot a különböző társadalmi (piaci) szereplők viszonyán keresztül megragadó, s ezzel a változást és sokszínűséget is középpontba állító koncepciók is megjelentek.

Míg a nemzetközi tudományos vitáknak köszönhetően kisebb forradalom zajlott az állam gazdaságföldrajzi szerepének újraértelmezésében, a hazai diskurzusokban ennek nyomait – kevés kivételtől eltekintve (pl. BARTA GY. 1990; ENYEDI GY. 1997) – csupán az utóbbi néhány években láthattuk, pedig az ehhez kötődő témák sok esetben szó szerint „az utcán heverték”. Az oktatási anyagokban az állam leggyakrabban a gazdasági folyamatok fizikai kereteként jelenik meg (pl. a regionális földrajz nemzetgazdasági fókuszában, az országos szintű összehasonlításokban), illetve a működés feltételeit biztosító, „gazdaságon kívüli” szereplőként (ld. pl. az OFI 10. osztályos kísérleti tankönyvét: ARDAY I. et al, 2015). Az állam különböző szerepei közötti kapcsolat azonban rejtve marad, nem világos, miért változnak ezek, és az sem, hogy miért különböző térbeli léptékekhez kötődően működik az állam (a települési önkormányzatoktól a nemzeti kormányokon át az EU-intézményekig). Ugyanakkor az állam gazdasági szerepének egyértelműen a kapitalizmus viszonyaihoz történő kapcsolása, az állam, a piac és a társadalom viszonyában felmerülő konfliktusok (pl. az állam globalizációban betöltött szerepének ellentmondásossága) megjelenítésének hiánya a jelenlegi viszonyok és szerepek elfogadására „tanítanak” (ARDAY I. et al, 2015, illetve ennek kritikáját: CZIRFUSZ M. 2017). A hazai és nemzetközi gazdaságföldrajzi diskurzusokban jelenleg több *állam-definíciót* is használunk.

- I) Leggyakrabban egy adott, államhatárok által közrefogott területet értünk alatta – ami a statisztikák (és más, intézményesült információgyűjtési források) modern államhoz kötődő kialakulása miatt a gazdaságföldrajzi vizsgálódás leggyakrabban használt kerete is.
- II) Az állam ugyanakkor azt a politikai szerveződést (struktúrát) is jelenti, amelynek ellenőrzése – intézményeinek fennhatósága – kiterjed az államhatáron belüli területre, az ott élő népesség egészére (magántulajdon védelme, adózás, versenyjog, munkapiaci szabályok, stb.). Ez az értelmezés lehetőséget az állam különböző térbeli léptékekhez kötődő szerveződéseinek megragadására, a szupranacionális (pl. EU) rendszerektől a hagyományos nemzetállami kereteken át a regionális és lokális állami szerveződésekig.
- III) Az állam fogalmát ugyanakkor használjuk az adott határokon belül élő *népességre* vonatkozóan is – a demokratikus rendszerekben nem csak mint az állam irányításának alávetett csoportot, hanem mint a társadalom „játékszabályait” (így magát az államot) formáló „állampolgárokat” is értve alatta. (BRENNER, N. et al 2003; MOUNTZ, A. 2006)
- IV) A modern állam európai kialakulásának folyamatában gyökerezik az *állam és a nemzet fogalmának összekapcsolódása*, és a nemzetállam „elképzelt közösségként”, horizontális szerveződésként történő megjelenítése, ami a közös identitás és cselekvés kerete lehet (ANDERSON, B. 1991). Ez a közbeszédben, a média közvetítésével kialakított nemzetállam-kép a kereskedelmi háborúk társadalmi elfogadtatásától

a fogyasztói döntések befolyásolásáig (pl. „Magyar termék” védjegy) sok esetben volt térbeli-gazdasági folyamatok alakítója.

A fenti definíciók azonban viszonylag keveset árulnak el arról, hogy napainkban mi a szerepe az államnak a gazdasági-térbeli folyamatok alakításában, milyen módon tölti be azt/azokat, illetve mennyiben jelent megfelelő keretet a gazdaságföldrajzi vizsgálódásokhoz. Hogy kevésbé statikus, árnyalt, mégis átlátható kép kialakítását segítsük a gazdaság térbeli szerveződésének e fontos szereplőjéről/térbeli léptékéről, az alábbiakban (1) vázlatos képet adunk az állam újfajta értelmezéséhez vezető, legnagyobb hatású áramlatokról, (2) majd összefoglaljuk, hogy az új értelmezésekből kiindulva a gazdaságföldrajzi munkákban milyen szerepeket kapcsolnak az államhoz a globális kapitalizmus korszakában, s hogy ezek a funkciók különböző kontextusokban milyen eltérő modellek/típusok kialakulásához vezethetnek.

Az állam és gazdaság – áramlatok, értelmezések, viták

Az állam gazdasági-térbeli folyamatokat alakító szerepével kapcsolatban máig élénk viták zajlanak földrajzosok, politológusok, szociológusok, közgazdászok részvételével. A diskurzust egyrészt a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától kibontakozó szervezeti-térbeli átalakulások formálták – a hetvenes évek elhúzódó válsága és az azzal járó gazdasági és geopolitikai átrendeződések, a szocialista blokk összeomlása és a globalizációs folyamatok (HABERMAS, J. 2006; SHAW, 2003). Másrészt alakították azok az elméletek is, amelyek átfogó módon próbálták értelmezni az állam–piac–társadalom viszonyrendszert, reagálva az európai történelemben gyökerező állam-konceptiók (fentebb említett reálfolyamatokkal összefüggő) válságára. Ezekből az elméletekből kiindulva – sokszor velük vitatkozva – bontakoztak ki az állam szerepét eltérő módon megközelítő gazdaságföldrajzi értelmezések is.

Az Adam Smith-i klasszikus közgazdaságtan alapvetéseiből kiinduló értelmezés szerint az állam alapvetően gazdaságon kívül álló szereplő, amely az újraelosztás rendszerein keresztül (adózás/állami politikák/intézményi gyakorlatok) a gazdaság működési kereteit tartja fenn, a hosszútávon megtérülő beruházások „gazdája”, a „közjót” szolgáló intézmények működtetője. Földrajzi szempontból ebben a koncepcióban a hangsúly az államhatárokon van, amelyeken belül az állam szuverén (gazdasági) szereplő. A felfogás hatása ma is tetten érhető a politikai közbeszédttől a gazdaságföldrajzi tankönyvekig. Kritikusai egyrészt azért bírálják, mert elrejtí az államot folyamatosan formáló-alakító társadalmi érdekeket és statikus képet alakítanak ki róla; másrészt az európai klasszikus kapitalizmus történetével szorosan összefonódó államiság modelljét tekintik érvényesnek máig, aminek pedig megkérdőjelezhető az érvényessége a kontinensen kívül – sőt, már napjaink Európájában is, ahol az állami szerepek jelentős részét nemzetközi intézmények töltik be (HARMAN, C. 1991; PEET, R. – HARTWICK, E. 2009).

A fenti megközelítés átfogó kritikáját adják azok az áramlatok, amelyek a modern államot a kapitalizmus társadalmi-térbeli struktúrájának részeként határozzák meg. Ezek közül a (meglehetősen széles körben elfogadott) *posztmarxista érvelés az államot a fennálló társadalmi-hatalmi viszonyok megjelenési formájának, „termékének” tekinti* – elfogadva azt a marxi koncepciót, amely az állam működését érdekevezéreltnek, magát az államot a tőke érdekeit szolgáló intézményrendszernek tekinti. Bírálják azonban az „ortodox” marxizmust azért, mert egyrészt maga a piacot és a társadalmat kívülállónként ellenőrző szereplőnek tekinti az államot, s azért is, mert leegyszerűsíti azokat a társadalmi viszonyokat (érdekeket, stratégiákat), amelyek az állam működését formálják (HARMAN, C. 1991). A kapitalizmus viszonyai között tehát az állam alapvetően a tőkefelhalmozás (a közbe-

szédben: a gazdasági növekedés) feltételeit biztosítja, de működése nem egyszerűsíthető le a tőke-állam viszonyra, amelyben előbbi tölti be a meghatározó szerepet. Az *állam szerepeit és működését számos társadalmi (érdek-)csoport stratégiája és küzdelmei határozzák meg* (JESSOP, B. 2009). Elválhatnak a tőke különböző formáinak (pl. ipari, kereskedelmi, pénztőke) érdekei, ami a különböző adónemek bevezetése körüli vitákban is megjelenhet (ld. a kamatadó bevezetéséhez kapcsolódó vitákat nálunk), de kifejeződhetnek a vitákban más típusú társadalmi és területi/helyi érdekek is (pl. a városok, régiók közötti versengésben az állami beruházásokért).

Ebben a megközelítésben *az állam térbeli szerveződése nem ragadható meg csupán a határok és a jogi fennhatóság statikus kategóriáin keresztül*. Egyrészt az állami teret alkotják mindazok az állami intézmények és ezek térbeli hatóköréi is, amelyek a társadalmi-gazdasági viszonyok ellenőrzését-irányítását szolgálják (az adó- és a munkaügyi hivataloktól a vámhatóságokon át a helyi önkormányzatokig) (LEFEBVRE, H. 1991; BRENNER, N. et al, 2003). Másrészt az állam, mint térbeli szerveződés sem tekinthető stabilnak (BRENNER, N. 2009). Változó szerepei intézményi-térbeli átszervezésekben jelenhetnek meg (pl. az oktatási rendszer centralizációjában nálunk, vagy a gazdaságfejlesztési források régiós szintű decentralizációjában Lengyelországban), sőt, az államhatárok szerepének változásában is (pl. belépésünkkel az Európai Unióba, vagy globális értéktermelési hálózatok terjeszkedésével – MOLNÁR E, 2017).

A fenti posztmarxista érvelésre hatottak azok a kritikák, amelyek a modern állam történeti kialakulására, illetve a hatalomgyakorlás konkrét módjára koncentráltak. Az előbbi áramlat egyik teoretikusa MAX WEBER, aki a kapitalista gazdaság mind bonyolultabbá váló rendszereivel – a piac működését biztosító, kiszámítható és racionális keretek iránti igényel – hozta összefüggésbe a modern állam kialakulását. Utóbbi alapvető jellemzőjének a professzionális, képzett és fegyelmezett bürokráciát tekintette, amely „üzemszerűen”, előre meghatározott – a fennálló jogrendre épülő – normák szerint ellenőrzi-működteti a társadalmat. Ennek révén jelentős hatalommal bír, amelyet a hierarchikusan szerveződő intézményrendszeren keresztül gyakorol (WEBER, M. 1992). Tehát Weber és követői irányították a figyelmet egyrészt az állami intézményrendszerek belső működési logikájára, az ezek háttérében álló társadalmi-történeti összefüggések jelentőségére, és ezzel a kapitalizmus viszonyainak sokféleségére – így pl. a posztoszocialista országok piacgazdasági átalakulásának eltérő modelljeire (BOHLE, D.–GRESKOVITS, B. 2007). Másrészt rávilágítottak a *politikai döntések és a piaci folyamatok* – állami intézmények által közvetített – *szoros összefüggéseire*, segítve például a pénzügyi válságokhoz vezető okok feltárását (pl. a 2008-2009-es globális pénzügyi válság és az USA fellazított tőkepiaci szabályozásának kapcsolatát) (JESSOP, B. 2013).

Weber követői az államot, mint térbeli keretet adottnak tekintették, és főleg a makrogazdasági folyamatokban betöltött szerepére koncentráltak. Ezzel szemben a hatalomgyakorlás módjára koncentráló áramlatok az állam mindennapi életet, annak teret alakító működését is vizsgálták. FOUCAULT nyomán sokan arra keresték a választ, hogy *az állam milyen módon használja a teret a társadalom fölötti ellenőrzéshez* (pl. terekhez kötődő tabuk rögzítésével), továbbá arra is, hogy az egyéni cselekvésben az állam alkotta szabályok hogyan jelennek meg, és tartják fenn az adott rendszert (FOUCAULT, M. 2007). Ez irányította a figyelmet az állami bürokrácia napi működésére, az egyes tisztviselők intézményi normákban (ezen keresztül az államról kialakított képben) gyökerező döntéseire (MOUNTZ, A. 2004). Ugyanakkor *olyan gazdasági tevékenységek és terek is a kutatások fókuszába kerültek, amelyek kívül esnek az állam által ellenőrzött piaci viszonyokon*, ám fontosak pl. az egyének, háztartások túlélési stratégiáiban (GIBSON-GRAHAM, 2002). A hatalomhoz kötődő gyakorlatok és az erre adott válaszok az informális gazdaság keretei között

(kölcsonösségen alapuló kapcsolatok; háztartási munka, illegális tevékenységek stb.) pl. a feminista gazdaságföldrajz fontos kutatási területeivé váltak az utóbbi két évtizedben (ld. pl. GIBSON-GRAHAM, J. K., 1996; LEYSHON, A.–BONDI, L. 1994). A kutatási terület jelentőségére rávilágít, hogy a becslések szerint a magyar gazdaságban megtermelt új érték kb. 25%-a az informális gazdaságban jön létre (ld. mta.hu/data/2017-european-semester-country-report-hungary-hu.pdf).

A viták során formálódó állam-kép tehát összetett társadalmi viszonyrendszerre utal, amelyet a csoportérdekek és az azokhoz kapcsolódó küzdelmek szüntelenül formálnak. Az állam mégis sajátos struktúráként jelenik meg, amely elkülönül a társadalomtól (így a piactól is) intézményei, azok bürokratikus működési logikája révén, amelyekeken keresztül a piaci szereplőket irányíthatja (LEFEBVRE, H. 1991; LEMKE, T. 2007). Az alábbiakban röviden áttekintjük, hogy ezek az irányításhoz-ellenőrzéshez kötődő szerepek miben állnak és milyen formát ölthetnek a globális kapitalizmus keretei között. Terjedelmi okokból itt alapvetően a nemzetállami keretekre (léptékre) fókuszálunk.

Átalakuló (nemzet)állami szerepek

A (nemzet)államnak a gazdaság és társadalom térbeli szerveződéseiben betöltött szerepéről szóló vita magának az államnak az átalakulásával függ össze. A folyamat a nyolcvanas évektől bontakozott ki, és az állam tulajdonosi, újraelosztó, társadalmi folyamatokba beavatkozó (pl. egyenlőtlenségeket mérséklő) funkcióinak gyengülését eredményezte, miközben a piaci tranzakciók szabályozásában és a növekedés ösztönzésében mind bonyolultabb szerepet töltött be. Ennek térbeli vetületei az *államhatárok változó szerepe, a kormányzás új formáinak megjelenése* (pl. társadalmi részvétel, regionalizmusok) – és *a térbeli egyenlőtlenségek növekedése* voltak (BRENNER, N. et al, 2010). A (nemzet)állam tehát a globális kapitalizmus keretei között is a gazdaság működtetésének kulcsszereplője maradt; bár egyes ellenőrző-irányító funkciókon osztozni kényszerült a transznacionális vállalatokkal és a nemzetközi szervezetekkel, feladatai újjakkal bővültek.

- I) Az állam ma is megkerülhetetlen a gazdaság működőképessége alapvető feltételeinek biztosításában: a jogi-intézményi keretek fenntartásában, ami kiszámíthatóvá teszi a piac működését (pl. a magántulajdon védelme, a kereskedelem és a verseny feltételeinek biztosítása), a nemzeti valuta fizetőképességének megőrzésében, a megtakarítások (ezzel a további növekedés) biztonságának garantálásban, és a válságkezelésben (pl. a 2008-2009-es válság idején a bankok megmentésében). A *nemzetközi szerződések és intézmények fenntartása* – amelyek nélkül nem lehetséges a globális áramlások működtetése – szintén a nemzetállamra, mint politikailag legitim szereplőre hárul (COE, N. et al, 2008; JESSOP, B. 2010). Az állam szabályozza a nemzeti határokon belül a *piac társadalomra és környezetre gyakorolt hatását* (pl. környezetvédelem, munkaerőpiac szabályozása, fogyasztóvédelem, regionális politika) és magának a piacnak a működését is. Utóbbira példa a kereskedelem és a piaci verseny szabályozása (versenypolitika), az áramlások ellenőrzése (pl. vámpolitikával), a szerkezeti-térbeli folyamatokat alakító gazdaságpolitikák (pl. külföldi befektetések, innovációk támogatása).
- II) Az állam feladata a *nemzeti tulajdonba vett javak igazgatása, bővített újratermelése* is. Ennek sokféle formája, modellje létezik a többségi tulajdonú, bürokratikus irányított állami vállalatoktól a csekély állami befolyással, professzionális vezetéssel működő cégekig. Szerepük többnyire a kulcsfontosságú erőforrások, ill. infrastruktúra ellenőrzése, továbbá stratégiai ágazatok fejlesztése (COE, N. et al, 2008).

III) Lényegében egyetlen más szereplő sem helyettesítheti az államot *a piac társadalmi feltételeinek működtetésében, a közjavak és -szolgáltatások biztosításában* (közlekedés, műszaki infrastruktúra-rendszerek; egészségügyi és szociális ellátórendszerek, oktatási és kutatás-fejlesztési intézmények fenntartása). Az utóbbi évtizedekben bevezetett piaci, ill. vegyes piaci-állami modellek ezek biztosítására a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek mélyüléséhez vezettek, és folyamatosan aláássák magának a piacnak a működését is (HARVEY, D. 2007)

Az állam szerepeinek átalakulása egyszerre zajlott *térbeli léptékek között átrendeződéssükkel*, nemzetközi intézményekhez, illetve regionális/helyi szintre történő delegálásával – gondoljunk pl. a határellenőrzést átvevő schengeni rendszerre, az euro-övezet nemzeti jegybankjainak szerepét átvevő Európai Központi Bankra, vagy a helyi önkormányzatok rendszerváltás után megnövekedett szerepére a közszolgáltatásokban Kelet-Közép-Európa-szerte. Bár ezek a folyamatok valamennyi nemzetgazdaságot érintették/érintik, a történetileg formálódott intézményi-kulturális feltételek, továbbá a világgazdaságban betöltött szerepek (hatalom/függőség) eredőjeként országonként többé-kevésbé eltérő módon alakultak az állam funkciói és a működés (kormányzás) módja (BRENNER, N. et al. 2010). Mégis kirajzolódtak különböző államtípusok, modellek a szerint, hogy milyen társadalmi (hatalmi) viszonyokra épülnek és milyen módon gyakorolják az ellenőrzést az adott terület fölött – ami meghatározza, milyen mértékben és módon avatkoznak be a gazdasági tranzakciókba. A leggyakoribb típusok a *neoliberális, a jóléti, a fejlesztő, az átmeneti, a gyenge/függő* (hazai vagy külföldi gazdasági érdekcsoportok által ellenőrzött/„foglyul ejtett”) *államok és a bukott* (az alapvető funkciókat ellátni nem képes) *államok*. Hely híján csupán az első négy típusal foglalkozunk.

A legnagyobb irodalma *a neoliberális állam* „modelljének” van. Ugyan nem is létezik „tisztá” formában, az alapelvei mégis világszerte, a legtöbb ország állami politikáiban, intézményi gyakorlataiban megjelennek – a legnyilvánvalóbban azokban az országokban, ahol ez a koncepció formálódott a hetvenes-nyolcvanas években (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Új-Zéland). Alapvető jellemzője, hogy a gazdasági folyamatok ellenőrzése döntően a pénzpiacokon (-kibocsátáson), ill. a jogi-intézményi kereteken (piaci szabályozáson) keresztül történik. A szereplők közötti viszonyokba kevésbé avatkozik be az állam, a tőkepiacokon és a rugalmas munkaerőpiacokon keresztül lépnek kapcsolatba egymással a szereplők. *Ideológiájának alapja, hogy a piac mechanizmusai irányítanak, mert ezek hatékonyak* – ezért a gazdaságon kívüli társadalmi viszonyokat is ezek formálják. Tehát *a lehető legcsekélyebb állami beavatkozás kívánatos*. A neoliberális állami politikák legfontosabb mozzanatai a kereskedelem és a tőkepiacok szabaddá tétele, a privatizáció, a dereguláció (az állami beavatkozás mérséklése), a magántulajdon védelme (a megtakarításoktól a szerzői jogokig), a közkiadások és az adóterhek csökkentése (elsősorban a tehetősebbeknek kedvezve) a munkaerőpiac rugalmasság tétele és a szociális háló gyengítése (HARVEY, D. 2005). A posztmarxista érvelés szerint a neoliberális modellben az állam szerepe alapvetően a javak újraosztása a munkavállalók rovására és a tőkék fölött rendelkezők javára azzal, hogy egyre kevésbé avatkozik be a piaci szereplők közötti viszonyokba (JESSOP, B. 2010; BRENNER, N. et al. 2010). (Tipikus példái ezeknek a lépéseknek a munkavállalók és a munkaadók viszonyát szabályozó törvények átalakítása, amelynek eredményeként előbbi csoport kiszolgáltatottabbá válik, utóbbi csoport pedig valóban „rugalmasabban”, a vállalkozás/tulajdonos igényei szerint szabhatja meg a munkafeltételeket. Ezekből az elemekből több is megjelenik pl. a 2013-as magyarországi Munka Törvénykönyvében. Ugyancsak általános forgatókönyv a közszolgáltatásokra fordított kiadások csökkentése, ami az alacsonyabb jövedelműeket sújtja elsősorban, hiszen ők nagyobb mértékben függenek a közjavak elérhetőségétől, ld. pl. SZALAI J. 2005; LAKI M. et al. 2013). Ennek során – a növekedést és

versenyképességet nemzeti érdekként megjelenítve – maga a nemzetállam bontja le saját intézményeit, illetve alakítja át azokat. (Ez megnyilvánulhat pl. a gazdaságfejlesztési feladatok és a társadalmi konfliktusok kezelésének lokális szintre történő hárításában és az ehhez szükséges források pályázati rendszeren keresztül történő biztosításában. Ez a politikai retorikában a helyi autonómiák növeléseként jelenik meg, ám valójában ez egymással versengő közösségek, települések többsége egyre kevesebb biztos forráshoz jut.) A neoliberais politikák alkalmazásának közvetlen következménye a társadalmi-térbeli polarizáció, illetve egyes csoportok, térségek végleges leszakadása, elszegényedése (HARVEY, D. 2007).

A *jóléti állam* konkrét történeti korszakhoz (mely nagyjából a második világháború utáni újjáépítéstől a hetvenes évek végéig tartott) és földrajzi térhez (leginkább Európa vasfüggönyön túli, nyugati feléhez) kapcsolható modell. Éppen az állam változó szerepének kapcsán állítják gyakran szembe az előző típussal. Ebben a modellben az állam autonóm szereplő, a társadalomban általánosan elfogadott a kiterjedt szabályozó-beavatkozó tevékenysége. Utóbbi alapjait a Keynes-hez köthető makrogazdasági elmélet jelenti, amely a ciklikusan bekövetkező válságok kezelésében meghatározó szerepet szán az állam keresletet élénkítő tevékenységének (pl. kamatpolitika, beruházások révén) (LOUGHLIN, J. 2004; PEET, R. – HARTWICK, E. 2009). Ezen túl az *állam a piaci szereplők közötti viszonyokat is alakítja*; így jelentős védelmet nyújt a munkavállalók számára (a munkaadókkal szemben) és a szociális biztonság általánosan elfogadott minimumát biztosítja az állampolgárainak (legalábbis a többségnek). Emellett közvetlen ellenőrzést is gyakorol a piac fölött, pl. az állami résztulajdonú bankokon keresztül – ami csökkenti a tőkepiacok befolyását a nemzetgazdasági folyamatokra. Végül közszolgáltatások széles körét biztosítja intézményein keresztül, amelynek pénzügyi alapjai a progresszív adórendszer adja (COE, N. et al, 2008). Bár ez a mértékű állami szerepvállalás sok szempontból enyhítette a társadalmi egyenlőtlenségeket, a rendszer működését sok bírálat érte (nem alaptalanul) bürokratikusága és az állam jelentős hatalma miatt. A jóléti állam pénzügyi alapjainak megingásakor (a hetvenes évek gazdasági lassulása idején) ezek a kritikák is hozzájárultak a modell lebontásához – és a neoliberais gyakorlatok terjedéséhez (PEET, R. – HARTWICK, E. 2009).

A *fejlesztő állam* szintén relatíve nagy hatalommal bíró, autonóm szereplő, amely *szabályozóként és közvetlenül is részt vesz a gazdasági szerkezet alakításában, az állami politikákban kijelölt stratégiai ágazatok fejlesztésével*. A stratégiai ágazatok kulcsszereplői a *nagyvállalatok*, amelyek többnyire monopol- vagy oligopol helyzetet élveznek a belső (nemzeti) piacon, és sok esetben az állam is tulajdonos ezekben (a bankoktól az iparvállalatokon át a légitársaságokig). Támogatásuk egyszerre történik szabályozókkal (pl. vám- és árfolyampolitikák révén), vagy az állami (közösségi) források közvetlen becsatornázásával. A rendszer működésének alapja a vállalatok és az állami bürokrácia közötti folytonos egyeztetés, amelyet az e célból létrehozott ügynökségek végeznek. Két stratégia-típus különíthető el világosan: az importhelyettesítés (pl. a nagy belső piaccal rendelkező latin-amerikai államokban, függetlenségük kivívása után) és az export-orientált iparosítás (pl. a délkelet-ázsiai iparosodó országokban és az utóbbi két évtizedben Brazíliában, Mexikóban) (COE, N. et al, 2008; VIGVÁRI G. 2009).

Az „átmeneti” *szerveződésekben* – amelyeket gyűjtőnévként használ a gazdaságföldrajzi szakirodalom a posztoszocialista országokra – közös vonás, hogy maga az állam töltött be központi szerepet a korábbi, központi, állami tervezésre és irányításra épülő gazdasági rendszer lebontásában. Az állam a privatizációs folyamatok és a külföldi befektetések ösztönzése ellenére is sok szempontból kulcsszereplő maradt a gazdasági folyamatokban (pl. bankok, nagyvállalatok rész-/tulajdonosaként, az infrastruktúra-rendszerek működtetésében). Az állam szerepe azonban ebben a modellben nem feltétlenül intézményesült formában jelenik meg, hanem *személyes kapcsolatrendszerek bonyolult hálójában*. Utóbbi össze-

kapcsolja a vállalatokat, a bürokrácia és a politikai elit tagjait – ezzel formálva az állami politikákat, így a gazdaságfejlesztési stratégiákat, a piaci szabályozórendszert és a külső gazdasági kapcsolatokat is (SZALAI E. 2006). A szocialista tervutasításos rendszer lebontásában és ezzel párhuzamosan a piaci intézményrendszer kialakításában Kelet-Közép-Európában fontos szerepet játszottak a belső gazdasági-politikai érdekek, konfliktusok mellett a nemzetközi szakmai viták meghatározó áramlatai (elsősorban a neoliberalizmus) és az azokat közvetítő intézmények (pl. IMF, Világbank), amelyek a kevesebb állam/több piac logika irányába mozdították a reformokat (BOCKMANN, J.–EYAL, G. 2002). A Kínában zajló átalakulás során ugyanakkor az állam más, inkább (sajátos) fejlesztő állam irányába mutató ellenőrző-irányító szerepkört vett fel (GYURIS F. 2017). Az átmenet azonban mindenhol a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek gyors növekedésével járt együtt – s ez a folyamat szorosan összekapcsolódott az állam megváltozott szerepeivel (EHRlich, K. et al. 2012; LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. 2004).

A fentiekből kiindulva úgy véljük, nem helyes, ha az állami kereteket – megelégedve a hagyományos definíciók valamelyikével – eleve létezőnek és egyszerű térbeli „tartálynak” tekintjük. *Az állam nem statikus szerveződés, és nem „kívülálló”, semleges szereplő a gazdasági folyamatokban*, hanem az aktuális hatalmi viszonyok függvényében változnak szerepei és intézményei. Az államot a társadalmi (hatalmi) viszonyok egyszerre alakítják kívülről és belülről – tehát nem tekinthetünk rá monolitikus szerveződésként sem; a bürokratikus intézményrendszereknek megvan a saját, belső működési logikája, konfliktusai, amelyek az összes többi gazdasági szereplőre is hatással vannak. Ez az összetettség, sokféleség megjelenik az állam térbeli szerveződéseiben is, a hierarchikus intézményrendszerektől (pl. területi igazgatás) a horizontálisan szerveződő hálózatokon át (pl. térségi innovációs rendszerek) a lokális gazdaságfejlesztésig (pl. ipari parkok) – melyek mind a gazdaságföldrajz fontos térbeli kategóriái is.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című K 109269 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

NAGY ERIKA
MTA KRTHK Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba
nagye@rkk.hu

IRODALOM

- AGNEW, J.–CORBRIDGE, S. E. 1995: *Mastering space: Hegemony, territory and international political economy*. Routledge, London. 260 p.
- ANDERSON, B. 1991: *Imagined communities: Reflections of the origin and spread of nationalism*. Verso, London-New York. 240 p.
- AOYAMA, Y.–MURPHY, J. T.–HANSON, S. 2011: *Key concepts in Economic Geography*. SAGE, London. pp. 13–38.
- ARDAY I.–KÓSZEGI M.–SÁRINÉ GÁL E.–ÚTÓNÉ VISI J. 2015: *Földrajz 10. Kísérleti tankönyv*. Oktatókutatás Fejlesztő Intézet, Budapest. 264 p.
- BARTA GY. 1990: *Centrum-periféria folyamatok a magyar gazdaság területi fejlődésében?* In: TÓTH, J. (szerk.): *Tér – Idő – Társadalom*. MTA RKK, Pécs. pp. 170–190.
- BERKI M. 2017: *A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet – Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 203–215.

- BOCKMAN, J.–EYAL, G. 2002: Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism – *American Journal of Sociology* 108. 2. pp. 310–352.
- BOHLE, D.–GRESKOVITS, B. 2007: The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe – *Competition and Change*, 11. 2. pp. 89–115.
- BRENNER, N.–JESSOP, B.–JONES, M.–MCLEOD, G. 2003: State space in question. In: BRENNER, N.–JESSOP, B.–JONES, M.–MCLEOD, G. (eds.): *State/Space. A reader*. Blackwell, Oxford. pp. 1–26.
- BRENNER, N. 2009: Open questions of state rescaling – *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 2. 1. pp. 123–139.
- BRENNER, N.–PECK, J.–THEODORE, N. 2010: Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways – *Global Networks* 10. 2. pp. 182–222.
- COE, N.M.–KELLY, P. F.–YEUNG, H. W. C. 2008: *Economic Geography*. Blackwell, Oxford. 426 p.
- CZIRFUSZ M. 2017: A gazdaságföldrajz elméletei térről és gazdaságról – tanulások a gazdaságföldrajz oktatása számára – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 192–202.
- ENYEDI GY. 1997: A sikeres város. – *Tér és Társadalom* 11. 4. pp. 1–7.
- EHRlich, K.–KRISZAN, A.–LANG, T. 2012: Urban Development in Central and Eastern Europe – Between Peripheralization and Centralization? – *disP – The Planning Review* 48. 2. pp. 77–92.
- FOUCAULT, M. 2007: Questions on Geography. In: CROMPTON, J.–ELDEN, S. (eds): *Space, Knowledge and Power*. Ashgate, Aldershot. pp. 173–184.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996: *The end of capitalism (as we knew it): The feminist critique of the political economy*. Blackwell, Oxford. 305 p.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 2002: Beyond global vs. local: Economic politics outside the binary frame. In: HEROD, A.–WRIGHT, M. (eds.): *Geographies of power. Placing scale*. John Wiley and Son, Chichester. pp. 25–60.
- GYURIS F. 2017: A kínai gazdasági csoda okai és korlátai. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 275–287.
- HABERMAS J. 2006: *A posztnevezeti állapot*. L'Harmattan, Budapest.
- HAJDÚ Z. 2005: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus kiadó, Budapest-Pécs. 332 p.
- HARMAN, C. 1991: The state and capitalism today. *International Socialism* 2. 51. pp. 3–57.
- HARVEY, D. 2005: *A brief history of neoliberalism*. Oxford University press, Oxford, 247 p.
- HARVEY, D. 2007: Neoliberalism as creative destruction – *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 610. 1. pp. 21–44.
- JESSOP, B. 2009: State and power. In: CLEGG, S. R.–HAUGAARD, M. (eds): *The SAGE handbook of power*. SAGE, London. pp. 367–382.
- JESSOP, B. 2010: The return of the nation state in the current crisis – *Capital&Class* 31. 1. pp. 38–43.
- JESSOP, B. 2013: The North Atlantic financial crisis and the varieties of capitalism. In: FADDA, S.–TRIDICO, P. (eds.): *Financial Crisis, Labour Markets and Institutions*. Routledge, London. pp. 40–59.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. 2004: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág Kiadó. 190 p.
- LAKI M.–NACSA B.–NEUMANN L. 2013: Az új Munka Törvénykönyvének hatása a munkavállalók és munkáltatók közötti kapcsolatra. *Műhelytanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 66 p.
- LEFEBVRE, H. 1991: *The production of space*. Blackwell, Oxford. 454 p.
- LEMKE, T. 2007: An indigestible meal? Foucault, governmentality and state theory – *Distinktion: Journal of Social Theory* 8. 2. pp. 43–64.
- LEYSHON, A.–BONDI, L. 1994: Feminist theory and economic geography – *Area* 26. 2. pp. 190–192.
- LOUGHLIN, J. 2004: The “Transformation” of Governance: New Directions in Policy and Politics – *Australian Journal of Politics and History* 50. 1. pp. 8–22.
- MOLNÁR E. 2017: Globális értékláncok és térbeli gazdasági egyenlőtlenségek, avagy miről mesél a textil- és ruhaipar változó földrajza? – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 216–225.
- MOUNTZ, A. 2006: State. In: WARF, B. (ed.): *Encyclopaedia of Human Geography*. SAGE, Oxford. pp. 650–654.
- MOUNTZ, A. 2004: Human Smuggling, the Transnational Imaginary, and Everyday Geographies of the Nation-State. In: MITHCELL, K.–KATZ, C.–MARSTON, S.A. (eds.): *Life's work. Geographies of social reproduction*. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 203–225.
- PEET, R.–HARTWICK, E. 2009: *Theories of development*. Guilford Press, New York, London. 324 p.
- SHAW, M. 2003: The state of globalization: Towards a theory of state transformation. – In: BRENNER, N.–JESSOP, B.–JONES, M.–MCLEOD, G. (eds.): *State/Space. A reader*. Blackwell, Oxford. pp. 117–130.
- SZALAI E. 2006: Az újkapitalizmus és ami utána jöhet. *Új Mandátum Kiadó*, Budapest. 166 p.
- SZALAI J. 2005: A jólét fogda – *Esély* 17. 1. pp. 3–34.
- VIGVÁRI, G. 2009: Változó szerepek. In: CSÁKI Gy. (szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam globalizációban*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 127–160.
- WALLERSTEIN I. 2008: *Bevezetés a világszisztéma-elméletbe*. L'Harmattan, Budapest. 198 p.
- WEBER M. 1992: *Gazdaság és társadalom 2/1. A megértő szociológus alapvonalai*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 373 p.

AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁSOK LAKÁSPIACI ÉS TERÜLETI HATÁSAI A LAKÁSSZEKTORBAN

NAGY GÁBOR

INTERVENTION OF THE STATE IN THE REAL ESTATE SECTOR
AND ITS SPATIAL CONSEQUENCES

Abstract

The real estate sector has been one of the most sensitive and dynamic segments of the economy in post-transition Hungary. The development trends in the sector have been influenced greatly by the sectoral and overall economic and social policy of the central government. The importance of investigating the development, challenges, and changes in this sector was motivated by the high level of real estate ownership, and the share of houses/flats in families' overall properties.

In the last few years we have tried to understand the background of regional inequalities and divergent development trends in Hungary on different geographical scales (PÓSFAL ZS. – NAGY G. 2017). In this paper we try to focus on a special relationship, namely the role of central government in forming development possibilities, and with this also some of the social and spatial consequences of the changing role of the state in the post-socialist period, both before and after the global crisis.

Generally we can conclude that the role of a settlement in the real estate market is determined by its position in the settlement hierarchy and spatial location. In the later sections we try to argue that the effects of state interventions in the activity of the real estate sector were variable and/or different degree in space, influencing the possible modes for the development of localities.

Keywords: real estate sector, marginal markets, state intervention, uneven development

Bevezetés

A lakásszektor kiemelt kezelését két alapvető tény is indokolja: a) a hazai családok közel 90%-a saját tulajdonú lakásban lakik, ez a harmadik legmagasabb érték az EU28 országok között, ami azt is jelenti, hogy a bérlakás-szektor szerepe – különösen a rendszerváltás előtti időszakokkal összevetve – szerény (KOVÁCS Z. 2007), a térbeli mobilitásban csak mérsékelt szerepet játszhat; b) a családok összesített vagyonában az ingatlan – azon belül kiemelten a lakás – szerepe kiugró (KOVÁCS Z. 1999), egy friss KSH-becslés alapján 55-60%, s a társadalom alsó nyolctizedében még ennél is jóval nagyobb a jelentősége. A vagyoni vizsgálatban úgy találták, hogy a leggazdagabb 10% (felső decilis) vagyonában kiugró a pénz- és egyéb megtakarítások, a befektetések, a nagyértékű ingóságok stb. aránya a pénzben kimutatott jövedelmekhez képest, míg az alsó 80% esetében a lakás, az autó, esetleg a kert a domináns vagyonelem. (Miből élünk? KSH, 2017). Ennek folytán bármilyen állami beavatkozás a lakáspiacok működésébe közvetlen, vagy közvetett módon, a családok jelentős (ha nem meghatározó) részének napi életében lecsapódik.

A nemzetállam – hangsúlyosan a központi kormányzat – mint gazdasági szereplő több dimenzióban is érdemi szerepet játszik a lakáspiac alakításában. Ilyen a klasszikus szabályozó szerep, melyet még a neoliberais államok is gyakorolnak (lásd NAGY ERIKA tanulmányát ebben a számban). Gyakran az állam, mint fejlesztő-megrendelő lép fel (lásd ugyanott a fejlesztő államot), vagy a redistribúciós mechanizmust működteti (speciálisan pl. az Unió források újraelosztását). Ennek egyik leglátványosabb megjelenése a városrehabilitációs programok finanszírozása (EGEDY T. 2005; 2006). Sok esetben a lakáspiacon kívüli beavatkozásai hatnak vissza a szektor napi működésére és fejlődési kilátásaira. E két

szegmens egymásra hatása a rendszerváltozást követő magyar gazdaság és társadalom alakulásában, valamint a térfolyamatok formálódásában számos fontos következménnyel járt.

Az állam változó szerepfelfogása a rendszerváltozást követően

Az állam szerepvállalása a rendszerváltást követő lassan három évtizedben folyamatosan változott, alakult (CZIRFUSZ M. 2014a; 2014b). A korai éveket a többpárti demokrácia megteremtése mellett a piacgazdaság intézményi kereteinek megteremtése és a magántulajdon dominanciájával jellemezhető gazdasági szerkezet (mesterséges) megteremtése dominálta. Ennek a periódusnak a fordulópontjaként az 1995-ös év tekinthető, amikor a megelőző, meghatározóan hazai (menedzsment, munkavállalói) magántulajdont preferáló politika éles fordulattal a tömeges és nagyléptékű privatizációban előnyben részesítette a potenciális külföldi tulajdonosi kört (energetikai, közmű- és pénzügy-biztosítási szektor). A folyamat háttérében a hazai gazdaság csődközeli helyzete (Bokros-csomag), a kezelhetlenné növekedett külső devizában történő adósságtömeg menedzselése állt. Az 1998-at követő években aktívabb állami fejlesztéspolitikát (Széchenyi Terv) láthattunk a gazdaság működésébe, ilyenek tekinthető a minimálbér emelések sora, majd az azóta sokat kárhozott 50%-os közalkalmazotti béremelés (2003, Medgyesi-kormány). A kormányzati szerepvállalást erőteljesen korlátozta a 2006-os őszi események miatt beszűkült politikai mozgástér („Őszödi-beszéd”), majd előbb a hazai költségvetési megszorítási kényszer az ikerdeficit (a költségvetés – kormányzati kiadások és bevételek –, valamint ezzel egy időben a fizetési mérleg – ahol megjelenik a külkereskedelem és a tőkemozgások egyenlege is – egyszerre mutat jelentős és tartós hiányt) kezelésére, 2008-tól pedig a radikálisan romló globális gazdasági környezet hatása. Utóbbi krízist csak külső tőkeforrások bevonásával (IMF és EU-hitel) sikerült kezelni, aminek ára a kormányzati mozgástér beszűkülése lett, a gazdaságpolitika homlokterébe az egyensúly megteremtését és fenntartását, valamint a deficit miatt felhalmozódott adósság leépítését kellett helyezni. A pénzügyi egyensúly megteremtése – számos „kreatív” lépés mellett – a társadalmi egyenlőtlenségek növelésével „sikerült”: 2009-2013 között a társadalom alsó nyolcvan százalékának reálértékben egyértelműen romlott a jövedelmi pozíciója, s kizárólag a felső tizednek javult.

Ez a mozgástér 2013 körül kezdett növekedni: az IMF-EU hitelek visszafizetése megtörtént (s ezzel megszűnt az ország gazdaságának és politikájának állandó monitorozása), illetve a fizetési mérleg tartósan többletet mutatott a beáramló Uniós fejlesztési források (a GDP 3,5-6,5%-a évente), az exporttöbblet (a GDP 7-9%-a), valamint a külföldön dolgozók hazautalásai (a GDP 2,5-3,3%-a) együttes hatására. Ekkor indul a hazai gazdaságpolitika új, intervenciószakasza, ami a stratégiai cégekben történt részesedésvásárlástól, a közműcégek államosításán, a hazai cégek helyzetbe hozásán, a pénzügyi szférában a hazai tulajdonosi többség megteremtésén, egyes szektorokban a pozíciók újraosztásán (pl. dohánytermékek elosztása és kiskereskedelme) keresztül az adórendszer fokozatos átrendezéséig (családtámogatás) követhető.

Az állami beavatkozás hatásai a lakásszektorban

A következő fejezetekben amellől érvelünk, hogy a lakásszektorba történt állami beavatkozások, hatásai térben nem egyenletesen és nem egyenlő mértékben hatottak.

A kilencvenes évek lakáspiacot egyik meghatározó trendje a bérlakás-privatizáció volt, melynek eredményeként a korábban jelentős önkormányzati, vállalati és állami lakásállomány töredékére olvadt és uralkodóvá vált a magántulajdon (FARKAS J. et al. 2004).

Az állami beavatkozások első látványos – negatív hatással járó – lépésének az 1995-ben bevezetett „Bokros-csomag” tekinthető. A reálberek durva csökkentése (-12%) a fizetőképes kereslet oldaláról szűkítette mind a vásárlók körét, mind a fejlesztői aktivitást. Bár a csomag hatása makrogazdasági (egyensúlyi) szempontból meghozta a várt hatást, a lakásszektorban a hozadéka több évig nyomonkövethető volt.

1997-től válnak hozzáférhetővé az első megfizethető ún. „szabad felhasználású”, de jelzálog alapú forinthitelek, melyek segítségével kisebb, vagy nagyobb léptékű felújításokra széles tömegek számára nyílt tér. Ezek esetében sokkal kisebb adminisztrációval és lényegében kötetlen elszámolással lehetett kölcsönhöz jutni, a kor kamatszintjén (15-16%). Ezen keresztül a használt lakások piacán erősödő és minőségében is színes kínálat jelent meg, ami egyértelműen megpezsdítette a használtlakás-adásvételi piacot. Ez a hitelképesség ugyanakkor a társadalom szegényebb, nem hitelképes rétegei számára nem volt elérhető, vagy nem nyújtott elég tőkét a lakáspiacra való belépéshez.

2000-ben a konzervatív kormány indította el az államilag támogatott forinthitelezést, első lépésben a fiatalok új lakáshoz juttatása céljal. A konstrukció révén a piaci kamatozású hitelekhez képest 6%-kal alacsonyabb költséggel lehetett hitelhez jutni, akár az ingatlan becsült értékének 80-100%-áig is. A konstrukció eredeti célja helyett fokozatosan a használt lakások vásárlása került előtérbe (az összes tranzakció háromnegyede), miközben a családok által felvett hitelek drasztikusan növekedtek. A programot a 2002-ben hivatalba lépő Medgyesi-kormány leállította, mert ekkorra a költségvetés kamattámogatási kiadásai már elérték az akkori GDP közel 2%-át, s a tervezett béremeléshez szükséges volt nagyobb pénzügyi mozgástér.

A támogatott forinthitelek felfutásával párhuzamosan 2001-től a bankok kínálatában megjelentek – a számukra nagyobb nyereséggel kecsegtető – devizalapú (döntően svájci frank) hitelek, melyek kamatszintje bőven versenyképes volt az államilag támogatott forinthitelekkel. A hozzá kapcsolódó kockázatok ekkor még nem tűntek túlzottan jelentősnek: a forintot a fő valutákhoz képest többé-kevésbé stabil keresztárfolyamon jegyezték, a svájci kamat tartósan alacsony volt, a politikai retorika pedig a magyar euro bevezetése felé mutató jeleket, az árfolyamváltozás negatív hatását tompíthatta volna.

A támogatott forinthitelezés kivezetésével a deviza-alapú hitelek váltak az egyetlen elérhető konstrukcióból a hazai családok zöme számára, s a forinthitelekhez képest a 10% kamatelőny elég nagy vonzerőnek bizonyult, hogy 2003 után a háztartások tömegesen adósodjanak el (ekkor már euro-ban és japán jenben is kínáltak hiteleket). Megközelítőleg 500-550 ezer háztartás vett fel jelzálog alapú devizahiteleket, részben lakáscéllal, részben szabad felhasználású konstrukcióban.

A globális válság hatása a svájci frank erősödésén keresztül sokkolta a devizahiteles tömegeket. A problémát érzékelve, 2009-2010 folyamán a kormányok több lépésben szűkítették a devizahitelezési lehetőségeket, majd lényegében kiveztették. Ekkorra a devizahitelek ügye jelentős társadalmi problémává nőtte ki magát, hiszen a törlesztők a többszörösére növekedtek, a válság következtében pedig a fizetések ezt nem követték. A megugró munkanélküliség szintén számos családot juttatott megoldhatatlan pénzügyi helyzetbe. A helyzet súlyossága még a bankszektor ingerküszöbét is átütötte, hiszen a nem teljesítő hitelek aránya 15-20%-ról 40% fölé ugrott.

- A kormányzat több, egymást kiegészítő lépéssel próbálta kezelni a helyzetet 2010 után:
- a kilakoltatási moratórium bevezetése, majd sokszori meghosszabbítása a lakástulajdonon lehetséges elvesztése miatt tömegpánikot próbálta kezelni. Ez elsősorban a téli félévben tiltotta a nem fizető hitelek utcára rakását.
 - a kényszerértékesítési kvóta bevezetése, ami a nem törlesztő lakásállomány arányában fix százalékot határozott meg a bankok számára a tulajdonost megkerülő értékesítésre.

- az ún. „árfolyamgát” bevezetése, ami lényegében egy korábbi, az ügyfeleknek kedvezőbb keresztárfolyamon megállapított törlesztő-részletet ír elő egy ötéves átmeneti időszakra (136 ezer háztartás élt a lehetőséggel). A konstrukció kockázati pontja, hogy az így keletkező, nem törlesztett különbözet egy ún. gyűjtőszámlára kerül, ahol továbbra is kamatozik, majd az öt év lejártát követően hozzáadódik a meglévő, még nem törlesztett tőkéhez. A türelmi idő zömében 2017-2018-ban zárul, s mai tudásunk szerint a 43 ezer problémás háztartásból 38 ezer semmiféle lépést nem tett a bankkal való új megállapodás megkötésére.
- a leginkább támadott elem az ún. „előtörlesztés” volt. Ennek keretében a háztartások kedvezményes árfolyamon, egyösszegben törleszthették a még fennálló devizahiteleiket. Ez a lehetőség a hitel mellett mobilizálható pénztőkével rendelkező családoknak, és/vagy a hitelképes ügyfeleknek jelentett megoldást: 169 ezer család, mintegy 1370 Mrd Ft hitelt fizetett ilyen formán vissza.
- a Nemzeti Eszközkezelő (NET) felállítása, melynek feladata a bajba jutott adósok kilakoltatástól való megmentése a lakásaik megvásárlásával, majd az ügyfeleknek történő – kedvezményes – bérbeadással. Az Eszközkezelő mandátuma – többszöri emelés után – 35 ezer lakásra terjedt ki. Az érintetteknek lehetőségük van a bérlakás visszavásárlására (ezzel eddig 200-250 család élt). Sajátos következmény, hogy a NET működésének hatására 2013-2017 között a hazai bérlakáspiac jelentősen növekedett!

A kormányzati mozgáster 2013 körüli bővülése a beavatkozásokban is fordulatot hozott. A válságkezelést célzó lépésekről a hangsúly átkerült a piacösztönző eszközökre, melyek közül a legfontosabbnak az alábbiak tűnnek:

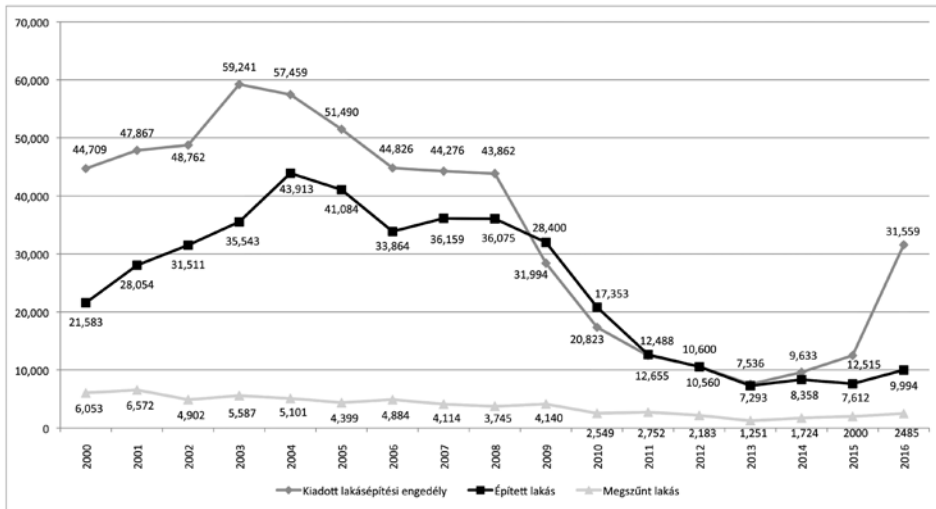
- az újépítésű lakások ÁFA-csökkentése (27-ről 5%-ra, 2019 végéig é!), ami az építőipari cégek számára jelent költségcsökkenést.
- hasonlóan elsősorban e cégek számára volt hitelkiváltási és fejlesztési lehetőség az MNB „Nemzeti Hitelprogram”-ja, melynek keretében a cégek maximum 2,5%-os kamatszinten juthattak hozzá – elsődlegesen – beruházási forrásokhoz.
- a Családi Otthon Képzési (CSOK) bevezetése 2016-ban, melynek segítségével akár 10+10 mFt-os támogatást is kaphatnak a családok új lakás vásárlására. 2017. május végéig közel 50 ezer családnak ítélték meg összesen 126 Mrd Ft támogatást, ám az átlagos támogatási összege alig haladja meg a 2,5 milliót, vagyis nem csak új lakásokra van igény, hanem használtakra is, ezek adják a kifizetett összeg 70%-át. (Ennek egyik oka, hogy az újlakás kínálat nagyon korlátozott.)
- jelentős minimálbér és garantált minimálbér emelések 2014 óta, amelyek a munkavállalók fizetőképességét emelték, ehhez hozzájárult a (közmunka nélkül számolt) munkanélküliség csökkenése, az aktív keresők számának emelkedése is.
- az „adóssághék” szabályok bevezetése, melyek alkalmazásával csökken az esélye a családok túlzott eladósodásnak. Ezzel együtt a lakossági jelzálog-hitelezés 2015 óta szárnyal, bár a lakossági hitelállomány – jelentős visszaesést követően – még alig indult növekedésnek.

Az állam változó szerepfelfogása által generált (tér-)folyamatok

Makroszintű hatások

Az egyes periódusokhoz kapcsolódóan látványosan változott a lakásépítések száma, az építési engedélyek száma, illetve a lakástranzakciók nagyságrendje is. A lakásépítési aktivitás 2003 (építési engedélyek), illetve 2004 folyamán (használatba vett lakások)

érte el a csúcspontját, majd a válság kitöréséig – nagyjából stagnálást láthatunk (1. ábra). A korszakra jellemző, hogy az építési szándék nagyobb, mint a tényleges lakásépítések száma, s a két trend együtt mozog, 1-1,5 éves eltéréssel (az engedélyezés és a megvalósulás között átlagosan eltelt idő).

1. ábra A lakásszektor fő mutatóinak alakulása az ezredfordulót követően (db)

Forrás: KSH, Lakásstatisztikai és Területi Évkönyvek.

Figure 1 Some indicators of real estate market in Hungary, after 2000 (No.)

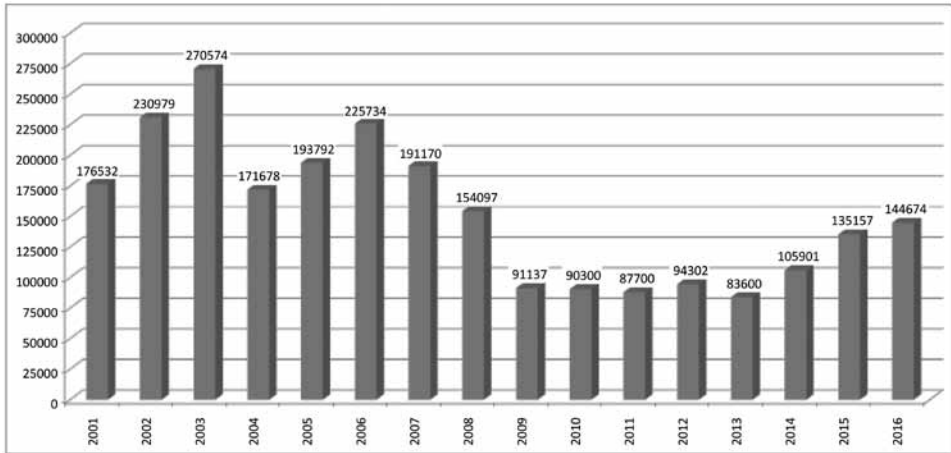
Legend: No. of house building permissions; No. of built houses; No. of damaged houses (per year)

Source: CSO Hungary, Real Estate Statistical Yearbooks, Regional Statistical Yearbooks

2008 után mindkét indikátor – a válság hatására – erőteljes visszaesést mutat, amely mélypontját 2013-ban éri el. Az építési engedélyek esetében valamelyes élénkülés 2014-től már látható, ezt a lakásépítések csak 2 éves késéssel követik. Ennek oka a kormányzati élénkítő intézkedések késleltetett hatása a fejlesztők aktivitására. Sajátos, hogy a válság periódusában az engedélyek és a befejezett építkezések száma szinte szinkronba kerül, majd a válság lecsengésével visszaáll a korábbi trend (1. ábra). A lakásállomány változására ezek mellett a lakásmegszűnések száma is hatással van, ez a válság elmélyülésével jelentősen csökkent (a korábbi évi 4-6 ezerről 1-3 ezerre).

A lakáspiaci adásvételek a teljes lakás piac ennél jóval nagyobb hányadát érik el. A forgalom csúcspontját a 2002-2003-as, valamint a 2006-os évek jelentik, egyenként a lakásállomány 5-6%-ával. A lakás piac ilyen „pörgését” a könnyű és gyors hitelhez jutás mozgathatta, hiszen a családok zömének nem volt szabad forrása készpénzes lakásvásárlásra. Az első csúcsot a támogatott forrnhitelek kivezetése előtti roham, a másodikat a csúcsra járatott devizahitelezés jelentette. A gazdasági válság 2009-re az adásvételek számát 100 ezer alá (ez a lakásállományhoz viszonyítva 2-2,5%-os forgási sebességnek felel meg) nyomta, s élénkülést csak 2014 végén lehetett érzékelni. (A térfolyamatok részletes, elméleti szempontból is alátámasztott elemzését lásd PÓSFAL ZS. – NAGY G. (2017).) Az adásvételek száma 2016-ban már közelítette a válság előtti szintet, de a „CSOK” hatása még alig jelentkezett (2. ábra). 2012 után a NET által vásárolt lakások, valamint a magyar (főként budapesti) piacra visszatérő külföldi befektetők is érdemben hozzájárultak a lakás piac stabilizálásához, illetve felfutásához. (A NET évi 4-9 ezer lakást vásárolt 2013-2016 között, az EGT-ből érkező külföldiek 6,5-8,5 ezret.) A NET vásárlások jelentőségét jelzi, hogy 2013-

ban 3, 2014-ben 8, 2015-ben 4 megyében az összes adásvétel több mint 20%-a, ezen belül 2014-ben három megyében a tranzakciók 25-35%-a az Eszközkezelőn keresztül zajlott.

2. ábra Lakásipari tranzakciók éves száma az ezredforduló után

Forrás: KSH Lakásipari Jelentés, 2016/4.

Figure 2 Transactions per year in real estate market after the millenium

Source: CSO Real Estate Market Report, 2016/4

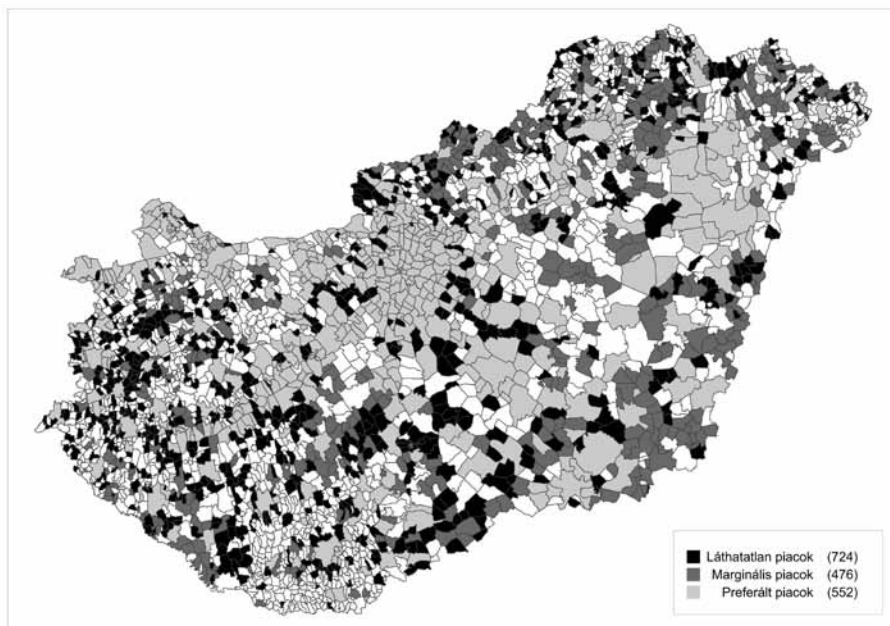
Hatások lokális szinten

Általában igaz, hogy egy település ingatlanpiaci helyzetét erőteljesen meghatározza a településhierarchiában és a térben elfoglalt pozíciója (KOVÁCS Z. et al. 2005). A nagyvárosok és vonzáskörzeteik zöme, a turisztikai kiemelt célterületek települései, a lakáspiac kedvezőbb adottságú tereinek tűnnek, melyek jelentős része még a válság periódusban is meg tudta őrizni kedvező induló helyzetét.

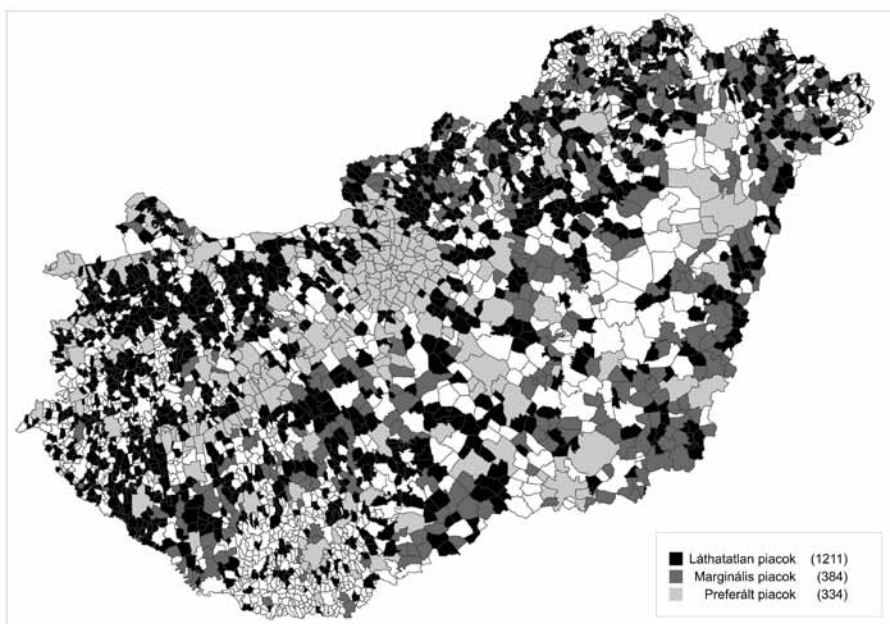
A válság hatására azon települések száma, ahol az átlagos négyzetméter árak, és az adásvételek száma egyaránt magasnak mondható, térben jelentősen összehúzódott. A „preferált piacok” erős térbeli tömörülése leginkább a főváros szuburbán zónájában, a jelentősebb idegenforgalmi zónákban (Balaton, Velencei tó, Dunakanyar), illetve néhány – hazai viszonylatban – fejlett nagyvárosban és vonzásterében maradt meg. A válság előtti, gyorsforgalmi tengelyekre felfűződő aktív zónák viszont feldarabolódtak, vagy kikerültek a preferált befektetési terek közül (3. a és b ábra). A 2014 utáni felfutás – 2016 végéig – csak részlegesen építette vissza a válság előtti aktív piacokat.

A nemzetközi nagy lakóingatlan-fejlesztő cégek elemzései hasonló térfolyamatokat jeleztek: 2005 körül a főváros mellett a nagyobb vidéki városok és egyes kiemelt üdülővárosok is a fejlesztések célkeresztjébe kerültek. A válság hatására viszont, még a fővárosi projektek jelentős részét is leállították, vagy felfüggesztették. 2013 óta – elsősorban Budapesten – újra elindultak a fejlesztések, s pár nagyváros (Győr, Debrecen, Szeged) ismét felkerült a befektetői térképekre (COLLIER, 2016).

Legalább ennyire érdekes a települési skála másik végén elhelyezkedő települési kör. Egy részük az ingatlanpiacon lényegében „láthatatlan”, hiszen éveken keresztül nem történt a településen kellő számú (legalább három) tranzakció (3. a és b ábra). E piacok a válság mélypontján szétterültek, míg a felfutási periódusban – elsősorban a NET aktivitásának köszönhetően – számuk némiképp csökkent, különösen Heves és Nógrád megyékben.

3.a ábra Települési ingatlanpiaci típusok a válság előtt, 2008
 Figure 3a Local real estate market types before the crisis, 2008

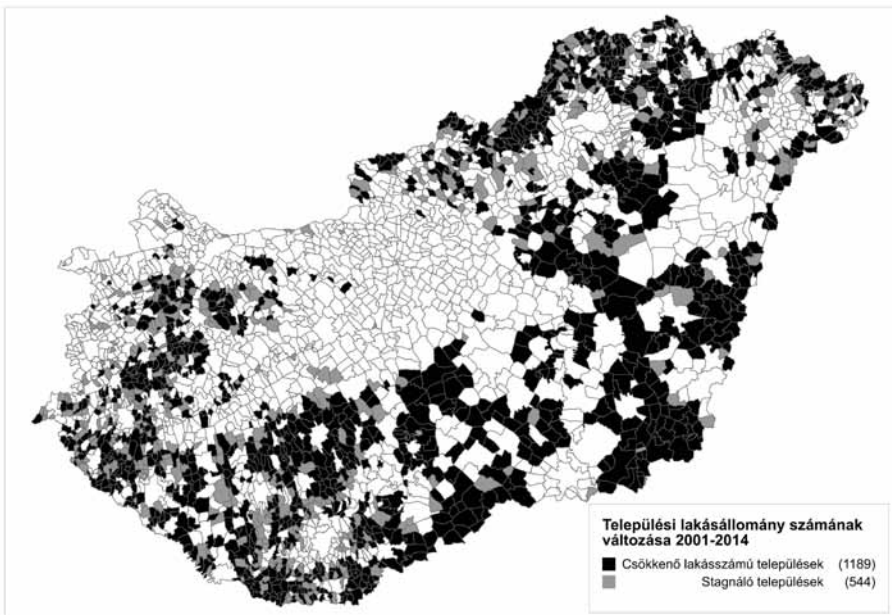

3.b ábra Települési ingatlanpiaci típusok a válság alatt, 2013
 Forrás: KSH, Ingatlanadattárak alapján, szerkesztette DUDÁS GÁBOR
 Figure 3b Local real estate market types under the crisis, 2013
 Legend: Invisible markets – Marginal markets – Preferred markets
 Source: Based on CSO, Real Estate Databases, edited by DUDÁS G.

A hazai települések hetedében-nyolcadában a tranzakciók száma felette van a kritikus határnak, ám a kereslet annyira szerény, illetve a kínálat olyan minőségű, hogy a lakások rendkívül nyomott áron kelnek el, ezeket neveztük „marginális ingatlanpiacoknak” (3. ábra). Számos esetben – de nem mindenhol – a tartós piaci marginalitás népszerűségcsereére is utal, a településen megnő a szegények/romák aránya. A marginális és láthatatlan piacok számos esetben összefüggő, ingatlanpiaci szempontból hátrányos helyzetű térségeket alkotnak. Ezekben a 2014-ben elindult felfutás még két év után sem érzékelhető, érdemi aktivitás, vagy az árszínvonal emelkedése itt nem jelentkezik.

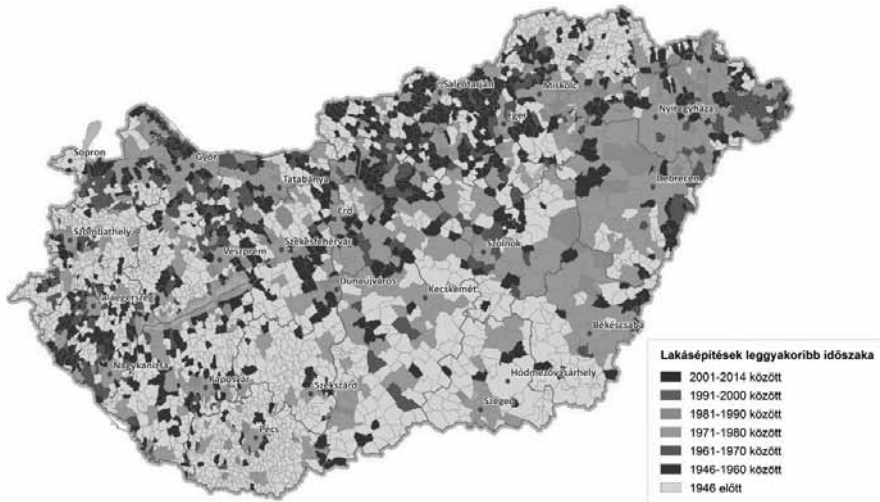
A piaci szereplők által leértékelt lakáspiacokon a devizahiteles probléma mérsékeltebb volt. Az itt élő családok zöme nem rendelkezett sem elégséges jövedelemmel és/vagy magas értékű ingatlannal, hogy hitelképesnek bizonyuljon. (Kivételt jelentettek e helyi társadalmakban a jelentős földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozók, ahol a föld, mint vagyonelem folyamatos felértékelődése, a területalapú támogatások kiszámíthatósága biztos hitelfelvevő pozíciót jelentett.) Ezen településekben az ingatlanok extrém alacsony ára egyértelműen fékezi a térbeli mobilitást. Itt a Nemzeti Eszközkezelő aktivitása sem érzékelhető, és a bankok / takarékszövetkezetek hitelezési gyakorlatában is „vonal alattinak” számítanak. (A fogalom az amerikai bankrendszer hitelezési gyakorlatában megjelenő ún. „redlining” kifejezéshez kapcsolódik. Az ide sorolt családok, utcák, települések a pénzügyi kritériumok alapján gyakorlatilag hitelképtelennek minősülnek, ezért piaci alapú forrásokhoz nem, vagy csak a bankrendszert megkerülve juthatnak, pl. uzsorahitelek.) Esetükben egyedül a CSOK hatásával lehet számolni, ami pozitív irányba billentheti a lakásépítési aktivitást.

Az ingatlanpiac által leértékelt terek zömében a lakásállomány zsugorodását, vagy stagnálását figyelhetjük meg az ezredforduló óta (4. ábra). A települések zömében a lakásépítések meghatározó periódusa 1945 előtt történt, a maradékban döntően 1946-60 között

4. ábra Zsugorodó és stagnáló települési lakásállományok, 2001-2014 (db)
 Forrás: KSH, Népszámlálás 2001 Települési adatok, Megyei Statisztikai Évkönyvek, 2014
 Figure 4 Decreasing and stagnating number of houses per settlement btw. 2001-2014.
 Legend: Decreasing no. of houses – Stagnating no. of houses
 Source: CSO National Census, Data by settlements; County Statistical Yearbooks, 2014.

épült a legtöbb lakás (Lechner Tudásközpont, 2017). Így a lakásállomány többsége leg-
alább 60-80 éves, ami számos vonásában már nem felel meg a mai modern otthonokkal
szembeni elvárásoknak (5. ábra). Mind belterületen, mind a települési külterületeken szá-
mos elhagyott, vagy pusztuló lakást láthatunk, melyek a települések térbeli zsugorodását,
társadalmi erózióját is jelzik. Az, hogy az életveszélyessé vált ingatlanok lebontása után
kialakított kerteket közmunkával megművelik, s így a településképp rendezettebbé válik,
nem oldja meg az adott község társadalmi és gazdasági problémáit.

5. ábra A lakásépítések legaktívabb korszakai településenként

Forrás: KSH, TeIR adatai alapján – Lechner Tudásközpont

Figure 5 The most active periods in house building by settlements

Legend: Before 1945 – 1946-1960 – 1961-1970 – 1971-1980 – 1981-1990 – 1991-2000 – 2001-2014

Source: Based on CSO, TeIR Database, edited by Lechner Tudásközpont

Összefoglalás helyett

A társadalmi érzékenység miatt a lakásszektor kiemelt terepe az állam beavatkozásai-
nak. Számos esetben, a tisztán szabályozó szerepkörből kilépve, a központi kormányzat
saját társadalmpolitikai céljainak megvalósítását is (részben) ezen ágazat fejlődésének
aktív irányításával véli megvalósíthatónak (CSÁKI Gy. 2009; VÍGVÁRI G. 2009).

A lakáspiac – ahogy ezt a fentiekben próbáltuk bizonyítani – érzékenyen reagál a poli-
tikai beavatkozásokra. Számos példát látunk arra, hogy ezek hatása jóval erősebb lehet
(időlegesen), mint a tisztán piaci folyamatoké. A két hatás erősítheti is egymást, pozitív,
vagy negatív irányban: pl. a 2001-2008 közötti állami aktív, majd megengedő politika
a hitelezés felpörgetésére, és a globális gazdaság felfutása, vagy 2008-2011 között a glo-
bális válság és a hazai megszorító politika időbeni egybeesése, de gyengíthetik is egymás
hatását, mint a globális fellendülés éveinek stimuláló, illetve a hazai megszorítások eredője
2011-2013 között (PÓSFAL ZS.–NAGY G. 2017).

A 2013 utáni megélelnkülő állami lakáspolitikai ugyanakkor már felveti annak a veszé-
lyét, hogy a szektor egészének működése alárendelődik a központi kormányzat lépéseinek,
vagyis beleszűzhatja a „economy captured by state” (az állam által foglyul ejtett gazdaság)
csapdájába (HELLMANN J.–KAUFMANN D. 2001).

Az bizonyosnak látszik, hogy az állami politikák által megcélzott társadalmi rétegei a térben egyenlőtlenül helyezkednek el, ezért minden beavatkozás térben egyenlőtlen területi hatást vált ki, élvezve, vagy tompítva a megörökölt területi különbségeket. Ugyanakkor még az állami politika aktív időszakaira is igaz lehet, hogy az ország népességének legalább egyharmadára ezen politikai lépések teljes mértékben hatástalanok, ezek kimaradása egyúttal lemaradást is indukál, erősítve és tartósítva a meglévő egyenlőtlenségeket (PÓSFAL ZS.–NAGY G. 2017).

A piaci folyamatok által generált területi különbségek a rendszerváltást követő évtizedek folyamán gyorsan erősödtek, amit a lakáspiacon a hitelforrásokhoz való eltérő hozzáférés esélyei jelentősen tovább mélyítettek. A globális válság hazai megjelenése – több éves időtávban – az így kialakult területi és településhierarchiában jelentkező egyenlőtlenségeket érdemben nem változtatta meg, a tranzakciók, az árak, a lakásépítési kedv visszaesése nagy vonalakban mindenhol jelen volt. A kilábalási periódus viszont újra divergens területi fejlődési pályákat nyitott, mely minden indikátor alakulásában követhető (PÓSFAL ZS.–NAGY G. 2017).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban” című K 109269 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

NAGY GÁBOR
MTA KRTK RKI ATO Békéscsabai Csoport, Békéscsaba
nagyg@rkk.hu

IRODALOM

- CZIRFUSZ M. 2014a: Az állam mint gazdaságföldrajzi szereplő (V.27. fejezet) – In: Gazdaságföldrajz – jegyzet oktatóknak és hallgatóknak. Miskolci Egyetem, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. pp. 167–173.
- CZIRFUSZ M. 2014b: Gazdaságpolitika és gazdaságföldrajz (V.28. fejezet) – In: Gazdaságföldrajz – jegyzet oktatóknak és hallgatóknak. Miskolci Egyetem, Miskolci egyetemi Kiadó, pp. 174–179.
- CSÁKI GY. 2009: A fejlesztő állam – új felfogásban. A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi szakirodalmában. – In: CSÁKI GY. (szerk.): A látható kéz. – A fejlesztő állam a globalizációban. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 13–33.
- EGEDY T. (szerk.) 2005: Városrehabilitáció és társadalom: tanulmánykötet. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 305 p.
- EGEDY T. 2006: A városrehabilitációs stratégiák szerepe az épület és lakásállomány megújulásában. – Tér és Társadalom 20. 1. pp. 37–56.
- FARKAS J.–KOVÁCS Z.–SZÉKELY G.-NÉ 2004: A magyar lakáspiac területi jellemzői az ezredfordulón. KSH Budapest – MTA FKI, 169. p.
- HELLMAN, J.–KAUFMANN, D. 2001: Confronting the Challenge of State Capture in Transition Economies. – Finance&Development 38. 3. (September) IMF Publications.
- KOVÁCS Z. 1999: A föld és ingatlanpiac, mint a termelési tényezők piaca. – In: ASHWORTH G.–BORA GY. (szerk.): Térbeli elrendezés és a vállalat. Budapest: BKE Gazdaságföldrajz Tanszék, pp. 215–231.
- KOVÁCS Z. 2005: A regionális egyenlőtlenségek lakáspiaci jellemzői Magyarországon. – Kultúra és Közösség 9. 3–4. pp. 17–20.
- KOVÁCS Z. 2007: Urbanizáció és városfejlődés Kelet-Közép-Európában a rendszerváltás után. – In: KOVÁCS CS.–PÁL V. (szerk.): A társadalmi földrajz világa: [Becsei József professzor 70. születésnapjára]. Szeged: SZTE TTIK, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, pp. 355–369.

- KOVÁCS Z.–SZABÓ B.–SZÉKELY G.-NÉ 2005: A magyar lakáspiac területi jellemzői az ezredfordulón. – Statisztikai Szemle 83. 5. pp. 461–479.
- NAGY E. 2017: Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp.
- PÓSFAL ZS.–NAGY G. 2017: Crisis and Uneven Development on the Hungarian Housing Market. – European Spatial Research and Policy 24. 2. forthcoming.
- VÍGVÁRI G. 2009: Változó szerepek – Ágazati politikák a fejlesztő állam tevékenységében. – In: CSAKI Gy. (szerk.): A látható kéz. – A fejlesztő állam a globalizációban. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 127–160.

Felhasznált adatforrások, elemzések

- Debrecen, as an office destination – Colliers International Hungary, 2016. 4. p.
- KSH, Ingatlanadattár, 2005–2015.
- KSH, Lakáspiaci árak, lakásárindex 2016. IV. negyedév, Statisztikai Tükör, 2017. május 2. 5. p. + táblázatok
- KSH, Lakossági lakáshitelezés, 2016. Statisztikai Tükör, 2017. április 13. 3. p. + táblázatok
- KSH, Lakásstatisztikai Évkönyvek, 1990–2015.
- KSH, Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés főbb eredményei. 52. p.
- KSH, Miből élünk? – A háztartások pénzügyei, KSH, 2017. január 20. p.
- KSH, Társadalmi helyzetkép 2010 – Lakáshelyzet, 2011. 25. p.
- KSH, Tér-Kép, 2015. (Kiemelt téma: A lakáspiaci folyamatok területi egyenlőtlenségei. pp. 53.64.) 103. p.
- Lechner Tudásközpont – Parasztház, Kádár-kocka, panel vagy lakópark – hol lakik a magyar? 2017. január 2. (Kiss Dániel térinformatikus)
- MNB Lakáspiaci Jelentés, 2016. május, 30. p.
- MNB Lakáspiaci Jelentés, 2016. október, 32. p.
- MNB Lakáspiaci Jelentés, 2017. május, 30. p.

A VÁROSI GAZDASÁG – (ÚJRA)ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEK A GAZDASÁGFÖLDRAJZ OKTATÁSÁHOZ

NAGY ERIKA – IZSÁK ÉVA

URBAN ECONOMIES – TOWARDS RE-CONCEPTUALIZING
THE TEACHING OF ECONOMIC GEOGRAPHY

Abstract

The mainstream approaches that dominated economic geographical thinking up until the 1980s explained economic restructuring either by abstract spatial modelling or by focusing on bounded spaces, taking economic processes out of their socio-spatial contexts. Although, urban spaces were very much in the focus of such studies, cities were basically considered as physical containers of production and exchange, and thus did not provide an analytical framework for understanding the drivers of urban restructuring, particularly the way it was entangled with macroeconomic processes. In order to change the static and simplified view of cities as places/local scales of economic organisation, we introduce some powerful ideas and concepts that shaped discourses of cities in economic geography. Due to limited space, we focus on the critical political economic approach and the critiques and new ideas emerging from the cultural turn in the last two decades. In so doing we hope to induce changes in existing approaches to urban economies as this is taught in secondary education and presented in domestic academic discourses.

Keywords: urban economy, urban restructuring, socio-spatial inequalities, political economy, cultural turn

Bevezetés – a városi gazdaságról másképpen

Míg a városi terekben zajló folyamatok az utóbbi évtizedekben olyan kutatásokat ösztönöztek, amelyek a gazdaságföldrajz elméleti megújításához – többek a kritikai politikai gazdaságtani megközelítés főáramúvá váláshoz – vezettek (GYIMESI, Z. 2013; CZIRFUSZ, M. 2017), ennek a változásnak a hatásai kevésbé voltak érezhetőek a magyarországi földrajzoktatás tartalmában. A hagyományos, telephely-modellekre épülő szemlélettel szaktitkó, Mozaik Kiadó által megjelentetett 10. osztályos tankönyvben (2013) ugyan a világ-gazdaság hálózati szerveződése került a középpontba, nem kapcsolódott azonban hozzá annak bemutatása, hogy a tőke, munkaerő, az áruk, az információk helyi beágyazódásának folyamata hogyan zajlik a városi terekben (JÓNÁS I. et al. 2013). Így a globalizációs folyamatok nehezen kapcsolhatók össze egyes városok felemelkedésével, mások hanyatlásával, a városi környezet átalakulásával és az ott jelentkező társadalmi konfliktusokkal. Ehhez viszonyítva kifejezetten visszalépés az OFI 2015-ös, 10. osztályos tankönyvének szemlélete (ARDAY I. et al. 2015). Ebben a városok gazdasági szerepének megjelenítése marginális. A szerzők alapvetően a nemzetgazdasági és globális/makroregionális léptékekre koncentráltak, a városok a hagyományos telephelyelméleti-funkcionális megközelítésben kerülnek elő, belső terek átalakulását pedig csupán városökológiai szempontból tárgyalják – így nem is válhat világossá, a városi terek átalakulása hogyan függ össze a makrogazdasági folyamatokkal.

Úgy gondoljuk, feltétlenül szükség lenne arra, hogy másképpen közelítsük meg a városok gazdasági folyamatait, egyszerre – egymással összefüggésben – bemutatva változó

csomóponti szerepeiket, a hierarchikus elosztási rendszerekben betöltött funkcióikat és a lokális terekben zajló átalakulásokat. Egyrészt mindezek nélkül nem érthető és értelmezhető meg teljes mélységükben a városi terekhez kötődő társadalmi problémák, konfliktusok és ezek okai, másrészt a városi átalakulásokon keresztül (is) jól megragadhatók az utóbbi évtizedek *reálgazdasági folyamatai* – a termelés globális vállalati keretek között történő szerveződése, a tőke, áruk, szolgáltatások, a munkaerő, a tudás bővülő nemzetközi áramlása, a technológiai fejlődés – és ezek *társadalmi-térbeli hatásai*. A városi gazdaságok strukturális átalakulását (pl. a szolgáltatások növekvő szerepét) e makrogazdasági folyamatok részeként tárgyaló megközelítések segítenek abban, hogy megintssuk a városról, mint az értéktermelés színteréről kialakult statikus és sok szempontból leegyszerűsítő képet. Végül a városok, mint a gazdaságföldrajzi vizsgálódás terepei figyelmet érdemelnek azért is, mert az utóbbi másfél évtizedben *az állami* (elvileg kiegyenlítést szolgáló) *területfejlesztési beavatkozások fő célpontjaivá váltak* kontinensszerte (BRENNER, N. 2009), így Magyarországon is. (A területi politikák versenyközpontú fordulata összekapcsolódott a városverseny-kutatásokkal is 2000-es évek elején; ezek egyszerre tükrözték a neoliberalizmus térnyerését az európai várospolitikai diskurzusokban és alakították a hazai szakmai vitákat – hasonló irányban, lásd pl. a Tér és Társadalom 1995/1–2. számát, illetve LENGYEL I. és RECHNITZER J. (2000) tanulmányát). A szakpolitikák ilyen irányú változása pedig úgy tűnik, tovább mélyítette a térbeli egyenlőtlenségeket – s ebben éppen a falu-város egyenlőtlenségek jelentik az egyik törésvonalat (EHRlich, K. et al, 2012).

A terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban arra vállalkozhatunk, hogy röviden bemutassuk azokat a koncepciókat, amelyek a leginkább formálták a városi átalakulással kapcsolatos gazdaságföldrajzi vitákat az utóbbi évtizedekben. Ezek kapcsán utalunk gazdaságszerkezeti átalakulási folyamatokra is – amelyeket többnyire városi jelenségként jelenítenek meg a szakmai diskurzusokban és a közbeszédben, de véleményünk szerint valójában átfogóbb térbeli-gazdasági folyamatok lokális megjelenési formái.

A város mint a tőkefelhalmozás terepe – a kritikai politikai gazdaságtani megközelítés

A gazdaság térbeli szerveződéseinek elemzése a hetvenes évek végéig egyrészt a konkrét fizikai környezetből kiragadva, absztrakt modelleken keresztül történt, másrészt egyes helyekre, a lokális gazdasági folyamatokra fókuszáltnak, többnyire a tágabb kontextus tárgyalása nélkül. Ezek a hagyományos, térbeli eloszlásokra, mintázatokra koncentráló, *telephelyelméletekből kiinduló gazdaságföldrajzi megközelítések a városra a termelés és csere fizikai kereteként tekintettek* (COE, N. et al, 2008). Ezért nem szolgálhattak analitikai keretként ahhoz, hogy a városokban zajló társadalmi-térbeli átrendeződések alapvető okait – összefüggésüket a makrogazdasági folyamatokkal és azok mozgatórugóival – feltárják a gazdaság- és városföldrajzosok. A hetvenes éveken a városszociológiában és a társadalomföldrajzban is elméleti fordulat kezdődött, ami város gazdasági térként történő újraértelmezéséhez vezetett. CASTELLS, M. (1977) és HARVEY, D. (1973; 2013 [1978]) ekkortájt megjelenő munkáikban – választ keresve az egyenlőtlenségek és konfliktusok makacs újratermelődésére – kritikai politikai gazdaságtani megközelítésben értelmezték a városi folyamatokat, végső soron *a kapitalizmus társadalmi viszonyaiban, ezek térbeli logikájában* föllelve a magyarázatot. Az új kritikai áramlat hatására a látványosan, társadalmi konfliktusokkal kísérve átalakuló városi terek a gazdaságföldrajzosok fontos kutatási terepeivé váltak.

A városok, mint csomóponti helyek

Castells a várost a kollektív fogyasztás színtereként értelmezte, tehát olyan intézményi-térbeli keretként, amely biztosítja a munkaerőt a gazdaság zavartalan működéséhez, a társadalmi újraelosztási rendszereken, elsősorban a közszolgáltatásokon keresztül. A hetvenes évek városi mozgalmait a rendszer hiányosságaival, végső soron a jóléti állam ekkoriban kezdődő leépítésével magyarázta (CASTELLS, M. 1977). A nyolcvanas években kibontakozó globalizációs vitákhoz kapcsolódva továbblépett, és felhívta a figyelmet a gazdaság átalakuló térbeli szerveződésére. Ez utóbbi Castells értelmezésében áramlásokra épül, alapvetően globális hálózatok keretei között működik – amit részben az információs technológiák tesznek lehetővé – s átformálja a lokális tereket, az ott működő közösségeket, kultúrákat, identitásokat. Az „új gazdaság” térbeli szerveződésének csomópontjai a nagyvárosok, ahol a gazdasági átalakulás új egyenlőtlenségeket teremt (CASTELLS M. 2005).

Castells koncepciója kiindulópontként szolgált azokhoz a városhálózat-kutatásokhoz, amelyek kiléptek a hagyományos, nemzeti keretekre szorítókozó városhierarchia-vizsgálatok keretei közül, s elsősorban a globalizált gazdaság csomópontjaiként működő világvárosokra koncentráltak. A vizsgálódások középpontjában elsősorban az állt, hogy mi tesz gazdasági-hatalmi központokká városokat a globális áramlások rendszereiben. Az áramlat meghatározó kutatói, FRIEDMANN, J. (1995), SASSEN, S. (2000) és TAYLOR, P. (2001) alapvetően a globális üzleti „környezetben” születő vállalati döntések komplexitásával magyarázták a folyamatot, amelyekhez nélkülözhetetlenek *a tudást és információt biztosító fejlett üzleti és pénzügyi szolgáltatások* (a vállalati döntéseket segítő, naprakész tudást és információt igénylő jogi, menedzsment, befektetési tanácsadás, auditálás, hirdetés, PR-, marketing- és ingatlan-tanácsadás, szoftverfejlesztés stb). Ezek gyors bővülése egyszerre zajlott térbeli koncentrációjukkal a nagyvárosi terekben, ahol a képzett munkaerő, az információk, mindezek intézményi és infrastrukturális háttere, és kapcsolatrendszerek sűrű hálója (a tudástermelés és -megosztás alapvető feltétele) is rendelkezésre állt. Ezek a szolgáltatások a transznacionális vállalati döntési központjaival együtt tették/tesznek városokat globális csomópontokká, világvárosokká, amelyek szerepköreit és lokális folyamatait elsősorban a más nagyvárosokhoz fűződő és nagyvállalati struktúrákba ágyazódó kapcsolatai formálják – és egyre kevésbé saját hinterlandjuk (CASTELLS M. 2005; BROWN, E. et al. 2010).

A világváros-kutatásokat – bár ma is fontos áramlatát jelentik a város- és gazdaságföldrajzi vizsgálódásoknak – sokan bírálják, erősen korlátozott ágazati és térbeli fókuszuk miatt (szolgáltatások; centrumtárségek nagyvárosai; globális áramlások) (BROWN, E. et al. 2010). A városi átalakulások és a gazdaság globalizációja közötti összefüggések mélyebb megismerését segítette, hogy az utóbbi másfél évtizedben mind többen foglalkoztak a „globális Dél” városaival, illetve a kis- és középvárosokkal, rámutatva, hogy a nem-világvárosi státuszú települések folyamatai is a globális kapitalizmus térbeli szerveződéseibe ágyazódnak (pl. ROBINSON, J. 2005; HAASE, A. – STEINFÜHRER, A. 2005; TIMÁR J. – NAGY E. 2007; EGEDY, T. – KOVÁCS, Z. 2011). Emellett vitákat gerjesztett a városhálózat-kutatásokra épülő, különböző rangsorok megjelenése is (*1. táblázat*), amelyek maguk is megerősítik a metropoliszok centrum-szerepét, és hitelessé teszik a városok versenyképességét előtérbe helyező politikákat (ANHOLT, S. 2007; ROBINSON, J. 2005). Mindez végső soron tovább erősíti a városok – és régióik – közötti egyenlőtlenségeket, a kutatókat pedig szembesítette munkájuk (nem feltétlenül kívánatos) következményeivel.

A város, mint befektetési terep

A DAVID HARVEY-hoz és követőihez kötődő politikai gazdaságtani értelmezések rámutatnak a közvetlen kapcsolatra a makrogazdasági és a lokális, városi terekben zajló folya-

Az A. T. KEARNEY-féle versenyképességi rangsor szempontrendszere
és a rangsor élén álló városok, 2016

The A. T. KEARNEY ranking of cities: dimensions and leading metropolises, 2016

Üzleti aktivitás	Humán tőke	Információ- áramlás	Kulturális élet	Politikai szerep
A világ legnagyobb vállalatai (Fortune 500) Peking	Külföldön születettek száma New York	Hozzáférés a hírekhez / TV Abu Dhabi, Dubai, Zürich, Genf, Brüsszel	Múzeumok Moszkva	Nagykövetségek, konzulátusok London
A legnagyobb, globális hálózattal rendelkező szolgáltató cégek London	Legjobb egyetemek Boston	Hírügynökségek központjai London	Vizuális és előadó- művészetek New York	Befolyásos tudományos műhelyek Washington D.C.
Tőkepiaci tranzakciók értéke New York	Egyetemi diplomások Tokió	Szélessávú internet előfizetői Genf, Zürich	Sport- események London	Nemzetközi szervezetek központjai Genf
Tengeri áruszállítás Sanghaj	Külföldi egyetemi hallgatók London	Szólásszabadság érvényesítése Stockholm	Külföldi turisták London	Nemzetközi politikai rendezvények Brüsszel
Nemzetközi gazdasági konferenciák/ICCA Párizs	Nemzetközi iskolák Hongkong	Online jelenlét Szingapúr	Kulináris élvezetek New York	Globális szerepkörű helyi intézmények New York

Forrás/Source: A. T. KEARNEY, Global Cities Report, 2016

matok között azzal, hogy a városi tereket a tőke térben rögzített formájának tekintik. Ebben a megközelítésben tehát az épített környezet átalakításának megvan a szerepe a tőkefelhalmozás folyamatában.

- I) Megteremti a termelés, a csere és fogyasztás fizikai kereteit, s ezzel hatékonyabbá teszi magát a felhalmozási folyamatot – például a közlekedési vagy az információs infrastruktúrák fejlesztésével –, ami azonban lassan megtérülő és kockázatos folyamat, és sok esetben túlmutat egyetlen befektető érdekein.
- II) Az épített környezetbe történő beruházáshoz ezért az aktuális szükségleteknél több ösztönző kell, ami Harvey szerint a kapitalista versenyből eredő túltermelés és az ennek eredményeként csökkenő tőkehozam. A termelésben emiatt felszabaduló, a pénz- és tőkepiacokon keresztül jobb megtérülést kereső tőke egyik fontos célpontja az épített környezet, elsősorban azok a városi terek és ingatlanpiaci szegmensek, ahol a megtérülés éppen a leggyorsabbnak és legbiztosabbnak tűnik (HARVEY, D. 2013).

Ebben a folyamatban a városi terek – irodák, bevásárló központok, szállodák, lakások stb. – tehát felhalmozott (befektetett) tőkeként jelennek meg, amelyeket (ezek tulajdonjogát) ma már a globális tőke- és pénzpiacokon adnak-vesznek. Az épített környezet azonban elavul – fizikailag és funkcionális értelemben is –, ezért leértékelődik, egyre nehezebben mobilizálható (adható el). A városi terek leértékelődése, majd újrahajszosítása – az épített környezet átalakításának ciklikussága és különböző történelmi korszakokban kialakult, ma

is látható fizikai struktúrái – ezért ebben az értelmezésben *a gazdaság szerkezeti-térbeli átalakulásainak, a kapitalizmus térbeli logikájának megnyilvánulásai*.

A megújulás/hanyatlás/újrahasznosítás folyamata jól megragadható például a pusztuló belső városi lakónegyedek fizikai megújulásában és a tehetős társadalmi csoportok beáramlásában – a *dszentrifikációban*. Bár mindez látványosan a lakófunkciók városon belüli átrendeződését érinti, okait és a konkrét helyen túlmutató hatásait a gazdaságföldrajzi összefüggések feltárásával érthetjük meg. A megújulást egyrészt az érintett városrész ingatlanainak leértékelődése tette lehetővé (olcsó telkek a befektetéshez), másrészt a gazdaság átfogó szerkezeti átalakulása és az ezzel járó társadalmi átalakulás (pl. az ipari termelés globális átrendeződése, és az ipari munkások helyét elfoglaló tehetős, szolgáltató szektorban dolgozók növekvő súlya) (SMITH, N. 1996). A folyamat a kisebb városokat is érinti és mára globális jelenséggé vált, így nálunk is követhető (*I. kép*). A városi terek átalakításának a tőke mellett maga az állam is aktív részesévé vált, mégpedig egyre inkább a befektetők érdekeit követő, gazdasági növekedésre koncentráló várospolitikákon keresztül, ami pl. a városi tereket alapvetően átfőmáló gigaprojektek (új kulturális negyedek, sportlétesítmények stb.) támogatásában nyilvánul meg (HARVEY, 1989; SWYNGEDOUW, E. – MOULAERT, F. – RODRIGUEZ, A. 2002; az Antipode c. folyóirat 2002/3-as különszáma).

1. kép A dszentrifikáció nem csupán nagyvárosi folyamat: A vár megújuló környéke Veszprémben
Photo 1 Gentrification in non-metropolitan spaces: The changing Castle neighbourhood in Veszprém
Forrás/source: saját fotó / photo by the authors

A kritikai politikai gazdaságtannak a városi terek átalakulását makrogazdasági folyamatokkal összekapcsoló koncepciója, a tőke térbeli „rögzítettségének” problematizálása jelentős hatást gyakorolt a gazdaságföldrajzi gondolkodásra. Bőven akadt azonban ennek megközelítésnek *kritikusai* is, akik *kevésbé a tőkebefektetések térbeli folyamatokat alakító logikáját, inkább ennek átfogó, mindent meghatározó szerepét kérdőjelezték meg*.

A kulturális fordulat – a város, mint a mindennapi élet színtere

A kulturális fordulat nehezen megragadható folyamat: egyszerre jelentette új elméletek megjelenését, a korábbiak érvényességének megkérdőjelezését, új kérdések felvetését, és a tudomány társadalmi szerepének újragondolását. Ezek a kilencvenes években kibontakozó új áramlatok, viták a gazdaságföldrajzi gondolkodást is átfőmálták. A kulturális

fordulathoz kötődő megközelítések sokszínűek, ezekről terjedelmi korlátok miatt nem is vállalkozhatunk átfogó kép felvázolására, csupán igyekszünk rávilágítani néhány, a városi gazdaságok kapcsán felvetett új szempontra, kérdéskörre.

A kulturális fordulat a gazdaságföldrajzban többek között abban nyilvánult meg, hogy mind többen – vitatkozva a politikai gazdaságtani megközelítésekkel – nem csak a makrogazdasági folyamatok „termékeiként”, hanem *a mindennapi élet kereteiként értelmezték a városi tereket* (MASSEY, D. 1991). A várost a társadalmi kapcsolatok bonyolult színtereként jelenítették meg, amelynek nem-gazdasági funkciói (közösségi élet, irányítás-ellenőrzés stb.) éppoly fontosak, mint a piachoz kötődőek. Ez a figyelmet egyrészt a *piac működésének tágabb politikai-társadalmi összefüggéseire, ezek lokális megjelenésére* (pl. a várospolitikákra) irányította, másrészt azokra a tevékenységekre, amelyeket korábban nem soroltak az „értéktermelő” tevékenységek körébe (pl. háztartási munkára és az informális gazdaság különböző formáira) (MASSEY, D. 2008; GIBSON-GRAHAM, J. K. 2002). A városi gazdaság kutatásában ezért több figyelmet kaptak *az egyének, az intézmények, a vállalatok mindennapi gyakorlatai, működésük, és más szereplőkhöz fűződő viszonyuk* – a globális vállalati szereplők helyi társadalmi beágyazódásától a tömegturizmus gerjesztette lokális konfliktusokig (COE, N. et al. 2008; NAGY E. – BOROS L. 2010).

A viták fontos csomópontját jelentették a városi térhez kötődő jelentéstartalmak is. Ezeket a politikai gazdaságtani értelmezések a tőkefelhalmozás folyamatának részeként (hasznosítható szimbolikus tőkeként) értelmezik (HARVEY, D. 1989). A kulturális fordulathoz kapcsolódó áramlatok ugyanakkor az egyes (városi) helyekhez kapcsolódó jelképeket, tudást, hagyományokat elsősorban a városban élők identitását és mindennapi gyakorlatait formáló tényezőkként tekintik. Ezek az eltérő megközelítések jól megragadhatók *a fogyasztás tereinek átalakulását* elemző munkákban. Ez a kérdéskör a városi terek látványos átrendeződése, a kereskedelem, a turizmus, a szabadidős tevékenységek bővülése miatt került előtérbe a nyolcvanas évek végén. Politikai gazdaságtani megközelítésben ezt a folyamatot alapvetően a tőke gyors forgásából várt haszon, tehát az áruk/szolgáltatások gyors eladása, és a piaci szereplők versengése mozgatja. Mindez egyrészt a fogyasztáshoz kötődő újabb és újabb terek létrehozását ösztönzi, amelyek egyszerre teremtik meg a lehetőségét a vásárlók manipulálásának és a termékek gyors eladásának, valamint a városi tereket átformáló ingatlanbefektetéseknek. Az átalakulás ráadásul túlmutat a fogyasztás konkrét színterein – a helyi hagyományokat tálcán kínáló éttermeken, a multikulturális közeget imitáló bevásárló központokon –, a beruházásokkal le-, vagy éppen fölértékelve utcákat, negyedeket, mint fogyasztói, lakó- és köztereket is (ZUKIN, S. 2009). Az ezzel a megközelítéssel leegyszerűsítő tartalma miatt vitázó gazdaságföldrajzosok azonban másként, a társadalmi kapcsolatok színtereiként, új identitások forrásként is tekintenek a fogyasztás tereire. Nem csekély szerepet tulajdonítanak ugyan a tőkének az átalakulásokban, de rávilágítanak arra, hogy sok tényező alakítja a városi térhez való viszonyunkat – a társadalmi nemekhez, etnikumokhoz tartozásunk, életkorunk, családi státuszunk, lakóhelyünk stb. –, hogy milyen képet alkotunk róla, hogyan használjuk és formáljuk azt (*2. kép*) (MILLER, D. 2001; GLENNIE, P. – THRIFT, N. 1996). Az utóbbi megközelítés rámutat a városi gazdaság sokszínűségére és összetettségére, és ösztönözést új, tágabb gazdaság-definíciók megalkotásához – ami a kulturális fordulathoz kötődő viták egyik legfontosabb eredménye.

Összefoglalás – a városokról, másképpen?

A nemzetközi és a hazai szakirodalom is ad tehát muníciót a városok gazdasági-térbeli folyamatokban betöltött szerepének árnyalt, világos bemutatásához. A városokra a glo-

2. kép A kelet-német ipar ikonikus termékét, mint a hovatartozás jelképét megjelenítő graffitit a berlini fal közelében, a keleti oldalon (2013)

Photo 2 Expressing East German identity by 'Trabant' graffiti in East Berlin

Forrás/source: saját fotó / photo by the authors

balizálódó gazdaság lokális léptékeként tekintő kutatók az átalakuló csomóponti szerepekre és az ezekből következő társadalmi-térbeli folyamatokra irányították a figyelmet – a növekvő városi egyenlőtlenségekre, a metropoliszok növekvő, esetenként nemzetállamokéhoz hasonló autonómiájára stb. (SMITH, N. 1996). Az előbbi, makrofolyamatokból kiinduló megközelítéssel vitatkozva mind többen átfogóbb módon, *a mindennapi élet színtereként* értelmezték a várost, amelynek kutatása lehetőséget ad *a gazdaság sokszínűségének* megértére is (MARSTON, S–JONES, J. P. 2005; BERKI M. 2017). A gazdaságföldrajzban az utóbbi másfél évtizedben elterjedt, az előbbi két értelmezést többé-kevésbé összekapcsoló megközelítés pedig a várost olyan helynek tekintti, amelynek határai ugyan elmosódnak – gondoljunk pl. az ingázásra, vagy a szolgáltatások igazgatási határt átlépő vonzására, vagy az áruk és információk szüntelen áramlására –, mégis a térnek azon része, ahol jól megragadható, *hogyan működnek és kapcsolódnak össze a nemzetközi vállalati struktúrák, a hierarchikusan szerveződő állami intézményrendszerek, és a helyi társadalom mindennapi élete* (MASSEY, D. 1991; COE, N. et al, 2008; itthon ld. BARTA GY. et al, 2006). Ezek az értelmezések – bármelyiket is választjuk kiindulópontként – segíthetnek a térbeli-gazdasági átrendeződések mozgatórugóinak megértésében.

NAGY ERIKA

MTA KRTRK Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba
nagye@rkk.hu

IZSÁK ÉVA

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest
eva.izsak@gmail.com

IRODALOM

- ANHOLT, S. 2007: Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. Palgrave Macmillan, Houndsmills
- ARDAY I.–KÓSZEGI M.–SÁRINÉ GÁL E.–ÜTÖNÉ VISI J. 2015: Földrajz 10. Kísérleti tankönyv. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 264 p.

- BARTA GY. – CZIRFUSZ M. – KUKELY GY. 2006: A város és gazdasága. – In: GYÓRI, R. – HAJDÚ, Z. (szerk.): Kárpát-medence: Települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA RKK – Dialóg Campus, Pécs-Budapest, pp. 25–42.
- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 203–215.
- BRENNER, N. 2009: Open questions on state rescaling. *Cambridge Journals of Regions, Economy and Society* 4. 2. pp. 123–139.
- BROWN, E. – DERUDDER, B. – PARNREITER, C. – PELUPESSY, W. – TAYLOR, P. – WITLOX, F. 2010: World City networks and global commodity chains – towards a world-system's integration. – In: DERUDDER, B. – WITLOX, F. (szerk.): *Commodity chains and world cities*. Wiley-Blackwell, Oxford. pp. 15–41.
- CASTELLS, M. 1977: *The urban question: A Marxist approach*. Edward Arnold, London, 502 p.
- CASTELLS M. 2005: A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora – Gazdaság, társadalom és kultúra I. kötet. Gondolat–Infonia, Budapest. 662 p.
- COE, N.M. – KELLY, P. F. – YEUNG, H. W. C. 2008: *Economic Geography*. Blackwell, Oxford, p. 426
- CZIRFUSZ M. 2017: A gazdaságföldrajz elméleti térről és gazdaságról – tanulságok a gazdaságföldrajz oktatása számára. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 192–202.
- EGEDY, T. – KOVÁCS, Z. 2011: Budapest as a destination of migration: the view of transnational creative workers. *Hungarian Geographical Bulletin* 60. 2. pp. 161–188.
- EHRLEICH, K. – KRISZAN, A. – LANG, T. 2012: Urban development in Central and Eastern Europe – between peripheralization and centralization? *disP – The Planning Review*, 48. 2. pp. 77–92.
- FRIEDMANN, J. 1995: Where we stand: A decade of world city research. – In: TAYLOR, P. – KNOX, P. L. (eds.): *World cities in a world system*. Cambridge University press, Cambridge, pp. 21–47.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 2002: Beyond Global vs. Local: Economic politics outside the binary frame. – In: HEROD, A. – WRIGHT, M. (eds): *Geographies of power: placing scale*. Blackwell, Oxford. pp. 25–60.
- GLENNIE, P. – THRIFT, N. 1996: Consumption, shopping and gender. – In: WRIGLEY, N. – LOWE, M. (eds.): *Retailing, consumption and capital*. Longman, Harlow. pp. 221–237.
- GYIMESI Z. 2013: Bevezetés: A város politikai gazdaságtana. – In: JELINEK, CS. – BODNÁR, J. – CZIRFUSZ, M. – GYIMESI Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 39–54.
- HAASE, A. – STEINFÜHERER, A. 2005: Cities in East-central Europe in the aftermath of post-socialist transition. *EUROPA XXI* 13. pp. 97–110.
- HARVEY, D. 1973: *Social justice and the city*. Arnold, London. 336 p.
- HARVEY, D. 1989: *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into Origins of Cultural Change*. Blackwell, Oxford, 378 p.
- HARVEY, D. 2013: Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret. – In: JELINEK, CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 55–88.
- JÓNÁS I. – PÁL V. – SZÖLLŐSY L. – VÍZVÁRI A. 2013: *Földrajz 10. Mozaik Kiadó, Szeged*. p. 232.
- KEARNEY, A.T. 2016: *Global Cities* <https://www.atkearney.com/documents/10192/8178456/Global+Cities+2016.pdf/8139cd44-c760-4a93-ad7d-11c5d347451a>
- LENGYEL I. – RECHNITZER J. 2000: A városok versenyképességéről. – In: HORVÁTH, GY. – RECHNITZER, J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, pp. 130–152.
- MARSTON, S. – JONES, J. P. 2005: Geography without scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*. New Series, 30. 4. pp. 416–432
- MASSEY, D. 1991: The global sense of place. *Marxism Today*, June, pp. 24–29.
- MASSEY, D. 2008: *For space*. SAGE, London 222 p.
- MILLER, D. 2001: Consumption: Objects, subjects and mediations in consumption. *Taylor & Francis*. Oxford. 463 p.
- NAGY E. – BOROS L. 2010: A kulturális fordulat és hatása a gazdaságföldrajzban. – BOROS L. – MÉSZÁROS R. – NAGY E. – NAGY G. – PÁL V. (szerk.): *A globális gazdaságföldrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 57–84.
- ROBINSON, J. 2005: Urban geography: World cities or a world of cities? *Progress in Human Geography*, 29, pp. 757–765.
- SASSEN, S. 2000: *Cities in a world economy*. Pine Forge Press, Thousand Oaks-London, 182 p.
- SMITH, N. 1996: *The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city*. Routledge, London-New York 262 p.
- SWYNGEDOUW, E. – MOULAERT, F. – RODRIGUEZ, A. 2002: Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. *Antipode* 34. 3. 542–577.
- TAYLOR, P. 2001: Specification of the World City network. *Geographical Analysis*, 33. pp. 181–194.
- TIMÁR J. – NAGY E. 2007: A középvárosi dzsentifikáció és társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. – In: ENYEDI GY. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 293–317.
- ZUKIN, S. 2009: *How Brooklyn Became Cool*. – In: ZUKIN, S. (szerk.) *Naked city: the death and life of authentic urban places*. Oxford University Press, Oxford.

VÁROSEJLESZTÉSI PARADIGMÁK AZ ÚJ ÉVEZREDBEN – A KREATÍV VÁROS ÉS AZ OKOS VÁROS

EGEDY TAMÁS

URBAN DEVELOPMENT PARADIGMS IN THE NEW MILLENNIUM
– THE CREATIVE CITY AND THE SMART CITY

Abstract

In urban development, the slow rise of creativity began in the 1980s. In the mid-1990s, with the emergence of the concept of the creative city and later the spread of the creative economy in the early 2000s, the cult of creativity spread like wildfire in the globalizing world. Following the global economic crisis of 2007-2008, development has brought the concept of the smart city into the foreground and this urban development paradigm has become the focus of attention. This theoretical paper outlines the development and characteristics of the concepts of 'creative city' and 'smart city' and highlights in brief how the issues of creative economy, creative city, and smart city appear in domestic research and publications. In addition, the purpose of the study is to bring the theory of creative and smart cities closer to the broader public.

Keywords: creative city, smart city, digital technology, ICT, competitiveness

Bevezetés

A 2000-es évek első évtizedében a globális gazdaságban uralkodó neoliberális modellnek is köszönhetően világszerte hódított a „kreatív város” elmélete. Magyarországon is a települések jelentős része – illeszkedve az európai tendenciákhoz – próbálta magát kreatív városként definiálni anélkül, hogy pontosan tudta volna, mit is jelent a fogalom valójában. A 2007-2008-as világgazdasági válság következtében a neoliberális modell megbicsaklott, így az elmúlt években a kreatív város kérdésköre is háttérbe szorult. Az elmúlt évek fejlődési tendenciáit szemlélve úgy látszik, új paradigma vette át a kreatív város helyét, az okos város (smart city). A kreativitás, az innováció és a technológia kérdése tehát koránt sem kerültek le a városfejlesztési politika porondjáról, csak a kor kihívásainak megfelelően újracsomagolt formában kapjuk a terméket. Írásomban felvázolom a kreatív város és a smart city koncepcióját, illetve röviden bemutatom, hogy a hazai kutatásokban és publikációkban hogyan jelenik meg a kreatív gazdaság, a kreatív városok és az okos városok kérdésköre.

A kreatív város koncepciója

A kreatív város elméletének előfutárai már a 20. század első felében megjelentek. KEYNES, J. M. a *The General Theory of Employment, Interest and Money* című művében már 1936-ban arról írt, hogy a vállalkozások sikerességéhez stimuláló társadalmi és politikai környezetre van szükség (KEYNES, M. 1936). A közgazdaságtanban tehát már viszonylag korán felbukkant a kérdéskör jelentősége. A kreatív város koncepciójának kifejlődésében fontos mérföldkő volt JANE JACOBS *The death and life of great American cities* 1961-ben megjelent könyve, amelyben éles kritikával illette az 1950-es évek Amerikájának városfejlesztési politikáját és ostromozta az általa ortodox urbanizmusnak nevezett várospolitikát (JACOBS, J. 1961). Élettel teli és érdekes utcák kialakítását javasolta a városépítészetben, amelyek a városrés-

ben egyfajta hálózattá kapcsolódnak össze. Az utcahálózatot parkok, terek és középületek teszik változatosabbá, amelyek egyúttal biztosítják a különböző funkciók együttes jelenlétét és komplexitását a területen. Az 1970-es évek elejétől az 1990-es végéig fokozatosan jelentek meg azok a fogalmak, amelyeket a városkutatók napjainkban használnak: az 1970-es évekből származik a posztindusztriális társadalom kifejezés (BELL, D. 1973), az 1980-as éveknek köszönhetjük az olyan fogalmakat, mint a rugalmas felhalmozás (HARVEY, D. 1987) és a posztfordizmus (ALBERTSEN, N. 1988), az 1990-es években pedig az új gazdaság (new economy) elméletének elterjedésének lehettünk tanúi (lásd pl. GOLDHABER, M.H. 1996). A kreatív város elméletének lassú térhódítása az 1980-as években kezdődött. Az elmélet előfutárai között mindenképpen meg kell említenünk a Los Angeles School of Urbanism munkatársait: EDWARD SOJA és ALLEN J. SCOTT már az 1980-as évek közepén felhívták a figyelmet a kreativitás és innováció szerepére a városfejlődésben (SOJA, E. W.–SCOTT, A. J. 1986; SOJA, E.W. 1989). A kreatív város koncepciójának kidolgozója a brit várostervező, CHARLES LANDRY volt. Először 1995-ben publikálta FRANCO BIANCHINIVEL közösen a *The creative city* című esszéjét (LANDRY, CH.–BIANCHINI, F 1995), amelyet később könyv formában is kiadott *The creative city: A toolkit for urban innovators* címen (LANDRY, CH. 2000). A koncepció természetesen nem a semmiből született, hiszen Landry már az 1970-es évek második felében foglalkozott a kérdéskörrel. 1978-ban megalapította COMEDIA (communication and media) nevű szervezetét, amely az 1980-as évek első felében kiemelkedő szerepet játszott a kulturális ipar helyzetének feltárásában, az évtized második felétől pedig a kreatív gazdaság, illetve a gazdaságstimuláló környezet és a kreatív milió kutatására összpontosította figyelmét. 1994-től a „kreatív város” került kutatásaik középpontjába. Jelentős hatást gyakorolt a kreatív város elméletének és gyakorlatának elterjedésére RICHARD FLORIDA, aki a *The rise of the creative class* (2002) című könyvében lefektette a kreatív osztály szerepével és működésével kapcsolatos elveit. Florida munkásságának köszönhetően a szimbolikus gazdaság gyorsan átvette a klasszikus ipari gazdaság helyét a városfejlesztésben, a kreatív város koncepciója, valamint a kreativitás kultusza pedig futótűzként terjedtek el a 2000-es évek első évtizedében (PRATT, A. C. 2010). Megindult a városok kreatívvá válása, próbálták kreatív városként definiálni magukat, a nyugati városi önkormányzatokban pedig sorra alakultak a márkafejlesztési osztályok (branding departments). Ezekre leginkább azért volt szükség, mert az ún. kreatív korban, amelyben élünk, alapvetően megváltozott a városok szerepe, s a városokra egyre inkább, mint eladandó termékre tekint a kreatív város koncepciója. A termékfejlesztés klasszikus útján a termék pozicionálására törekedtek a városmarketingesek, azaz a város a fizikai és kulturális értékeit különböző brosrúák és hirdetések segítségével próbálták meg eladni a piacon. A termékfejlesztés modern keretei között ugyanakkor a város brand-je (márkája) egyfajta víziót, elképzelt életstílust testesít meg. A városmarketing feladata lényegében a város struktúráját és környezetét is magába foglaló képzetek feltárása és bemutatása annak érdekében, hogy ennek az idealizált brandnek megfeleljenek. A városi elit célja olyan érzelmi kötelékek kialakítása, amelyeken keresztül a fogyasztók egybeolvadhatnak az imázssal és újra megvásárolják a város által kínált terméket (GREENBERG, M. 2000). A 2000-es évek első évtizedében a kreatív városfejlesztési gyakorlat – a neoliberais gazdaságpolitika szárnyai alatt – elsősorban a globális kapcsolatokkal rendelkező, tőkeerős transznacionális elit vonzásának vágyát követte és nem véletlenül a fogyasztói társadalomban a városfejlesztési projektek elsősorban a felső (ún. high-end), tőkeerős rétegeket célozták meg. Ez a városfejlesztési gyakorlat egyrészt felértékelte a középrétegek szerepét a városi gazdaság versenyképességében, másrészt a kreatív városfejlesztés gyakorlatilag mindenhol dszentrifikációs folyamatokat indított el a városokban (CZIRFUSZ M. 2015; MCCANN, P.–ORTEGA-ARGILES, R. 2016). HALL, P. (1998) alapján a kreatív városoknak és

területeknek különböző típusairól beszélhetünk attól függően, hogy mely gazdasági ágazatok és iparágak húzzák a helyi gazdaságot: a) technológiai-innovatív városok és területek (pl. Detroit, Manchester, Glasgow, Dommel Völgy – Eindhoven, Szilícium Glen – Skócia, Szilícium Szászország – Drezda); b) kulturális-intellektuális városok (pl. London, Párizs, Bécs, Dublin, Toulouse, Heidelberg, Amszterdam); c) kulturális-technológiai városok és területek (pl. Hollywood – az amerikai filmgyártás központja, Bollywood – az indiai filmgyártás központja, Amszterdam, Rotterdam, Párizs, Milánó, Lipcse); d) technológiai-szervezeti központok (pl. London, New York, Párizs). Az említett példák is mutatják, hogy a csoportosítás rugalmas, s egy város akár több kategóriába is besorolható. Ez elsősorban globális városokra jellemző, vagyis amelyek hatása több kontinensre is kiterjed. A globalizáció folyamatában a kreatív városokra jellemző a hálózatosodás, vagyis a cégek egyre bővülő hálózata, amelyen keresztül a tehetség, a tudás és a képességek különleges koncentrációja jön létre. A globalizált világban a regionális versenyképességet alapvetően befolyásolja, hogy ezek a helyi és regionális hálózatok mennyire képesek kapcsolódni a globális innovációs és termelési hálózatokhoz (HORVÁTHNÉ BARSZ B. – LADOS M. 2011). A cégek és a munkaerő koncentrálódásának következtében egyre nagyobb szerepet kapnak a fejlődésben az agglomerációk. Nő a városok versenye, rendkívül versenyképes és rugalmas szektorok alakulnak ki a munkaerő-piacon, s tulajdonképpen egymással versengő regionális gazdaságok mozaikja alakul ki a térben. A folyamatot decentralizációs fejlődés jellemzi, vagyis a központi agglomeráción belül, vagy rajta kívül további fejlődési pólusok jelennek meg, s a településhálózat egyre inkább az ún. policentrikus fejlődési modell irányába mozdul el. Kutatásaink arról tanúskodnak, hogy az elmúlt évtizedben a településhálózat fejlődése Magyarországon is a policentrikus fejlődés irányába mozdult el (EGEDY et al. 2017).

Bár úgy tűnik, a gazdasági válság óta a kreatív városokkal összefüggő kutatások és publikációk száma csökken, nemzetközi szinten a kreatív város koncepciójának hatásai még egyértelműen érződnek. Egyrészt az UNESCO égisze alatt működik a Kreatív Városok Hálózata (Creative Cities Network), amely 2017-ben hét kreatív ágazatban (ipar és népművészet, dizájn, film, gasztronómia, irodalom, zene és média) 54 országból összesen 116 várost számlált a tagjai sorában (köztük Budapestet is). Az Európai Unióban a 2014-2020-as tervezési időszakra a Kreatív Európa Program foglalja össze a cselekvési tervet. Főbb célkitűzései között szerepel többek között a szakemberek mobilitásának ösztönzése, művek új közönség elé juttatása, a nemzetközi együttműködés előmozdítása az innováció, a közönségfejlesztés és az új kereskedelmi modellek létrehozásában. A program a tervezési időszakban 250 000 művész és kulturális szakember, 2000 mozi, 800 film és 4500 könyvfordítás részére nyújtott és nyújt támogatást.

Az okos város koncepciója

Az 1990-es évek közepétől a kreatív város koncepciójával párhuzamosan fejlődött, s azzal szoros összefüggésben terjedt el a városfejlesztésben az okos város (smart city) elmélete és gyakorlata. A fő kérdés akkoriban az volt, hogy a fenntartható fejlődés keretei között hogyan lehetséges a városirányítási rendszereket megreformálni. A városok ugyanis egyre dinamikusabb rendszerekké nőttek ki magukat, amelyben egyre inkább személyre szabott és időben változó szolgáltatásokra van szükség. Az okos város koncepciója ennek megfelelően a következő hármas prioritás mentén szerveződik: fenntarthatóság, hatékonyság és széleskörű részvétel. Az első prioritás azt jelenti, hogy olyan rendszert próbálunk meg létrehozni, amely gazdaságilag önfenntartó. A második prioritás egyrészt a szolgáltatások minőségének és hatékonyságának a javítására (pl. közigazgatás szolgál-

tató szemléletű reformja, digitális infrastruktúra fejlesztésével az ügyintézés felgyorsítása és leegyszerűsítése), valamint az energia és a rendelkezésre álló források takarékos felhasználására és a környezet terhelésének a csökkentésére utal. A harmadik prioritás az állampolgárok bevonását, konstruktív és értékteremtő részvételét jelenti életminőségük javítása érdekében. A három prioritás együttes alkalmazásával lehetővé válik egy élhető város kialakítása és működtetése.

Az okos városok HORVÁTHNÉ BARSÍ B. és LADOS M. (2011) értelmezésében olyan települések, amelyek a rendelkezésre álló technológiákat innovatív módon használják, s ezáltal egy jobb, változatosabb és fenntartható városi környezetet hoznak létre. Az okos városok a smart technológiákat úgy alkalmazzák, hogy a város infrastrukturális rendszerei és szolgáltatásai jobban kapcsolódjanak egymáshoz és ezáltal hatékonyabbak legyenek. Az okos városok fejlődésében meghatározó szerepe van a digitális, információs és kommunikációs technológiáknak. Napjainkban az infokommunikációs eszközök fejlődésének következtében egyre nagyobb jelentősége van az ember-eszköz, és az eszköz-eszköz közötti kapcsolatrendszernek. Ebben a kapcsolatrendszerben természetesen kiemelt szerepe van az internetnek, valamint az IoT-nek (Internet of Things), amely olyan eszközök és szolgáltatások rendszerét fedi le, amelyben a környezetünk elemei egymással és a használóikkal is folyamatos kapcsolatban vannak, illetve adat- és szolgáltatási felhőkön keresztül együttműködnek (DOBOS et al. 2015).

A koncepcióval kapcsolatban általában három fogalommal találkozhatunk: digitális város, intelligens város és okos város. A digitális város kifejezés arra utal, hogy a város működtetésében alkalmazzuk az infokommunikációs technológiák (IKT) nyújtotta megoldásokat a város üzemeltetése során. Az intelligens városban mindez a technológiai háttértámogatással bíró intézményi szolgáltatások körével bővül (vagyis IKT alkalmazása a város és a lakosság kommunikációjában, mint például e-ügyintézés), míg az okos város egy átfogó, stratégiai szemléletet jelent, amelyben az infokommunikációs technológiát a városmenedzsment eszközeként használják. Ily módon a digitális város fogalmi szempontból részhalmaza az intelligens városnak, amely részét képezi az okos városnak.

COHEN, B (2015) szerint az okos városok fejlődésében három generációt különböztethetünk meg:

- Smart city 1.0 – ezek a technológia vezérelt okos városok, amelyekre jellemző, hogy általában a fejlesztők kínálják a smart szolgáltatásaikat a városok számára. A városok általában nincsenek tisztában a smart szolgáltatások alkalmazásának tényleges körülményeivel és hatásaival a lakosságra. Ezeket a smart city víziókat általában a magánszférában érdekelt technológiai cégek vázolják fel és próbálják keresztülvinni (pl. Living PlanIT, Cisco). Legnagyobb kritika ezt a generációt abból a szempontból érte, hogy hiányzik a fejlődés dinamikájának a kulcsa: a város és a lakói közötti interaktivitás.
- Smart city 2.0 – ezek a város (városvezetés) által vezérelt okos városok, vagyis amikor már nem a tech-cégek kínálják portékájukat, hanem a városvezetés és a városi adminisztráció használja fel a fejlesztők smart szolgáltatásait. Kiemelt szerepe van ebben a generációban a kulcspozícióban lévő, előrelátó polgármestereknek és döntéshozóknak. Ebben a fejlődési szakaszban a döntéshozók olyan technológiai megoldások alkalmazására törekednek, amelyek emelik a lakosság életminőségét. Barcelonában 2015-ben például több mint 20 smart city program és 100 wifi alapú smart city projekt segítette a lakosság mindennapi életét.
- Smart city 3.0 – a polgárok együttműködése a várossal (együttes értékteremtés). A város és polgárai közösen, egymást kiegészítve vesznek részt a város élhetőségét erősítő smart folyamatokban. Példaként említhető Bécs, ahol a helyi energeti-

kai cég (Wien Energie) bevonta a lakosokat beruházóként napelemek telepítésébe, vagy Vancouver, ahol 30 ezer lakost vontak be a Vancouver Legzöldebb város 2020 akcióterv végrehajtásába. Tipikus példája a smart city 3.0 megoldásoknak a lakosság mindennapi életét segítő „sharing economy” elterjedése (nem összekeverendő a profitorientált vállalkozásokkal, mint az Airbnb vagy Uber).

Okos város létrehozása és fejlesztése alapvetően kétféle módon lehetséges. Az egyik lehetőség, hogy zöldmezős beruházás keretében a smart megoldások teljes tárházat alkalmazó mintavárosokat alakítunk ki (példaként említhető Songdo Dél-Koreában, vagy Masdar az Egyesült Arab Emírátsokban). Ezek eleve azzal a célkitűzéssel épültek, hogy a digitális és infokommunikációs technológiák segítségével működjenek. Ennél sokkal fontosabbak és létezőbbek a már meglévő, sokféle társadalmi és gazdasági környezetben működő, történelmi hagyományokkal rendelkező városokban elindított smart city projektek. Ezeket a településeket gyakran barna mezős okos városoknak is nevezzük.

Smart city projektek alapvetően három szinten tervezhetünk és hajthatunk végre. Az *országos szintű projektek* államilag fenntartott rendszereken keresztül érhetőek el és céljuk az, hogy az adott szolgáltatáshoz mindenhol hasonló minőségben és azonos feltételekkel juthasson hozzá a felhasználó (gondoljunk például az országos mobilparkolási rendszerre). Ez lehetővé teszi, hogy az adatok és az alkalmazott technológiák egységesek legyenek. A *települési szintű projektek* körébe az ún. smart city enabler (lehetővé tevő) platformok sorolhatók. Ezek között meg kell különböztetnünk a humán és technológiai enablereket: az első mindazon szervezeteket, intézményeket, képzéseket és programokat jelenti, amelyek erőforrásokat biztosítanak a stratégia végrehajtásához, míg utóbbi azt a horizontális, fizikai infrastruktúrát jelenti, amelyre a digitális programok, fejlesztések, alkalmazások és szolgáltatások építhetők (pl. széles sávú internet-hozzáférés a településen). A *helyi szintű projektek* körébe sorolhatók a városi laboratóriumok (city labs, living labs projektek, mint például a Living Lab Budapest kezdeményezés). Ezek a fejlesztések a valós környezetben, a tényleges használat közben nyelik el végleges kereteiket, amiben fontos szerepe van a felhasználók visszajelzéseinek. A városi laboratóriumok lehetnek városrészek, háztömbök, utcák, vagy akár konkrét hely nélküli együttműködések is, amelyek kiváló lehetőséget nyújtanak arra, hogy az innovatív fejlesztéseket élesben teszteljék a beruházók (DOBOS et al. 2015).

Az okos városok működése alapján jól körvonalazhatók a legfontosabb szereplők (aktórok) és érintettek (stakeholderek). Fontos szereplő lehet az állam, amely akár monopolhelyzetben is lehet egyes smart fejlesztések esetében. A programok jelentős része ugyanakkor a hibrid kategóriába sorolható, ahol egyfajta állami-piaci modell működik. Ebben a modellben az állam és az önkormányzatok szerepe általában a célok kijelölése, a koordináció, a társadalmi garanciák fenntartása, míg a piaci szereplők feladata értelemszerűen a fejlesztések végrehajtása és a szolgáltatások biztosítása. A legfontosabb szereplők közé tartozik természetesen a civil társadalom az állampolgárokkal és közösségeikkel, akik használják a smart fejlesztéseket. A smart stratégiák sikeres végrehajtását a tudományos élet képviselői (kutatóintézetek és egyetemek, szakmai szervezetek) jelentősen elősegíthetik. A smart city programok kidolgozása és kivitelezése során leggyakrabban az ún. PPPP (public-private-people partnership) modellt alkalmazzák, amely a közszféra, a privát szféra és a lakosság együttműködésén alapul.

Giffinger és munkatársai szerint (GIFFINGER et al. 2007) egy okos város működését hat alrendszerre oszthatjuk fel, egyben lehatárolhatjuk azon tényezők körét, amelyek az alrendszer színvonalát és smart működését alapvetően meghatározzák (*1. táblázat*).

Az elmúlt évtizedben természetesen a magyar városok is elkezdtek megfogalmazni a smart city mozgalom hullámait. Napjainkban gyakorlatilag alig van nagyváros és város, amely ne alkalmazna smart megoldásokat a mindennapi életben. Úttörő szerepe volt a smart city

Az okos város alrendszerei és tényezői
Smart city components

Okos emberek – Smart people	Okos gazdaság – Smart economy	Okos mobilitás – Smart mobility
(vagyis a társadalmi és humán tőke) iskolai végzettség és képzettség, affinitás az az élethosszig tartó tanulásra, társadalmi és etnikai pluralitás, rugalmasság, kreativitás, kozmopolita és nyitott gondolkodásmód, közéleti tevékenység	a lakosság innovativitása, vállalkezési hajlandósága, a gazdaság imázsa és termelékenysége, a munkaerőpiac rugalmassága, a gazdaság nemzetközi beágyazottsága	(a közlekedés és IKT kérdésköre) a helyi és nemzetközi elérhetőség, az IKT infrastruktúra hozzáférhetősége, a fenntartható, innovatív és biztonságos közlekedési rendszerek);
Okos kormányzás – Smart governance	Okos környezet – Smart environment	Okos életvitel – Smart living
(a részvétel kérdésköre) részvétel a döntéshozatalban, közszolgáltatások színvonala, átlátható kormányzás, politikai stratégiák és perspektívák	(természeti erőforrások kérdésköre) vonzó természeti feltételek, környezetszennyezés, környezetvédelem, fenntartható erőforrásmanagement	(életminőség kérdésköre) kulturális lehetőségek, egészségjellemzők, személyes biztonság, lakhatás minősége, oktatási infrastruktúra, turisztikai vonzerő, társadalmi kohézió

Forrás/Source: GIFFINGER et al. 2007

modell elterjedésében a T-City Szolnok – a jövő városa programnak, amely a Telekom és Szolnok város közös fejlesztési programjaként fut 2009 óta, de Győr is viszonylag korán, 2013-ban csatlakozott a modellhez. A kormányzat 2014 óta foglalkozik behatóbban a kérdéskörrel (pl. Nemzeti Infokommunikációs Stratégia 2014-2020, Digitális Nemzet Fejlesztési Program 2014, Nemzeti Smart City Platform 2015), azóta ugrásszerűen nőtt a smart city koncepciók száma. Budapesten 2014 óta fut a Smart city Budapest kezdeményezés, Debrecen és Szeged 2016 óta rendelkezik smart city jövőképpel és koncepcióval. Miskolc, Kaposvár és Szolnok 2016-ban csatlakozott az Open and Agile Smart Cities szervezethez. A smart city modell terjedése tehát az elmúlt években rendkívül felgyorsult hazánkban (SALAMIN, G. 2015; NAGY, Z. et al 2016). A történelem – úgy látszik – ismétli önmagát: míg egy évtizede minden város kreatív város akart lenni, most mindenki a smart city-t célozza meg... Bár lehet, sőt valószínű, hogy a kreatív város és az okos város csak egy és ugyanazon organikus fejlődési vonal kétfajta megjelenési formáját jelenti. Míg előbbiben a társadalmi-gazdasági vonal domborodik ki, utóbbiban a digitális technológia a vezérműlánc.

A kutatás és publikálás fő irányai

A fenti áttekintés mellett érdekes lehet még, hogy a hazai tudományos életben és publikációkban milyen hangsúlyosan jelennek meg ezek a témakörök? A fenti kérdések megválaszolásához az MTMT (Magyar Tudományos Művek Tára) adatbázisát hívtam segítségül,

amely gyakorlatilag az összes megjelent tudományos írást regisztrálja. Az adatbázis méretére jellemző, hogy 2017 júliusában 54 400 szerző mintegy 1,5 millió rekordja szerepelt az MTMT-ben. A 2. táblázat a kreatív/kreativitás, az innováció, városfejlődés/városfejlesztés, kultúra, kulturális, valamint a smart city/okos város keresőszavas lekérdezés eredményeit foglalja össze (szerepel-e a publikáció címében az adott szó). Az eredményeket nincs értelme statisztikai elemzésnek alávetni, viszont jól mutatják a kutatásban és publikálásban jellemző aktuális tendenciákat. A kultúrával foglalkozó kutatások és publikációk száma kiemelkedő a rendszerben, ami nem véletlen, hiszen a kreatív gazdaság egyik húzóágazatáról van szó, illetve a város és a kultúra kérdésköre nagyon szorosan összefonódnak. A kreativitáshoz viszonyítva meglepően nagy az innovációval foglalkozó publikációk köre, ami egyrészt a témakörrel foglalkozó diszciplínák jóval nagyobb számára, másrészt a téma gazdasági jelentőségére vezethető vissza. Várakozásainktól elmarad a városfejlődést és városfejlesztést zászlajára tűző publikációk száma. A smart city/okos város témakörével foglalkozó írások és a rájuk adott hivatkozások száma a legalacsonyabb, de ne feledjük, hogy az első publikációk igazándiból csak 2009-ben jelentek meg a rendszerben. A publikációk időbeli megoszlása alapján azt mondhatjuk, hogy a szakemberek 2015-ben haraptak rá igazán a smart city és az okos város témájára.

2. táblázat – Table 2

Az MTMT-ben regisztrált publikációk száma keresőszavak szerint*
Number of publications registered in MTMT by word search

	kreatív, kreativitás	innováció	városfejlődés, városfejlesztés	kultúra, kulturális	smart city, okos város
folyóiratcikk	151	409	61	1072	28
könyvrészlet	291	655	59	985	81
könyv	54	151	22	274	20
egyéb konf. közlemény	64	220	8	122	14
egyéb konf. kötet	17	97	3	61	9
disszertáció	8	9	3	27	0
egyéb	93	214	55	384	35
összesen	678	1755	211	2925	187
idézetek, hivatkozások	204	1918	149	2011	41

* A táblázat a kreativitás, innováció, városfejlesztés és kultúra esetében 2015. augusztusi lekérdezés, a smart city/okos város esetében 2017. júliusi lekérdezés adatait tartalmazza.

Eredményeinket úgy összegezhetjük, hogy az innováció és a kultúra kutatása húzó-témák a tudományos életben, a kreativitás és a kreatív gazdaság/kreatív város kutatása inkább alulreprezentált a tudományos körökben, a városfejlesztés/városfejlődés kutatása pedig csak marginális témaként jelenik meg a publikációk száma alapján. Az okos városok kutatásával összefüggő publikációk száma jelenleg kulminál, de még sok lehetőséget hordoz magában, hiszen az elmúlt években Magyarországon is beindultak a smart city fejlesztések.

Összefoglalás

Rövid írásomban megpróbáltam összefoglalni a kreatív város és az okos város koncepcióinak fejlődését. A városfejlesztésben a kreativitás jelentőségének lassú térhódítása az 1980-as években indult útjára, majd az 1990-es évek közepén a kreatív város koncepciójának megjelenésével, valamint a 2000-es évek elején a kreatív gazdaság térhódításával futótűzként terjedt el a globalizálódó világban. Az elmélet terjedését segítette a korszakra jellemző neoliberális gazdaságpolitikák térhódítása. A 2007/2008-as világgazdasági válság után a fejlődés az okos város koncepciójának előtérbe kerülését hozta magával és egyre inkább ez a városfejlesztési paradigma került a figyelem középpontjába. A kreatív város és az okos város koncepciója sok tekintetben átfednek egymással, fundamentumaik közös alapon nyugszanak. Míg előbbiben a társadalmi-gazdasági vonal domborodik ki, utóbbiban a digitális technológia játssza a meghatározó szerepet. Bár ezen koncepciók is változnak és alakulnak, úgy néz ki, hogy a digitális fejlődésnek köszönhetően az elkövetkező évtized(ek)ben bizonyosan meghatározói lesznek a városok fejlődésének. Úgy is mondhatjuk, hogy ebbe az irányba megy a világ. Nagy kérdés, hogy Magyarországnak és a hazai városoknak sikerül-e rácsatlakozni az aktuális folyamatokra és ha igen, milyen formában és mikor? Főleg azért fontos kérdések ezek a hazai városfejlődés számára, mert a versenyképességben és a versenyképesség mérésében egyre jobban felértékelődnek a kreatív és smart megoldások. Fontos lenne ugyanakkor, hogy az önkormányzatok ne csak a pénzszivattyú lehetőségét lássák ezekben a fejlesztésekben, hanem tényleg elkötelezettek legyenek a kreatív és okos fejlesztések iránt. Ebben nagy szerepe lehet a geográfusok fiatalabb generációinak, akik egyre több helyen vannak jelen a városfejlesztésben és a várospolitikában.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 119710 számú projektjének keretében készült.

EGEDY TAMÁS
MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
egedy@gmx.net

IRODALOM

- ALBERTSEN, N. 1988: Postmodernism, post-Fordism and critical social theory. *Environment and Planning D: Society and Space* 6. pp. 339–365.
- BELL, D. 1973: *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York. 507 p.
- COHEN, B. 2015: The 3 generations of smart cities – Inside the development of technology driven city. <https://www.fastcompany.com/3047795/the-3-generations-of-smart-cities>
- CZIRFUSZ M. 2013: Bevezetés: A kreatív város. – In: JELINEK CS.–BODNÁR J.–CZIRFUSZ M.–GYIMESI Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. pp. 263–272.
- DOBOS K.–KULCSÁR S.–NAGY P.–SÍK A.–SZEMEREI S.–VASVÁRINÉ MENYHÁRT É. 2015: *Smart City Tudásplatform – Metodikai javaslat*. Lechner Tudásközpont, Budapest. 84 p.
- EGEDY, T.–KOVÁCS, Z.–KONDOR, A. Cs. 2017: Metropolitan region building and territorial development in Budapest: the role of national policies. *International Planning Studies* 22. 1. pp. 14–29.

- FLORIDA, R. 2002: *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York
- GIFFINGER, R.–FERTNER, CH.–KRAMAR, H.–KALASEK, R.–PICHLER-MILANOVIĆ, N.–MEIJERS, E. 2007: *Smart cities – Ranking of European medium-sized cities*. Centre of Regional Science (SRF) University of Technology, Vienna; Department of Geography University of Ljubljana; Research Institute for Housing, Urban and Mobility Studies (OTB) Delft University of Technology. Vienna – Ljubljana, Delft. 28 p. http://www.smart-cities.eu/download/smart_cities_final_report.pdf
- GOLDHABER, M. H. 1996: *The principles of the new economy*. Online: <http://www.well.com/user/mgoldh/principles.html>
- GREENBERG, M. 2000: *Branding cities: a history of the Urban Lifestyle Magazine*. *Urban Affairs Review*. 36. 2. pp. 228–263.
- HARVEY, D. 1987: *Flexible accumulation through urbanization: reflections on 'post-modernism' in the American city*. *Antipode* 19. 3. pp. 260–287.
- HORVÁTHNÉ BARSÍ B.–LADOS, M. 2011: *Smart cities tanulmány*. MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr. 120 p.
- HALL, P. 1998: *Cities in civilization: culture, innovation and urban order*. Weidenfeld & Nicolson, London. 1169 p.
- JACOBS, J. 1961: *The death and life of great American cities*. Random House, New York. 472 p.
- KEYNES, J. M. 1936: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Palgrave Macmillan. London. 472 p.
- LANDRY, CH.–BIANCHINI, F. 1995: *The creative city*. Demos – Comedia. London. 31 p.
- LANDRY, CH. 2000: *The creative city: A toolkit for urban innovators*. Earthscan. London 300 p.
- MCCANN, P.–ORTEGA-ARGILES, R. 2016: *Regional competitiveness, policy transfer and smart specialization*. In: HUGGINS, R.–THOMSON, P. (eds): *Handbook of regions and competitiveness: Contemporary theories and perspectives on economic development*. Edward Elgar, Cheltenham.
- NAGY, Z.–TÓTH, G.–SZENDI, D. 2016: *Opportunities for adaptation of the smart city concept – A regional approach. – Theory-Methodology-Practice? Club of Economics in Miskolc 12. Special issue*. pp. 87–93.
- PRATT, A. C. (2010): *Creative Cities: Tensions within and between Social, Cultural and Economic Development. A Critical Reading of the UK Experience*. In: *City, Culture and Society* 1. 1. pp. 13–20.
- SALAMIN, G. (ed) 2015: *Cities in action reflecting global economic challenges and technological trends with special reference to the smart city concept. – Hungarian Society for Urban Planning, Budapest*. 152 p.
- SOJA, E.W.–SCOTT, A.J. 1986: *Los Angeles: capital of the twentieth century*. *Environment and Planning D: Society and Space* 4. 3. pp. 249–254.
- SOJA, E. W. 1989: *Postmodern Geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Verso. London – New York.

GLOBALIS MUNKAERŐPIACI KIHÍVÁSOK AZ ÚJ GAZDASÁGFÖLDRAJZI FOLYAMATOK TÜKRÉBEN

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA – HALÁSZ LEVENTE

RECENT CHALLENGES IN THE GLOBAL LABOUR MARKET
IN LIGHT OF NEW ECONOMIC GEOGRAPHY

Abstract

The global labour market faces profound structural changes creating numerous challenges that need to be addressed. This study outlines the most important characteristics of a global labour market that has been influenced by contemporary socio-demographical, economic, and political processes. Due to the plethora of theories and empirical findings offered by the topic, we put emphasis on the following themes: demographic challenges; the challenges that have emerged in the wake of the technological revolution 4.0; the opportunities and threats embodied by the rise of non-conventional forms of employment and job alternatives; and non-paid/alternative employment such as household work. Furthermore, we strive in this article to introduce a new mindset with respect to how to examine and teach the new processes of the contemporary labour market independently from the empirically focused positivist approach that was the cornerstone of geographical education during socialist era.

Keywords: labour market, demographical crisis, unemployment, alternative jobs, technological challenges

Bevezetés

A globális munkaerő-piacon strukturális változások sora zajlik egyre dinamikusabb ütemben, számos ambivalens, egymást kioltó, egymással ellentétes helyzet vár megoldásra. A magas – elsősorban a fiatalok körében jelentkező – munkanélküliség és az ezzel egyidejű súlyos munkaerőhiány, az észak-atlanti térségben növekvő termelékenység és a stagnáló bérek, valamint a makrogazdasági stabilizáció helyreállása beszűkült – főként Európában – megmerevedett társadalmi mobilizációs csatornákkal párosul. Emellett az elmúlt két évtizedben a posztindusztriális gazdaságok és a munkaerő-piac szerkezetének éles polarizálódásának lehettünk szemtanúi. Az egyenlőtlenségek mind a magas kvalifikációt igénylő, versenyképes béreket biztosító foglalkozások, mind az alulképzettek, alacsony jövedelemmel rendelkezők körében sőt, a közepes jövedelmi státuszúak alternatív (pl. szerződéses) lehetőségeinek bővülésével a kék és fehérgalléros munkák területén egyaránt jelentkeznek. A közelmúlt munkaerő-piacának célja a világgazdasági válság előtti helyzet visszaállítása helyett a negyedik ipari forradalom szolgáltatotta foglalkoztatási lehetőségek és a permanens gazdasági növekedés feltételeinek feltárása. Az alább olvasható írás jelenkorunk szociodemográfiai, gazdasági és politikai változásainak következtében átalakuló munkaerő-piac főbb jellemzőinek – a téma terjedőssége, komplexitása miatt csupán részleges – bemutatására fókuszál. Hangsúlyozottan kerülnek elemzésre a főbb demográfiai kihívások, a különböző atipikus foglalkoztatási formákban lévő lehetőségek, az alternatív (nem fizetett) foglalkozási típusok (pl. háztartásban végzett tevékenységek), a közfoglalkoztatás és a technológiai forradalomra adott válaszok. Ezekon kívül törekszünk a (köz)oktatásban való hasznosíthatóság biztosítására is. A cikkben felvetett problémák, folyamatok az évtizedek óta mozdulatlan, a „szocialista” földrajzoktatásban általánossá

vált leíró jellegű pozitívista megközelítéstől való eltérésre, a kritikai szemlélet alkalmazására is sarkallnak.

Munkaerőpiaci adaptációt sürgető demográfiai kihívások

A demográfiai kihívások megoldása eredendően fontos Európa fenntartható növekedéséhez gazdasági, kulturális és politikai téren egyaránt. BODEN, M. (2010) szerint a beavatkozásokat nem csak a jelen demográfiai problémáira szükséges fókuszálni, hanem a progresszív tervezés jegyében elengedhetetlen a jövőbeli folyamatok, kihívások minél tökéletesebb előrejelzése annak érdekében, hogy a hatékony szak- és közpolitikai válaszokat időben előkészítsék. Szükséges az EU tagállamok jogalkotásának harmonizációjához és együttműködéséhez, hogy a két legfőbb kihívására (előregedő társadalom, migráció) közös választ adhassanak. Ennek érdekében az Európai Bizottság 2006-ban öt politikai iránymutatást fogadott el, amelyek közvetett vagy közvetlen célja a munkaerő-piaci stabilitás megvalósítása, a recesszióérzékenység csökkentése. (1) Egyensúly biztosítása a szakmai, a magán- és a munkahelyi élet között, (2) munkahelyek számának növelésével és a munkaidő hosszabbításával, alternatív munkalehetőségek, munkarendek elterjesztésével a foglalkoztatás stimulálása, (3) magasabb termelékenységű és dinamikusan fejlődő Európa, (4) a valós munkaerőpiaci szükségletek figyelembe vételével EU-n kívülről érkező bevándorlók jogi keretekkel szabályozott befogadása és integrálása, végül (5) fenntartható közösségi finanszírozás megvalósításával a generációk közötti szociális biztonság és egyenlőség megszilárdítása. A gazdaságilag erős, elsősorban észak-atlanti centrumterésekre jellemző előregedés és a születések számának gyors csökkenése miatt mára a Föld népességének 60%-a él stagnáló vagy visszaeső munkaerő országban – főként az erőteljesen iparosodott gazdasági makrotérségekben, mint az Európai Unió. Az „öreg kontinens” népességének születéskor várható átlagos élettartama 2030-ra nők esetében a jelenlegi 82,4 évről 85-90 évre, férfiaknál 76,6 évről 80-85 évre növekszik, ezzel együtt az Unió lakosságának több mint 50%-a 50 éven felüli lesz (HARPER, S. 2010). Négy munkaképes korú állampolgárra három nyugdíjas jut majd, amely az EU nyugdíjrendszerének, a redisztribúció láncolatainak teljes átalakulásához vezethet, így törekedni kell az 50-70 éves korúakra is szabott munkaerőpiac törvényi kialakítására. Ezzel szemben a születések száma a jelenlegi rendkívül alacsony szinten (1,5 gyermek jut egy nőre) fog stagnálni a jövőben is, ennek oka a második demográfiai átmenetben keresendő (VAN DE KAA, D.J. 1987). Meghatározó jellemzői az önként vállalt egyedülálló lét (amit erősít az időben egyre kitolódó szülőktől való fizikai, érzelmi és anyagi leválás), az önkéntes gyermektelenség, az első gyermek vállalásának későbbre tolódása, az élettársi viszonyok növekvő aránya, a késői házasság, a házasságon kívül vállalt gyermekek magas száma és az ijesztő mértékben elterjedt válások (az EU-ban több mint minden második házasság válással végződik), tetézzve az individualizáció fokának növekedésével. A demográfiai erózió következtében a munkáltatók egyre inkább az alulreprezentált csoportok (nők, fiatalok, kisebbségben élők, szellemileg és/vagy fizikailag akadályozottak, migránsok) munkaerő-piaci bevonásában látják új foglalkoztatáspolitikájuk alapjait. A helyzet súlyosságát illusztrálандó a Világ gazdasági Fórum becslése szerint Németországban 15 év múlva 6 millió fővel fog csökkenni az aktívkorú népesség száma – megjegyzendő, ez az egyik oka a közel-keleti és észak-afrikai térségből érkező migránsok befogadása irányába érzékelhető politikai nyitottságnak (vö. SISKÁNÉ SZILASI B. – HALÁSZ L. – VADNAI P. 2017).

Az új évezredben született generáció számára az aktív évek alatt történt néhány munkahelyváltás, a karrierút megakadása, eltérő mederbe terelődése természetes folyamat.

A jelenben és a jövőben egyazon munkahelyen, hasonló munkakörökben töltött aktív élethosszt az időszakosan változó és eltérő struktúrájú, profilú munkahelyek váltják fel. Ez kiterjed a készségek, képességek, szakértelem és munkatapasztalatok fejlesztésére, így a munkavállaló a munkával töltött egyre hosszabb időszak során nagyobb egyéni választási szabadságot és rugalmasságot kap ahhoz, hogy akár meglovgolja karrierje hullámaint, akár ideiglenesen lassítsa a munkaterhelést.

A technológia kihívásai

A kapitalista makrogazdasági térségekben a 21. század elejéig három ipari forradalmat különböztethetünk meg, a gőzgépek megjelenése az első, a taylorizmus keretében elterjedt futószalagok megjelenése a második, az automatizáció pedig a harmadikat szimbolizálta. Jelenleg egy struktúrájában új, kihívásokkal teli ipari forradalom zajlik, ennek legfőbb jellegzetessége a fizikai gépek és tárgyak információs hálózatba kapcsolódása, a reálgazdaság egyetlen hatalmas, intelligens információs rendszerbe integrálódása, az ipari folyamatok teljes digitalizációja (SCHWAY, K. 2016). Azonban nem csupán a technológia térhódításáról van szó, hanem az üzleti folyamatok paradigmaváltásáról is (SIMON J. 2014). Az új világ más követelményeket támaszt a jövő dolgozóival szemben, a Világgazdasági Fórum előrejelzései alapján 5 millió munkahely szűnhet meg 2020-ig a világban – igaz, párhuzamosan 2,1 millió új munkahely is teremődik, a szaldó mégis negatív. Természetesen a megszűnő és az létrehozott munkahelyek nem ugyanazokat a készségeket, képességeket igénylik, ezért óriási felelőssége van az országok oktatáspolitikáinak abban, hogy a jövő versenyképes munkaerejét idejében ki- és/vagy átképezzék. A változások a jövő alkalmazottaitól elvárt készségek elsajátítását, majd gyakorlati alkalmazását követelik meg, amely csak az oktatási rendszer folyamatos fejlesztésével, a technológiai fejlődési szinthez való adaptációjával lehetséges (BOWLES, J. 2014). A közeljövőben tapasztalható főbb változások között megemlíthendők a szoftvermodulok szorosabb összekapcsolása, a gyors reakció az új trendekre és ügyféligényekre, kisebb tőke- és forgóeszköz-igény, alacsonyabb készlet-szint, kis helyigényű technológia, minimális félkész termék, hatékonyság és átláthatóság az adatstruktúrákban és folyamatokban, hatékony gépek, folyamatok, szoftverek gyártás, végül nagyjából 30%-os termelékenység növekedés (BORGIA, E. 2014).

A technológiai forradalom hatására a 21. század cégeinek erősebb globális verseny-nyel és rövidebb idejű konjunkcióciklusokkal kell szembenéznük sőt, egyre kevesebb vállalkozás mentes a hosszabb-rövidebb ideig tartó működési zavarokról. A technológiai fejlődés eredményei, például a programozhatóság, a mesterséges intelligencia, a robotika által könnyített automatizálás az OECD országok gazdaságának munkaerejének 54%-ára lesz hatással az elkövetkező egy-két évtizedben (az arány 40 és 60% között ingadozik) (FREY, C.B.–OSBORNE, M.A. 2013). Fontos hangsúlyozni, hogy elsősorban nem teljes foglalkozások, hanem feladatok, tevékenységek helyettesítése a cél, tehát a munkahelyek várható gyors adaptálódása és a modern technológián alapuló új munkafolyamatok, feladatkörök létrehozása következtében a riasztó munkaerőpiaci hatások olykor túlzóak (SCHUMPETER, J. 1980; ARNTZ, M.–GREGORY, T. 2014). Ezzel ellentétben a technológiai-váltás miatt mélyülő egyenlőtlenségek és a képzés/továbbképzés rendszerének adaptációs késedelmét tekintve vészjósló jövő prognosztizálható (BOWLES, J. 2014). A technológiai munkanélküliség legnagyobb kockázata az USA-t, Németországot és a mediterrán térség országait (pl. Spanyolország) jellemzi, itt a munkahelyek 12-13%-a „veszélynek” kitett, míg legkevésbé az észak- és kelet-európai államok munkaerejét befolyásolja a modernizációs módosulás.

Mélyreható tudományos viták osztják meg a közgazdász társadalmat a „technocivilizáció” makroökonómiai következményeivel kapcsolatosan a gazdasági növekedés jövőbeli növekedése terén. Az egyre népszerűtlenebb minimalista megközelítés értelmében a közeljövőben a gazdasági növekedés üteme lassul, amelyet a technológiai fejlesztések sem tudnak dinamizálni (GORDON, R.J. 2012). Az előző nézettel szöges ellentétben állnak a maximalista narratívát vallók (FREY, C.B.–OSBORNE, M.A., 2013; BRYNJOLFSSON, E.–MCAFEE, A. 2014), akik drámai mértékű gazdasági változást jósolnak. Téziseik szerint az oktatás és technológia spirális harcban áll egymással a foglalkoztatás versenyében. Ennek keretében pedig a munkaerő alapjaiban újszerű készségeire lesz szükség, a munkafolyamatok automatizálása nem csupán a rutinszerű tevékenységekre, hanem a kognitív feladatok elvégzésére is hatással lesz: először az alacsonyfokú készségeket és béreket igénylő tevékenységek, majd a bonyolultabb módon komputerizálható tercier ágazatok esnek „áldozatul” az automatizálásnak (AUTOR, D. H.–LEVY, F.–MURNANE, R.J. 2003). Jelenleg az OECD országok munkáinak nagy része automatizált – mélyülő területi különbségek mellett, amelyeket a munkahelyi szervezetek, az előzetesen elvégzett technológia-intenzív befektetések és az oktatás színvonala befolyásol. A folyamatot SCHUMPETER, J. (1980) teremtő (alkotó) rombolásként definiálja, tehát valami elpusztul, helyette más keletkezik. Az új kombinációk általában új vállalatokban testesülnek meg, amelyek a régiekkel párhuzamosan működnek, versenyre kelnek azokkal (akár ki is szorítják a versenyből), elszívják erőforrásaikat, átveszik vezető szerepüket. Ez a fajta innováció vállalatok, családok, konkrét személyek számára felemelkedést, másoknak lecsúszást jelent. A „teremtő rombolás” fontos tényezője az új fejlődési pályára állásnak, következésképpen olyan körülményeket, olyan intézményrendszert kell kialakítani, ami lehetővé teszi érvényesülését (ABERNATHY, W.–CLARK, K. 1985). Ugyanakkor a nagy átalakulási folyamatok, a befektetések, a munkaerő, az intézmények átalakulása, a régi kiszorítása és az új térnyerése konkrét események, történések, vezetői, befektetői és egyéni döntések formájában valósul meg. ORMEROD, P. (2015) evolucionista közgazdaságtani megközelítése értelmében ezeket a kudarokat, a leépülést a gazdaság természetes velejárójaként a működő természetes kiválasztódás velejárójaként írja le.

A teremtő rombolásnak két típusát különböztetjük meg. Az első típusú (szektoron belüli) destrukció példázza a mobiltávközlés térhódítása a vezetékes szemben. A másodikat remekül illusztrálja a számítógépesítés hatására a munkaerő-struktúrában bekövetkezett változások és egyes szakmák eltűnése, a bonyolult, mégis hatékonyan algoritmizálható feladatokat hogyan veszi át az emberektől a számítógép (LEVY, F.–MURNANE, R.J. 2004). A szakértői gondolkodás és komplex kommunikáció munkafeladatainak terjedésének csökkenésével párhuzamosan a rutinjellegű manuális és kognitív munka, valamint a nem rutin manuális munka részaránya növekszik. (LEVY, F.–MURNANE, R.J. 2004) A példánál maradva az újabb és újabb mobiltelefon- és számítógép-generációk folyamatos termékinnovációt jelentenek. Folyamat-újratervezési (re-engineering) programjaikkal a távközlési vállalatok élen járnak az eljárások, a kiszolgálási módok megújításában. Mivel a liberalizált piacon rendkívül gyors a fejlődés és a terjeszkedés, az új piacok megnyitása állandó feladat, legyenek azok akár új demográfiai szegmensek (fiatalok, idősek), akár új földrajzi területek (Ázsia, Afrika) (SZABÓ K. 2006; BÖGEL GY. 2008). A termelést, az ügyfélszolgálati munkát és egy sor más tevékenységet sok helyen kiszervezik, olcsóbb beszerzési forrásokat keresnek, az egész világot behálózó ellátási láncokat építenek. Ezek a globális értékláncok lehetővé teszik, hogy a cégek és a gazdaságok a folyamat azon részét végezzék, amelyben hatékonyságfokuk kiemelkedő. Mivel máshol gyártott köztes termékeket és szolgáltatásokat használnak fel, nem kell kiépíteniük egy teljes iparágat. Az effajta outsourcing (kiszervezés) és a munkahelyek külföldre költöztetése növeli a verseny-

képességet azáltal, hogy olcsóbb, differenciáltabb és jobb minőségű inputokhoz biztosít hozzáférést. A gazdaságok közötti egyre szorosabb összekapcsoltság, interdependencia lehetőségek tárházát jelenti, mindazonáltal politikai kihívások is tartogat a jövőre nézve. (PORTER, M. 1985; ARNDT, S.K. 2001; AMADOR, J.–CABRAL, S. 2014)

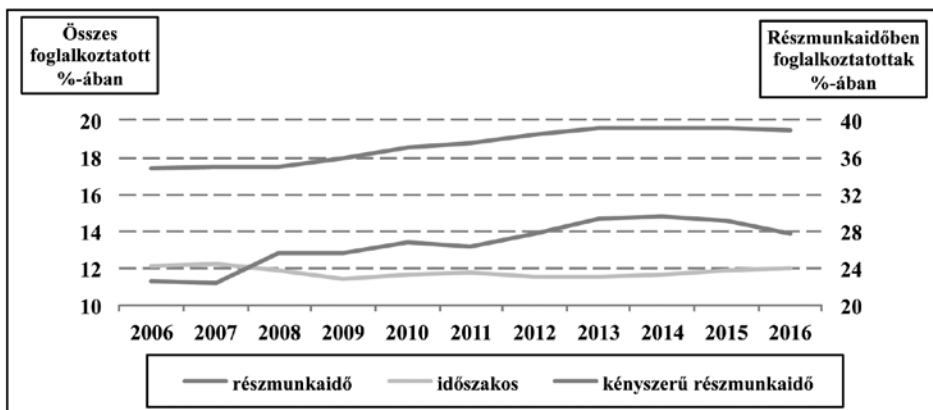
Jelentős atipikus foglalkoztatási formák a gazdasági válság után

A nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán a foglalkoztatásban turbulens változások történtek, fokozatosan kialakult egy rugalmas, viszont kifejezetten bizonytalan hármassztruktúrájú munkaerőpiac (PECK J. 1996). A munkaerőpiac legszélesebb csoportját az elsődleges (nyílt) munkaerőbázis alkotja (foglalkoztatottak létszáma a külföldi telephelyen dolgozók, valamint a közfoglalkoztatásban részt vevők nélkül), itt a foglalkoztatás folyamatos és teljes munkaidőben történik, azonban ez az álláspont mára érvényét veszített általánosítássá, leegyszerűsítéssé vált. Második csoportját, a szekunder munkaerőbázist egyrészt az elsődleges periférikus csoport alkotja – ebben az esetben a munkavállalók száma intenzíven ingadozik, ám a munkavégzés feltételei az elsődlegeshez hasonlóan megvannak (igaz, alacsonyabb határfokkal), emellett a rövid távú, határozott idejű szerződéssel részmunkaidőben foglalkoztatott munkaerő is ide sorolandó (HÁRS Á. 2010; NAGY G. 2010). A másodlagos munkaerőpiacon a munkahelyváltások aránya magasabb, mint az elsődleges esetében, lényegében az elsődleges szektor tartalék-munkaerő állományaként tekinthető. A szekunder munkás munka- és álláslehetőségek szempontjából lényegesen hátrányosabb helyzetben vannak. Ha egyensúlytalanság, elszívás tapasztalható a piacon, a másodlagos munkaerőpiacon foglalkoztatottak egy része – elsősorban azok, akiknek humán tőkéje az átlagosnál nagyobb – átkerülnek az elsődleges szektorba. Létezik a munkaerőpiac tercier csoportja, ezt az önfoglalkoztatottak, az alvállalkozói szerződéssel foglalkoztatottak, a kiszervezett tevékenységek alkalmazottai, a szezonális munkát végzők alkotják. A bevételek, a megélhetés, a szerződési feltételek körüli gyakori bizonytalanság jellemzi tagjait (MOLNÁR GY.–BAKÓ T.–CSERES-GERGELY ZS.–KÁLMÁN J.–SZABÓ T. 2014; NAGY G. 2010). A legutóbbi világgazdaságot sújtó válság hatására a harmadlagos munkaerőpiac jelentősége (kényszerhelyzet miatt, elsősorban ideiglenes életstratégiaként) megnőtt, ezen kívül az elsődleges és másodlagos munkaerőpiacok közötti cserék, áramlások is felerősödtek.

A munkapiac átalakulásáról, a munkapiachoz szorosan és lazábban kötődő dolgozókról és az utóbbiak arányának növekedéséről, a határozatlan idejű foglalkoztatás rugalmatlanságáról és alkalmazkodási nehézségeiről, a rugalmas munkaidőről (heti 35 óránál kevesebb), részmunkaidőről szóló szakmai viták sora indult el (KAZUYA, O. 2005; HÁRS Á. 2010).

RODGERS, G.–RODGERS, J. (1989), FREY M. (2010) és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) meghatározásai alapján a következő munkaformák sorolhatók a rugalmas (atipikus) tevékenységek halmazába:

- A részmunkaidős foglalkoztatottak, akiknek a normál munkaideje rövidebb az azonos munkahelyen, azonos típusú szerződéssel vagy azonos munkaviszonyban és hasonló munkakörben foglalkoztatott, hasonló szakképzettséggel és gyakorlati idővel rendelkező foglalkoztatottakénál (*1. ábra*). Az Európai Unió országai közül a magyar munkaerő-piac a legrugalmatlanabb, ugyanis a fix munkaidő aránya 90%, míg Hollandiában csak 70%. (Magyar Távmunka Szövetség, 2013)
- Az időszakos foglalkoztatottak, akiknek nincsen folyamatos munkaviszonyuk, kisebb-nagyobb megszakítással, időszakosan dolgoznak (*1. ábra*). Ebbe a körbe tartoznak mindenekelőtt a határozott idejű szerződéssel alkalmazottak, ők követhetők rend-

1. ábra Rész-, időszakos és kényszerű részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya a 15-64 korcsoportba tartozó foglalkoztatottak teljes számához viszonyítva (2006-2016)

Figure 1 Part-time, temporary and involuntary part-time works in EU28 (2006-2016)

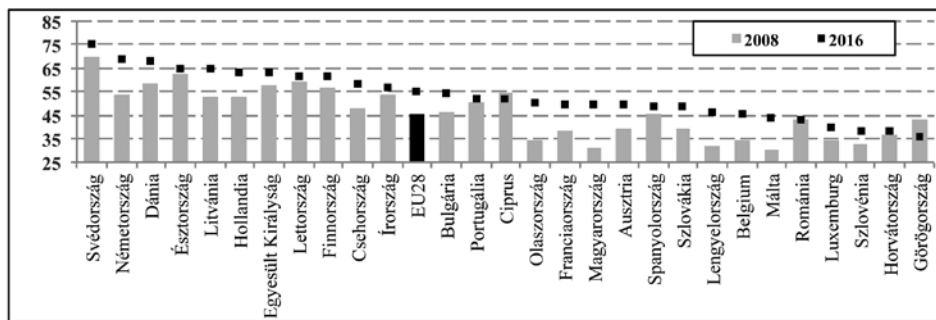
(% of total employment of 15-64s)

Forrás/Source: EUROSTAT

szerint nyomon az európai statisztikákban. A szezonális munka és az alkalmi munka is időszakos foglalkoztatást jelent.

- A munkaerő-kölcsönzés olyan háromoldalú munkaviszony, ahol a munkavállaló egy munkaerő-kölcsönző ügynökséggel köt munkaszerződést, a tényleges munkavégzésre viszont egy harmadik félnél, a kölcsönvevőnél kerül sor.
- Az otthoni munka, illetve a távmunka sajátossága, hogy a munkát a munkáltató telephelyétől távoli helyszínen végzik.
- A rugalmas munkaidő-beosztás a szokásostól eltérő munkarend, munkaszervezés a hagyományos munkaviszonyon belül azonosítható atipikus elem, amely a rugalmasabb munkaszervezésen keresztül a munkaidő felhasználásának, beosztásának a kötöttségeit oldja.
- Az éjszakai, hétfélig műszakban végzett munka, az ún. „antiszociális munkarend” állandó vagy alkalmankénti esti, éjszakai vagy hétfélig munkavégzést jelent.
- Az önfoglalkoztatás végül nem munkaviszonyban végzett – és ebben az értelemben atipikus – munka. E meghatározás szerint önfoglalkoztatónak minősülnek az egyéni és társas vállalkozások dolgozó tulajdonosai, függetlenül attól, hogy vannak-e alkalmazottaik.

Nyugat- és Észak-Európában gyakori, a poszt-szocialista térségben a közelmúltban kezdett teret hódítani az encore career (ráadás, megismételt karrier) és a phased retirement, tehát szakaszos nyugdíjba vonulás (2. ábra). Előbbi a második életszakaszban folytatott munka, amelyre folyamatosan növekvő bevétel, jelentékenyebb személyes befolyás és társadalmi hatás jellemző. Általában a közszféra rangos, fizetett pozíciói, ezek elsősorban az oktatás, kormányzat, egészségügy, szociális szféra és környezetvédelem területén találhatóak (FREEDMAN, M. 2007). Utóbbi a nyugdíjkorhatárhoz közeli munkavállalókat jellemzi, akik tudatosan folyamatosan térnek át teljes foglalkoztatásból a teljes jogú nyugdíjig. Különböző formák különíthetők el: a nyugdíj előtt állók számára munkaórák/napok számának fokozatos csökkentése, nyugdíj után pedig rész-, idény- vagy ideiglenes munka, valamint job-sharing (megosztott munkavégzés). Kifejezetten hasznos azon munkavállalók számára, akik nem óhajtják egyik napról a másikra elhagyni a munka világát, emellett anyagilag előnyös a munkáltatónak is, mivel nem szükséges a fiatalabb foglalkoztatott képzettségét és az új munkaerő költségeit fedeznie.

2. ábra Az Európai Unió tagországainak idős (55-64 éves) lakosságának foglalkoztatottsága a teljes foglalkoztatottság %-ában (2016)

Figure 2 Employment rate in the EU (2016) (% of population 55-64 years)

Forrás/Source: EUROSTAT

Az Eurostat releváns adatai szerint nagyobb a foglalkoztatottság azokban az országokban, ahol szélesebb körben alkalmazzák a részmunkaidőt. Foglalkoztatást ösztönző programok indultak a munkapiaci aktivitás emelése, a munkapiacra nehezen bevonható csoportok atipikus formákban történő foglalkoztatásának a növelése reményében. A részmunkaidős állások egy részét a kínálati oldal növekedésével magyarázzák, azaz a munka és a szabadidő, a magánélet, a család közötti egyensúly kialakítása indokolja, és nem a munkalehetőség hiánya miatt elfogadott lehetőség. Az 1980-as és az 1990-es években tapasztalt virágzását különösen a nők munkavállalásának általánossá válása eredményezte, a részmunkaidő növekedésének fele ennek tudható be. Az alternatív munkavégzés melletti döntés valószínűsége nagymértékben függ azonban a családi helyzettől, az egyén munkaerő-piaci előéletétől és az aktuálisan érintett ország szokásaitól. (BUDELMEYER, H. – MOURRE, G. – WARD, M. 2005) A rugalmas munkaformák alkalmazásának terjedéséhez vezetett a kommunikációs és az informatikai rendszerek fejlődése, ami a munkáltatók számára megkönnyítette a termelés specializálását, az ideiglenes munkaerő gyors toborzását és az egyre inkább a külső beszállítóra építő tevékenységet. (LEE, D.R. 1996; CAPPELLI, P. et al. 1997).

Hazánk esetében is nyomon követhetők az előzőekben leírt átalakulások: A KSH 2017-es Magyarország jelentése szerint egyrészt a biztosnak hitt/vélt állások egy része megszűnt, ami a munkanélküliség globális növekedésében jelentkezett, másrészt a teljes munkaidőben foglalkoztatottak aránya is csökkent. A két folyamat során fokozatosan változott meg az egyes foglalkozások presztízse, társadalmi státusza, ezáltal olyan ágazatok és nem konvencionális munkahelyek is potenciális lehetőségeké váltak, amikre korábban az adott munkavállaló nem gondolt, vagy nem vállalt volna. Ezen felül megnőtt a rész- és idénymunkaidős foglalkoztatás munkaerőpiaci aránya. A keresletnövekedés lehetővé tette, hogy emelkedjen a rugalmas munkarendben dolgozók aránya, a kínálat szűkülése pedig a korábban alacsonyabb társadalmi státuszú munkahelyek értékét növelte meg, mint potenciális lehetőséget a munkához jutáshoz.

Nem fizetett (alternatív) tevékenységek – háztartási munka

Az otthon végzett nem fizetett tevékenységeknek egyik fontos csoportját a házimunka (pl. takarítás, főzés, kertrendezés) jelenti. A tevékenység GDP részeként való mérése a gyermeknevelés és házimunka miatt otthon maradó nők és férfiak önmaguk iránti

tiszteletét erősítené, emellett a GDP és a gazdasági növekedés pontosabb képét mutatná, valamint közpolitikai változtatásokat eredményezne a házimunkával és fizetett kereső tevékenységgel töltött idő allokációján. A KSH a mérést a háztartási munkára fordított idő, és az ehhez rendelhető bér alapján végzi, ami megadja a háztartási satellit számlát, így összehasonlítható az érték a nemzeti számlákkal (KSH, 2016). Még az észak-európai egalitáriánus államokban is a felsorolt nélkülözhetetlen feladatok 70%-át nők végzik. Feminista megközelítés szerint a házimunka GDP-be történő integrálásával a férfi dominanciával jellemezhető tradicionálisabb társadalmakban a nők tudatossága, szerepvállalása nőhet. Az elmúlt évtizedek női munkaerőpiaci szerepvállalásának növekedésével egyenes arányban csökkent a nők nem fizetett házimunkával töltött ideje. Ezalatt az idő alatt intenzíven növekvő GDP ennek ellenére figyelmen kívül hagyja a háztartásban végzett munkaidő súlyos hanyatlását.

Az alternatív költségek (opportunity cost) számítása és a piachelyettesítő megközelítés alapján az Unió GDP-jének átlagosan 30%-át teszi ki az otthoni munka, azonban látványosak a területi különbségek. Míg Lettorszában 9,9%, addig Németországban 42%, Magyarországon pedig 20,8% a részaránya. (GIANNA, C. et al. 2010). A jelentékeny arány világszinten is megmutatkozik, ugyanis a Human Development Report mérései szerint a háztartások „termelése” világszintű gazdasági teljesítmény 40%-át képezi. Az országok szerinti vizsgálatok is mutatják, hogy a fizetésekkel kapcsolatos gazdasági fejlődés nem csökkenti a nem fizetett otthoni munkára áldozott idő mennyiségét, ehelyett sokkal meghatározóbbak a kulturális hagyományok. A magasabb átlagkeresetet biztosító országokban lényegesen több időt szentelnek nem fizetett tevékenységek végzésére – főként gyermeknevelés, idősápolás, ugyanis a szabadidő eltöltéséhez hasonlóan értékes feladatnak tartják. GIANNA, C. és szerzőtársai (2010) úgy vélik, az otthon végzett munka nem csak azért fontos, mert a kvantitatív mérése lehetőséget biztosít egyéb társadalmi tevékenységekkel való összevetéshez, hanem monetáris értéket is kell számára biztosítani három okból. Egyrészt a nem fizetett otthoni munka értékének tudatában egyszerűvé válik a piaci tevékenységekkel való összehasonlítás. Másrészt alapot biztosít a nők nemzeti össztermékhez való reális hozzájárulások és a neme közötti egyenlőtlenségek demonstrálásához. Végül hozzájárul a piacon, az államon vagy magán a családon keresztül megvalósított családtámogatási rendszerek adekvát stratégiájának kiválasztásához. A fentebb leírtak értelmében a házimunka ignorálása torzítja a gazdasági növekedés objektív mérését (SWIEBEL, J. 1999; ANXO, D. et al. 2007), ezért ajánlatos jövőbeli figyelembe vétele.

A közfoglalkoztatás, mint gazdaságpolitikai válasz

Az utóbbi évtized gazdasági változásai igazolták, hogy új világgazdasági korszak alakult ki, melyet főként az ellentétes társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai jellemvonások (szegény-gazdag, fejlett-fejlődő, keresztény-izlám, észak-dél, USA-Kína), amire új válaszokat kellett adnia az egyes nemzetgazdaságoknak is. A gazdasági válság következtében kialakult magas munkanélküliség kezelésének egyik hagyományos módja a közmunka (KSH, 2017). Már az 1929-es világgazdasági válság idején is világszerte indultak ilyen kormányzati programok (pl. USA – New Deal), a fő cél az volt, hogy nagyszámú új munkahelyet hozzanak létre (KOÓS B. 2016).

Az egyik lehetséges válasz a globális gazdasági válságra, amit számos ország (köztük Magyarország is) bevezetett, a foglalkoztatáshoz kapcsolódó szakpolitikai trend a „workfare society” modellje. A szakkifejezést 1968-ban JAMES CHARLES EVERS vezette be, és RICHARD NIXON amerikai elnök 1969-es tévébeszéde után vált közhírré (LEE, D. 2015).

A modell a hagyományos szociális jóléti politika (wellfare) átalakítását célozza meg, mégpedig úgy, hogy az állami jóléti támogatásokat igénybe venni kívánó jogosultaknak bizonyos részvételi követelményeknek kell megfelelniük (SZOLNOKI SZ. 2012). Magyarországon 2011-től alakult át a közfoglalkoztatási rendszer, aminek keretében a „segély helyett munka” elv alapján igyekeztek elérni, hogy társadalmilag hasznos, értéket teremtő foglalkoztatási formát alakítsanak ki (KOÓS B. 2016). A résztvevők egy sajátos közfoglalkoztatási rendszerbe kerültek, ahol a segélyek további folyósításához a közmunkásnak különböző feltételeknek kell eleget tennie (KÁLMÁN J. 2015). A másik oldalról viszont jogosultságot kaptak a társadalombiztosítási ellátásra és fizetett szabadságra, azonban a bérezés nem érte el a garantált bérminimum értékét. Ez az alkalmazási forma a munkanélküliség és az elsődleges munkaerő-piacon való foglalkoztatás közötti átmeneti helyzetet jelent (KOÓS B. 2016).

Napjainkra a közfoglalkoztatás már számos más országban (Ausztrália, Hollandia, Egyesült Királyság, USA, stb.) gyakorlati alkalmazásban van sőt, része a munkaerőpiaci folyamatoknak és a szociális rendszer átalakításának, mégis bizonytalanságokkal terhelt. A három legfontosabb kérdés, hogy milyen típusú (pl. mely gazdasági szektorhoz kapcsolódó) munkalehetőségekről beszélünk, mennyi a közfoglalkoztatásban résztvevők tényleges száma, valamint a legfontosabb, hogy mennyien kerülnek át a közfoglalkoztatásból az elsődleges, nyílt munkaerőpiacra (MOLNÁR GY. – BAKÓ T. – CSERES-GERGELY ZS. – KÁLMÁN J. – SZABÓ T. 2014).

A közfoglalkoztatás mind a fejlett, mind a fejlődő országokban alkalmazzák, bár eltérő feltételekkel és különböző cél- és eszközrendszerrel. Közös vonásnak tekinthető, hogy rövid távú foglalkoztatási lehetőséget biztosít a munkanélküliek számára, valamint a jövedelemtranszferként mérsékli a szegénységet (KOÓS B. 2016). A szektorális megoszlása is ennek megfelelően eltérő, míg például a gazdaságilag fejlett államokban a foglalkoztatás javítása a cél (így például a településeken a mezőgazdaságban jelenik meg jórészt a közmunkaprogram, mint Magyarországon, Argentínában, Hollandiában), addig a fejlődésben elmaradott térségekben területfejlesztési célokat tűznek ki (pl. India, Marokkó). Vannak olyan országok, ahol szociális szolgáltatások fejlesztése is megjelenik célként, így például Argentínában az idősgondozás. Gyakran azonban ezek a formák keverednek (Indiában vagy Argentínában a beruházás típusú agrár-közfoglalkoztatási projektek mellett megjelenik a direkt mezőgazdasági termelés) (KOÓS B. 2016). A közmunkaprogramok formái is eltérőek, léteznek szezonálisak (éves szinten meghatározott időtartamú foglalkoztatást biztosító) programok (pl. India), kormányzati foglalkoztatási programok (pl. USA, Magyarország), természeti katasztrófák után rövid távú foglalkoztatást biztosító programok (pl. Afrika, Dél-Ázsia), valamint kifejezetten élőmunka-intenzív programok (pl. Szenegál, Világbank által finanszírozott programok) (KÁLMÁN J. 2015).

A közfoglalkoztatásban résztvevők arányát a tényleges létszám mellett a közvetlen munkahelyteremtésre fordított kiadások mutatják, melyek GDP-hez mért aránya nagyon eltérő lehet az egyes országokban. Európát alapul véve elmondható, hogy 2012-ben Magyarországon, Írországon, Bulgárián és Franciaországon költött a legtöbbet közvetlen munkahelyteremtő közfoglalkoztatási programokra. A ráfordítások a későbbiekben csak három országban növekedtek: Bulgárián, Lettországon és Magyarországon. A közvetlen munkahelyteremtésbe bevont résztvevők aránya eltérő az egyes országokban, a legmagasabb arányt (2006-2012 között 5% fölötti értéket 100 álláskeresőre vonatkoztatva) Szlovákiában, Bulgáriában, Luxemburgban, Franciaországban, Írországon és Magyarországon találjuk. A legtöbb országban a válság alatt is már csökkent a közfoglalkoztatásba bevontak aránya (inkább másfajta munkaerőpiaci beavatkozásokkal reagáltak), így például Franciaországban, Luxemburgban, vagy Írországon. 2012-ben az álláskeresők közül közfoglalkoztatásba bevontak arányát tekintve a magyar program volt a legkiterjedtebb Európában (KÁLMÁN J. 2015).

A közmunkaprogramok legfontosabb értékelését annak a vizsgálat adja, hogy mennyien kerülnek át a közfoglalkoztatásból az elsődleges, nyílt munkaerő-piacra. A vizsgálatok azt mutatják (MOLNÁR GY. – BAKÓ T. – CSERES-GERGELY ZS. – KÁLMÁN J. – SZABÓ T. 2014) Magyarország példáján keresztül, hogy a hosszabb közfoglalkoztatásban való részvétel negatív hatásokkal terheli a jövőbeli foglalkoztatást, emellett az egyszerű munka végzése negatívan függ össze az elhelyezkedési esélyekkel. Hozzávetőlegesen a közmunkaprogramban résztvevők közül tízből egy embernek sikerül a közfoglalkoztatásból való kilépés után munkához jutni az elsődleges munkaerő-piacon (KSH, 2017).

A közfoglalkoztatás és a közmunkaprogramok sikerességét jelentősen befolyásolja az időzítés, a bérek szintjének megfelelő megállapítása, a résztvevők motiváltságának kialakítása, az elvégzett munka minősége. Mivel a közmunkaprogramok sokszor decentralizáltak kiemelt felelőssége van a sikeresség tekintetében a helyi önkormányzatoknak, mind a projektek, mind a résztvevők kiválasztásában (KÁLMÁN J. 2015).

Összefoglalás

A tanulmány a globális és európai munkaerőpiac jelenlegi és jövőbeni legégetőbb kihívásaival, egyben lehetőségeivel foglalkozik. Az egyes országok által adott gazdasági válaszok eltérőek, mégis megfigyelhető számos azonos vonás és probléma, ezek közül az egyik a demográfiai kihívások (előregedés, migráció/mobilitás) megoldása. A munkáltatóknak számolni kell a jövőben azzal, hogy az alulreprezentált csoportok munkaerőpiaci bevonása elengedhetetlenül fontos lesz az új foglalkoztatáspolitikai tervezésben.

A technológiai fejlesztéseknek köszönhetően is dinamikus átalakulás tapasztalható a munkaerő piacán, feladatok, szakmaterületek tűnnek el, újak születnek, amellyel lépést tartani csak folyamatos oktatással, képzéssel, a munkahelyek adaptációs képességének növelésével lehetséges. Az új munkaerő-piacon megszűnt a biztosnak hitt állások egy része, ami a munkanélküliség globális növekedésében jelentkezett, valamint fokozatosan megváltozott az egyes foglalkozások társadalmi presztízse, ezáltal olyan ágazatok és munkahelyek is potenciális lehetőségekké váltak, amikre korábban a munkavállalók nem gondoltak.

Fontos kérdéssé vált az úgynevezett atipikus foglalkoztatási formák alkalmazása, aminek következtében, az egyes országok gazdasági terveiben, számos formában és eltérő súllyal kerültek integrálásra ezek a rugalmas tevékenységek. A részmunkaidős, az időszakos foglalkoztatás, a munkaerő-kölcsönzés, az otthoni-vagy távmunka, a rugalmas munkaidő-beosztás, az éjszakai/hétvégi műszakban végzett munka, vagy az önfoglalkoztatás, mind olyan lehetőség, amelyek kifejezetten hasznosak lehetnek a munkavállalók és a munkáltatók számára egyaránt.

A gazdasági mérések „mostohagyermekként” méltatlanul figyelmen kívül hagyott házimunka, háztartásban végzett tevékenységek jelentősége is folyamatosan nő, ezáltal változásokat okozva a munkaerőpiac struktúráiban.

A gazdaságpolitikai válaszok között, a korábbi évekhez képest jelentősebb mértékben, jelent meg a közfoglalkoztatás, aminek eredményeként lehetőség nyílt arra, hogy az adott országok a munkanélküliség és az elsődleges munkaerő-piacon való foglalkoztatás közötti átmeneti helyzetet alakítsanak ki.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedben bekövetkezett gazdasági változásokra a nemzetgazdaságoknak új válaszokat kellett adniuk, különös tekintettel az átalakuló munkaerő-piacon jelentkező kihívásokra. A hosszú távú hatásokkal és ellentmondásokkal teli folyamatok célja a világgazdasági válság előtti helyzet visszaállítása

helyett a negyedik ipari forradalom szolgáltatta foglalkoztatási lehetőségek és gazdasági növekedés elérése.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az OTKA K 109449 számú „Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban” című 2013 és 2017 között megvalósuló kutatási projekt támogatásával készült.

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA
ME FGI Társadalomföldrajz Intézeti Tanszék, Miskolc
ecobe@uni-miskolc.hu

HALÁSZ LEVENTE
ME FGI Társadalomföldrajz Intézeti Tanszék, Miskolc
ecohalas@uni-miskolc.hu

IRODALOM

- ABERNATHY, W.–CLARK, K. 1985: Innovation: Mapping the Winds of Creative Destruction. *Research Policy* 14. pp. 3–22.
- AMADOR, J.–CABRAL, S. 2014: Global Value Chains: Surveying drivers and measures. – ECB Working Paper 1739. European Central Bank, Frankfurt Am Main.
- ANXO, D.–FLOOD, L.–MENCARINI, L.–PAILHÉ, A.–SOLAZ, A.–TANTURRI, M.L. 2007: Time Allocation between Work and Family over the Life-Cycle: A Comparative Gender Analysis of Italy, France, Sweden and the United States. – IZA Discussion Papers.
- ARNDT, S. K. 2001: Fragmentation: New Production Patterns in the World Economy. – Oxford University Press, Oxford.
- ARNTZ, M.–GREGORY, T. 2014: What Old Stagers Could Teach Us – Examining Age Complementarities in Regional Innovation Systems. – ZEW Discussion Paper 14–050.
- AUTOR, D. H.–LEVY, F.–MURNANE, R. J. 2003: The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration. – *The Quarterly Journal of Economics*. pp. 1279–1333.
- BODEN, M. et al. 2010: „Facing the Future: Time for the EU to Meet Global Challenges. – European Commission JRC Scientific and Technical Reports. pp. 3–41.
- BORGIA, E. 2014: The Internet of Things vision: Key features, applications and open issues. *Computer Communications* 54. pp. 1–31.
- BORJAS, G. J. 1995: The Economic Benefits from Immigration. – *The Journal of Economic Perspectives* 9. 2. pp. 3–22.
- BOWLES, J. 2014: The Computerization of European Jobs. Bruegel, Brussels.
- BÖGEL Gy. 2008: A schumpeteri „teremtő rombolás” módjai az infokommunikációs iparban. – *Közgazdasági Szemle* 55. pp. 344–360.
- BUDELMEYER, H.–MOURRE, G.–WARD, M. 2005: Part-Time Work in EU Countries: Labour Market Mobility, Entry and Exit. – IZA Discussion Paper 1550.
- BRYNJOLFSSON, E.–MCAFEE, A. 2014: The second machine age: work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. – WW Norton & Company, New York.
- CAPPELLI, P.–BASSI, L.–KATZ, H.–KNOKE, D.–OSTERMAN, P.–USEEM, M. 1997: Change at Work. – Oxford University Press, New York.
- DUSTMANN, C.–ALBRECHT, G. FRATTINI, T. 2008: The Labour Market Impact of Immigration. – CDP 11. 08. CReAM Discussion Paper Series Centre for Research and Analysis of Migration Department of Economics, University College, London.
- European Commission 2006: The Demographic Future of Europe – From Challenge to Opportunity. – Publications Office, Luxembourg.
- FREEDMAN, M. 2007: Encore: Finding Work That Matters in the Second Half of Life
- FREY, C. B.–OSBORNE, M. A. 2013: The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerization? University of Oxford.

- FREY M. 2010: Atipikus foglalkoztatás. – Nemzetközi szakirodalom-feldolgozás, MTA KTI, kézirat, Budapest.
- GIANNA, C. – GIANNELLI, L. – MANGIAVACCHI, L.P. 2010: GDP and the Value of Family Caretaking: How Much Does Europe Care? – IZA Discussion Paper 5046.
- GORDON, R.J. 2012: Is U.S. economic growth over? Faltering innovation confronts the six headwinds. – Working paper, National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- HARPER, S. 2010: Demographic Challenges and Social Security – Societal Challenges and the Capacity to Adapt: Social Security in an Ageing World. – ISSA, pp. 1–11.
- HARS Á. 2010: Atipikus foglalkoztatási formák nemzetközi összehasonlítása statisztikák alapján. – MTA KTI, Budapest.
- KAZUYA, O. 2005: International Comparison of Atypical Employment: Differing Concepts and Realities in Industrialized Countries. – Japan Labor Review 2. 2. pp. 5–29.
- KÁLMÁN J. 2015: A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. – In. VARGA J. (szerk.) Közelkép. MTA-KTI, Budapest, pp. 42–58
- KOÓS B. 2016: Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. – Tér és Társadalom 30. 3. pp. 40–62.
- KSH Magyarország 2017: Munkaerőpiaci viszonyok, oktatás. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, pp. 25–42.
- LEE, D.R. 1996: Why is flexible employment increasing? – Journal of Labor Research 17. 4. pp. 543–553.
- LEE, D. 2015: Internships, Workfare, and the Cultural Industries: A British Perspective. tripleC 13. 2. pp. 459–470.
- LEVY, F. – MURNANE, R.J. 2004: The New Division of Labour. How Computers are Creating the Next Job Market – Russell Sage Foundation, Princeton.
- MOLNÁR GY. – BAKÓ T. – CSERES-GERGELY ZS. – KÁLMÁN J. – SZABÓ T. 2014: A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés. A Költségvetési Tanács (KT) és az MTA KRTK közötti szerződés keretében a KT megrendelésére készült tanulmány.
- NAGY G. 2010: A világgazdaság és a globális munkaerőpiac. – In. MÉSZÁROS R. (szerk.) A globális gazdasági földrajz dimenziói. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 229–248.
- ORMEROD, P. 2015: The Economics of Radical Uncertainty – Economics Discussion Papers 40. pp. 1–19.
- PECK J. 1996: Workplace: The Social Regulation of Labour Markets. – The Guilford Press, New York.
- PORTER, M. 1985: Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – The Free Press, New York.
- PRISING, J. 2016: Four changes forming the labour market. – World Economic Forum, 2016. január 19.
- RODGERS, G. – RODGERS, J. 1989: Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe. – International Institute for Labour Studies Free University of Brussels, Brussels.
- SCHUMPETER, J. 1980: A gazdasági fejlődés elmélete. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHWAY, K. 2016: The Fourth Industrial Revolution. – World Economic Forum, Cologne – Geneva.
- SIMON J. 2014: A tárgyak internete – Internet of Things (IoT) – Proceedings of the Conference: A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken. 2014. pp. 1–9.
- SISKÁNÉ SZILÁSI B. – HALÁSZ L. – VADNAI P. 2017: A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői. – Tér és Társadalom (megjelenés alatt)
- SZABÓ K. 2006: Az infokommunikációs technológiák hatása a hagyományos gazdasági választóvonalakra. – Külgazdaság 9-10. pp. 26–37.
- SZOLNOKI SZ. 2012: Welfare, workfare, what's fair? A magyar workfare society – I. rész – A workfare society modell bemutatása, nemzetközi példák.
- SWIEBEL, J. 1999: Unpaid work and policy-making: Towards a broader perspective of work and employment. – United Nations – DESA Discussion Paper Series 10. pp. 20–30.
- VAN DE KAA, D. J. 1987: Europe's second demographic transition. – Population Bulletin 42. pp. 1–57.
- WILLIAMSON, O. 1975: Markets and Hierarchies. – Free Press, New York.

Internetes források

- <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/the-labour-market-effects-of-immigration/>
<https://us-issues.com/2017/04/27/what-color-is-southern-europes-parachute/>
<https://www.weforum.org/agenda/2016/01/four-changes-shaping-the-labour-market/>
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztszatellit.pdf>

A KÍNAI GAZDASÁGI CSODA OKAI ÉS KORLÁTAI

GYURIS FERENC

THE CHINESE ECONOMIC MIRACLE: REASONS AND LIMITS

Abstract

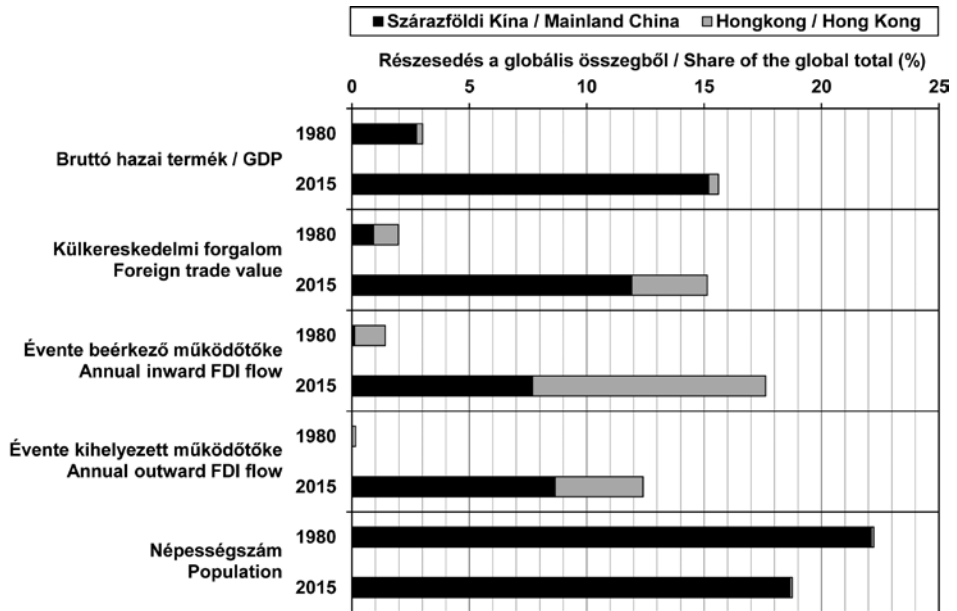
The paper discusses the main factors that resulted in China's economic boom after 1978, and the major limits to its growth after the 2008 global crisis. I develop the argument that the Chinese 'economic miracle' was not a necessary, pre-determined outcome of the economic reforms that the post-Maoist leadership introduced from the late 1970s onwards. Declining returns of profit in the global economy, the existence of a much-tested model of economic development in East and Southeast Asia (the 'flying geese model'), the capital reserves of the global Chinese diaspora, a large surplus of labour in China (especially in the rural countryside), rigorous birth control, a very low initial standard of wages, and a pro-growth authoritarian regime were also indispensable for skyrocketing growth. After three decades of social and economic change and a thorough shift in the world economy, however, the above factors had become obstacles to sustaining a high pace of growth. This has resulted not only in considerable strains on the Chinese economic model, but also in the need for a new 'spatial fix', and in Chinese economic actors becoming much more global in their agency than ever before. I also stress that the Chinese economic model contributed a great deal to the shift from low to medium-income level in a comparative global context, but it is not a universal concept of efficiently boosting the economy in any country under any circumstances. It is, in fact, a concept prone to negative social, environmental, and economic side-effects and challenges, even if many of these were unintended. Furthermore, most factors of the Chinese economic boom are not in place in the current East and Central European context, which warns against an a-contextual reference to, or adoption of, characteristic elements of the Chinese model as a relevant means of promoting growth and social well-being in a much different local setting.

Keywords: capital, China, flying geese model, global crisis, investment, limits to growth, spatial fix

Bevezetés

Habár a Kínai Népköztársaságot negyven esztendővel ezelőtt még a világ legszegényebb országai között tartották számon, napjainkra Földünk meghatározó gazdasági hatalmai közé lépett elő. Részesedése Földünk gazdasági termeléséből 1980 és 2015 között háromról tizenöt százalék fölé emelkedett. A globális áru- és tőke mozgások egyik vezető szereplőjévé nőtte ki magát (*l. ábra*). Ez a rendkívüli változás az ország méreteinél, valamint sokrétű nemzetközi kihatásainál fogva hazánkban sem csak a térséggel foglalkozó kutatók, hanem valamennyi honfitársunk számára napi szinten megtapasztalható jelenséggé vált. A boltok polcain sorjázó legkülönbözőbb kínai termékek, a feltörekvő kínai óriásvállalatok reklámlapjai, vagy a Kelet-Közép-Európában (is) felfokozott reményekkel várt kínai befektetőkről szóló híradások életünk megszokott részeivé váltak. Jelen tanulmányban arra keressük a választ, mik voltak ennek a viharos gazdasági átrendeződésnek az okai? Melyek az elmúlt években, különösen a 2008-as válság óta egyre markánsabban kirajzolódó korlátai? Továbbá milyen tanulságok fogalmazhatók meg a „kínai gazdasági csoda” és árnyoldalai alapján hazánk és térségünk számára? A kérdések megválaszolása érdekében a kortárs gazdaságföldrajz eszköztárára támaszkodva Kína viharos gazdasági növekedésének nemcsak az országban belüli, hanem a globális gazdasági, politikai folya-

matok révén folyamatosan alakuló külső feltételeit is elemezzük. Kiemelt hangsúlyt fektetünk továbbá arra, hogy rámutassunk a kelet-ázsiai ország markáns – regionálisan és helyi léptéken is szembeötlő – belső tagoltságára, amely egyszerre előzménye és következménye a sajátos „kínai modellnek”.

1. ábra A „szárazföldi Kína” (Hongkong, Makaó és Tajvan nélkül), valamint a Hongkong Különleges Igazgatású Terület globális gazdasági és népességi súlyának változása (1980–2015) (Hongkong külkereskedelmi és működőtőke-forgalmának jelentős része átmenő forgalom a „szárazföldi Kína” és más országok között)
 Figure 1 The changing global importance of Mainland China (without Hong Kong, Macau and Taiwan) and the Hong Kong Special Administrative Region in terms of economy and population (1980–2015)
 (FDI and foreign trade data of Hong Kong mostly refer to transfer between Mainland China and overseas territories)
 Forrás/Source: IMF (2017), UNCTAD (é.n.), UNSD (2016), WTO (é.n.)

A gazdasági csoda okai

A Kínai Népköztársaság látványos gazdasági felívelésének egyik elengedhetetlen feltétele az 1970-es évek végén bekövetkező *belső politikai, hatalmi átrendeződés* volt. A népköztársaság megalapítója, az 1949-től 1976-ig hatalmon lévő Mao Zedong (Mao Ce-tung) és köre a kezdeti időszak jelentős társadalmi támogatottságot élvező, érdemi gazdasági eredményei után az 1950-es évek végétől számos tragikus következménnyel járó kampányszerű programba hajszolta bele az országot (köztük a „nagy éhínséggel” végződő „nagy ugrásba” 1958–1961 között, illetve a nyílt terrorba torkolló „kulturális forradalomba” 1966 után) (JORDÁN GY. 1999).

Mao halálát követően azonban a gazdasági növekedést az osztályharcos ideológia elé helyező Deng Xiaoping (Teng Hsziao-ping) vette át a hatalmat, aki 1978-tól mélyreható, a korábbi időszak politikai irányvonalától idegen reformokat indított el a „reform és nyitás” jelszava alatt. Az élelmiszerellátás stabilizálása érdekében elsőként a mezőgazdaság szövetkezeti jellegű, a kollektív földtulajdont megtartó, ugyanakkor az agrárdolgozók anyagi érdekelttségét megnövelő átalakítására került sor. Ezt fokozatosan az ipari vállalatok

döntési önállóságának növelése, valamint a magánvállalkozások tömeges létrehozásának engedélyezése követte, ami a gazdaság hatékonyságának fokozását célozta. Lehetővé tették továbbá a népköztársaság kezdeti szakaszában száműzött külföldi tőke visszatérését, igaz, csak lassan, lépésről lépésre. Elsőként a délkeleti partvidék négy városát és Hainan (Hajnan) szigetét nyitották meg a külföldi beruházók előtt, majd 1984-ben további 14 kikötővárost, 1988-tól pedig egyre több belső, szárazföldi térséget (LI, W.–FUMIN, S.–LEI, Z. 2010).

Maóval szemben ráadásul, akit a II. világháború után, a polgárháború éveiben széleskörű népi mozgalom juttatott hatalomra, Dengnek és adminisztrációjának efféle közvetlen hatalmi legitimitációja nem volt, és szabad választások híján nem is lehetett. Az új vezetés ezért kezdettől fogva a hatékony gazdaságirányítás, a gyors növekedés és a tartósan emelkedő életszínvonal ígéretére alapozta politikai létjogosultságát, ami a *növekedés maximalizálását a rendszer legitimitásának sarokkövévé tette* (WU, F. 2008).

A fenti változások azonban, bár *elengedhetetlenül szükséges, de nem elégséges feltételét* jelentették a kínai „gazdasági csodának”: utóbbi megvalósulásának mékintje és mértéke számos egyéb tényezőtől függött. A reformok Kína szempontjából igen szerencsés időzí-téssel valósultak meg. Ez nem tervszerű esemény volt (hiszen a komoly reformok akkor indulhattak és indultak is meg, amikor Mao halála után megteremtődtek ennek belpolitikai feltételei), de nagyban hozzájárult a reformok sikeréhez. Az 1973-as és az 1979-es olajár-robbanások rendkívüli mértékben megemelték azoknak a korábban olcsó nyersanyagoknak a világpiaci árát, amelyekre a II. világháború utáni újjáépítés és fellendülés évtizedeiben a nagy erőforrás-igényű húzóágazatok (pl. a kohászat és a vegyipar) épültek. Az 1970-es évek végére így tetemesen megnöttek a termelési költségek, miáltal *világszerte radikálisan visszaesett a beruházások profitrátája*, tehát az egységnyi befektetésből szerezhető profit, haszon mértéke (ROBERTS, M. 2016). Kína éppen ekkor „bukkant fel” a befektetők térképén mint nagy új célterület rengeteg kiaknázatlan erőforrással és hatalmas potenciális felvásárló-piaccal, amely képes volt felszívni a kihasználatlanul álló tőke jelentős részét (a válságok kezelésének hasonló, „földrajzi kiigazításnak” vagy *spatial fix*nek nevezett formáiról I. HARVEY, D. 2009; GYURIS F. 2014). Ráadásul mivel más, hasonlóan jelentős piacok nem nyíltak meg akkoriban, Kínának fajsúlyos versenytársakkal sem kellett megküzdenie az új befektetőkért (szemben Kelet- és Kelet-Közép-Európa 1989 utáni tapasztalataival, ahol az egymással való rivalizálás az új piacok esélyeit kölcsönösen rontó „lefelé gyűrűző verseny” indukált – BOROS L. 2010).

A gazdasági növekedés felpörgetését segítette az is, hogy a kínai vezetésnek lehetősége volt *máshol már bevált, ám a kínai közegre is sikeresen alkalmazható gazdasági megoldások átvételére* és jól működő *nemzetközi termelési láncokba való bekapcsolódásra* (utóbbi jelentőségéről lásd MOLNÁR, E. 2017). Kelet- és Délkelet-Ázsiában az 1950-es évektől jellemző tendenciává vált, hogy Japán a térség legkorszerűbb gazdaságaként jó minőségű, ám akkoriban relatíve olcsó termékeivel komoly világpiaci sikert aratott egy kevésbé csúcstechnológiai ágazatban, majd ennek bevételeit arra használta föl, hogy „színter ugorjon”. A technológiai fejlesztésbe és az oktatásba, kutatásba fektetett összegek immár fejlettebb ágazatban (a könnyűipar helyett a nehéziparban, majd a nagy tudást igénylő iparágakban, még később az élenjáró fejlesztési, tervezési, szervezési tevékenységekben) alapozták meg az ország sikerét. A gazdasági szerkezet változásakor a japán vállalatok a korábban meghatározó tevékenységet más, térségbeli országba, körzetbe (például Dél-Koreába, Szingapúrba, Hongkongba) szervezték ki, ahol az – időbeli eltolódással – Japánéhoz hasonló gazdasági fejlődési folyamatot indított útjára (PROBÁLD F. 2008). Ezt az egész térséget átfogó trendet a japán közgazdász, AKAMATSU, K. (1961) nyomán a „*repülő ludak modelljének*” nevezi a szakirodalom. A Kínai Népköztársaság az 1970-es, 1980-as évek fordulójától lehetősége volt becsatlakozni ebbe a nagytérségi gazdaságfejld-

dési sémába. (Ez újabb fontos különbség Kelet-Közép-Európához képest, ahol 1989 után nem lehetett kortárs – sok évtizedesnél fiatalabb –, európai viszonyok között sikerrel kipróbált modellekre támaszkodni.) Mindeközben a kínai vezetésnek lehetősége volt olyan szocialista országok, így Magyarország és Jugoszlávia tapasztalatainak tanulmányozására és bizonyos elemek átvételére is, amelyek ekkoriban már többé-kevésbé eredményesen kísérleteztek bizonyos fokú piaci elemek bevezetésével – mégpedig (fontos hatalomtechnikai szempontként) anélkül, hogy ez a fennálló politikai rendszert alapjaiban aláásta volna (VÁMOS P. 2012).

A külföld felé történő nyitás során a kínai gazdaság sikerrel támaszkodhatott a világszerte mintegy 55-60 millió fős *kínai diaszpórára, az ún. „tengerentúli kínaiakra”* is, akik új hazájukban jellemzően a lakosság legtehetősebb rétegeihez tartoztak, ugyanakkor kínai kötődésüket, identitásukat is megőrizték (GYURIS F. 2007). Nem véletlen, hogy a Kínai Népköztársaságban a külföldi beruházók előtt elsőként megnyitott térségek az akkor még brit, illetve portugál fennhatóság alatt álló Hongkong és Makaó szomszédságában, illetve a Tajvani-szoros mentén helyezkedtek el. Miként az sem, hogy a nyitási politika azokat a délkeleti tartományokat érintette legerősebben, ahonnan a globális kínai diaszpóra legnagyobb részének felmenői származtak (utóbbiról I. TAN, CH.-B. 2013 III. fejezetének tanulmányait). A „tengerentúli kínaiak” kulcsszerepet játszottak a beruházások megindításában egy olyan helyzetben, ahol a kínai kultúrát és üzleti hagyományokat nem ismerő, a kommunista rezsim iránt messzemenően bizalmatlan befektetőtársaik lassabban léptek be erre a hatalmas új piacra.

Mindezen túlmenően a reformok tartós gazdasági sikeréhez elengedhetetlen volt a *kínai munkaerő kulturális okokból is fakadó szorgalma és ehhez mérten különösen rendkívüli olcsósága*, valamint az, hogy ez az *alacsony árszínvonal rendkívül hosszán fennmaradt*. Jellemző, hogy 1978-ban a kínai feldolgozóipari átlagbérek reálértéken csak a felét érték el az indiainak, és mindössze harmadát a fülöp-szigetieknek, ráadásul az ezredforduló idejéig érdemben nem is emelkedtek (LI, H. et al. 2012). Ez egyrészt a Mao-érából örökölt radikálisan alacsony bérszínvonal következménye volt, másrészt a sajátos demográfiai viszonyoké. A vidéki Kínát jellemző nagyfokú alulfoglalkoztatás, valamint a korábbi évtizedek szigorú, a belföldi migrációt lényegében befagyasztó szabályozó rendszere (az ún. *hukou* vagy háztartási nyilvántartó rendszer) (CHENG, T.–SELDEN, M. 1994) következtében óriási mennyiségű, a városi iparba és szolgáltatásokba most újjólág bevonható munkaerő állt rendelkezésre. Igaz, a tömegek esetlegesen kontrollálhatatlanná váló mozgásának elkerülése végett a belföldi migráció korlátainak leépítése csak lassan, fokozatosan haladt, a gyors növekedésnek induló kínai gazdaság fokozódó munkaerő-igényének fedezésére azonban így is folyamatosan lehetőség nyílt (JORDÁN GY. 1998; CHAN, K. W. 2012). A felszabaduló vidéki *munkaerő-felesleg* révén a munkavállalók egymással versenyeztek a munkalehetőségekért, ami a bérszínvonalat tartósan alacsonyan tartotta, különösen, hogy a városi keresetek értéke még így is magas volt a vidékihez képest (JORDÁN GY. 2007; GYURIS F. 2015). A kínai vezetés ráadásul a diktatúra nyújtotta szélesebb mozgásteret kihasználva – az állam gazdaságföldrajzi szerepét a tipikus európai megközelítésekétől eltérően értelmezve (I. NAGY, E. 2017) – a különböző szabályozókon keresztül maga is aktív (egy demokratikus országban elképzelhetetlenül markáns) szerepet játszott a munkaerőköltségek alacsonyan tartásában, hogy ezzel javítsa a kínai termékek világpiacon versenyképességét (CHAN, K. W. 2010). A növekedés tartóssága így egyértelműen előnyt élvezett a bérek és az életszínvonal gyors emelkedésével szemben. Mindez ráadásul olyan közegben történt, ahol nemcsak a munkaerő, de számos természeti erőforrás tekintetében is hatalmas kiaknázatlan vagy éppen állt rendelkezésre, stabil és – akkori szemmel – hosszú távon is bőségesen elegendőnek tűnő alapot jelentve a gazdasági növekedéshez.

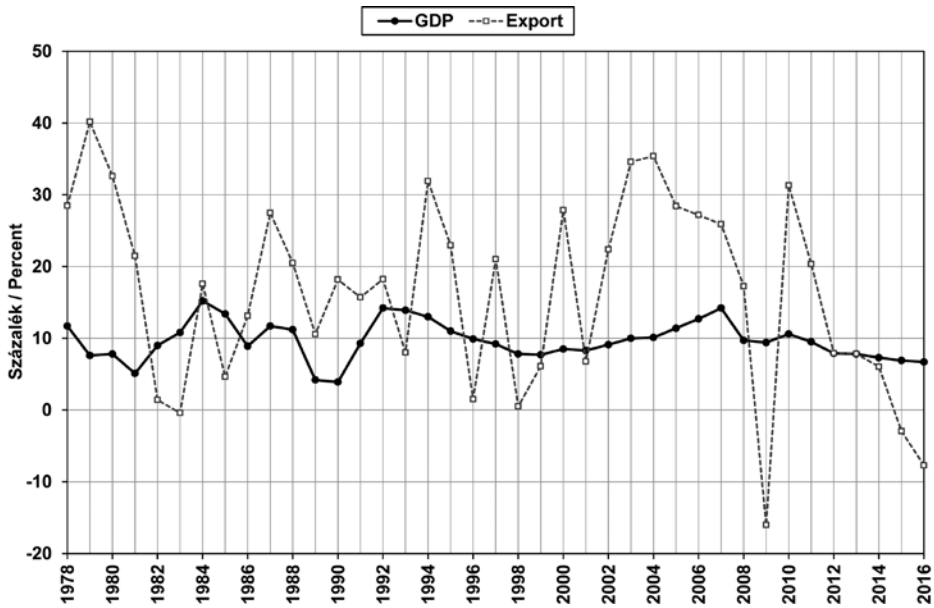
Kiemelendő az is, hogy az 1979-ben bevezetett *radikális születésszabályozási intézkedések* nemcsak az élelmiszerigény növekedésének lassítását, az élelmezésbiztonság javítását célozták, de messzemenő munkaerő-piaci következményekkel is jártak. Az egykepolitika révén (amelynek hatóköre alól kevés esetben volt kivétel) a gyermekkorúak száma határozott csökkenésnek indult, miközben a születéskor várható alacsony (a Kínai Statisztikai Hivatal adatai szerint 1981-ben 67,8 évre rúgó) élettartam és a szociális ellátórendszer gyengése miatt az időskorú eltartottak száma is relatíve alacsony volt. Ennek következtében egyre több munkaképes korú (15–64 éves) emberre egyre kevesebb fiatal- és időskorú eltartott jutott (a 2010-es csúcs alkalmával három aktív korúra mindössze egy [NBSC 2016]; összehasonlítva Magyarországon 2016-ban kettőre egy [KSH é.n.]), ami komoly szerepet játszott az egy lakosra vetített gazdasági mutatók javulásában.

A növekedés korlátai

Az előzőekben bemutatott tényezők összességükben *három évtizeden át tartó stabil gazdasági növekedést tettek lehetővé*, amely a lakosság számos életminőségi mutatójának jelentős javulásával is együtt járt. Miközben a Kínai Népköztársaság egy lakosra jutó bruttó hazai terméke vásárlóerő tekintetében Banglades, Nepál és számos afrikai ország színvonaláról – Szerbiát és Brazíliát hagyva – a globális átlag fölé emelkedett (IMF 2017), a születéskor várható élettartam az 1970-es évek második és a 2010-es évek első fele között mintegy tíz évvel nőtt (65,2 évről a Magyarországét éppen meghaladó 75,4 évre). A csecsemőhalandóság ugyanekkor kevesebb mint negyedére esett vissza (55 ezrelékről 12 ezrelékre), Irak és Szíria helyett immár Albánia és Moldova szintje közé pozícionálva az országot (UN DESA 2015). Az írástudatlanok aránya a hat év fölötti népességen belül az 1982-es és a 2010-es népszámlálás között 22,8%-ról 4,1%-ra csökkent (NBSC 2013). Az általános iskolai oktatásban résztvevő iskolás korú gyermekek aránya 2015-re 99%, a közülük középsiskolában továbbtanulóké 98% fölé emelkedett (NBSC 2016), miközben az érettségizettek között az öt éven belül a felsőoktatásban továbbtanulók aránya 43,3%-ra nőtt (UNESCO Institute of Statistics é.n.).

A látványos fejlődésnek ugyanakkor az idő múlásával egyre markánsabban megmutatkoztak az árnyoldalai és a korlátai. A 2008-as globális válság gyorsan felfedte Kína rendkívül *erős ráutaltságát* olyan *világgazdasági folyamatokra*, amelyeket az ország gazdasági szereplői összességében kevésbé tudnak alakítani. Kína harminc esztendő leforgása alatt a „világ műhelyévé”, Földünk vezető ipari termelőjévé vált, ám mivel az előállított termékek döntő része külföldön talált gazdára, a globális gazdaság és fogyasztás visszaesése markáns korlátokat szabott a termelés további növekedése számára. A kínai export 2008-ról 2009-re (USA-dollárban számítva) 16%-kal csökkent, és bár a nemzetközi gazdasági kilábalás során újból növekedésnek indult, a bővülés mértéke jelentősen elmaradt a korábbiától, 2015-től pedig újból csökkenésbe váltott (NBSC 2016) (2. ábra).

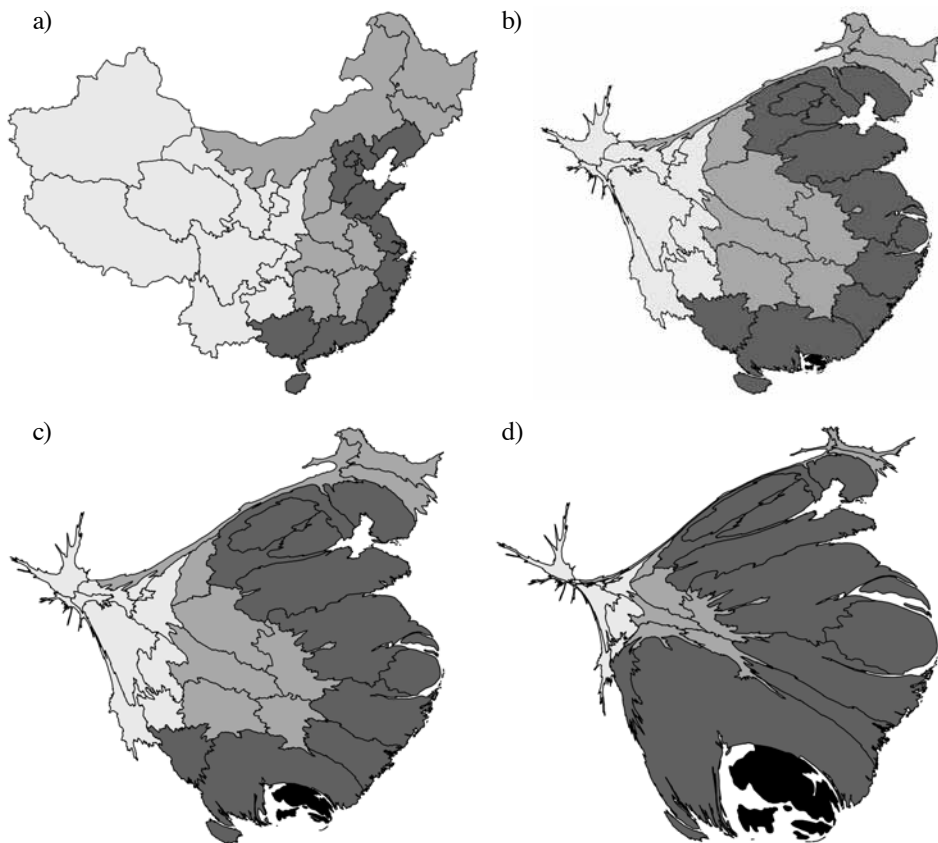
A pekingi vezetés a világ legnagyobb valutatartalékára támaszkodva 2008-ban egy 4000 milliárd jüanra (Magyarország éves GDP-jének több mint négyszeresére) rúgó *gazdasági élénkítő csomagot* hirdetett a válság negatív hatásainak leküzdésére (CSANÁDI M. – NIE, Z. – LI, S. 2015), a rövid távú eredmények dacára azonban így is hamar nyilvánvalóvá vált a korábbi gazdasági növekedési ütem tarthatatlansága. A Kínai Népköztársaságának rohamos gazdasági bővülése évtizedeken keresztül a „lépcsőzetes fejlődés” elvére épült, amely – egy ekkora ország egyenletes és gyors fejlesztését irreális elgondolásnak tartva, ezért inkább az országos növekedési ütem maximalizálására törekedve – a keleti tengerparti zónára, annak is döntően bizonyos nagyvárosi térségeire koncentrálna a rendelkezésre

2. ábra A GDP és az export éves növekedési üteme Kínában, reálértéken (1978–2016)
 Figure 2 Annual growth rate of GDP and export in China, at constant prices (1978–2016)
 Forrás/Source: NBSC (2016)

álló erőforrásokat (MENG, G. 2003; FARAGÓ L. 1995). Ehhez a belső, nyugati területekről is komoly erőforrásokat vontak ki, egyebek mellett egy olyan, központilag kontrollált bel-földi árrendszer révén, amely a nyugati és a középső területek által biztosított nyersanyagok árát alacsonyban tartotta, hogy a belőlük a tengerparti zónában előállított termékek is minél olcsóbban és versenyképesebben kerülhessenek a világpiacra (NEMESKÉRI Zs. 1998). A kínai „gazdasági csoda” így a reformok előttről örökölt *regionális egyenlőtlenségek markáns elmélyülésével* járt együtt mind a gazdasági teljesítmény, mind a beruházások eloszlása, mind a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódás mértéke szempontjából (3. ábra). A válság kibontakozásakor ezért a nem-tengerparti területek népességi súlyukhoz mérten is igen szerény mértékben tudtak új piacot biztosítani a külföldi helyett a kínai vállalatok számára.

Igaz, a hosszú távú felzárkózást megalapozni hivatott, döntően állami vállalatok által végrehajtott nagy infrastrukturális beruházások, pl. autópálya- és vasútépítések a 2008-ban bevezetett élénkítő csomag óta komoly lendületet vettek. A mintegy 4 billió jüan, azaz 587 milliárd USD volumenű, Magyarország akkori éves GDP-jének mintegy négyszeresére rúgó csomagot a kínai kormányzat döntően a kibontakozó világgazdasági válság hatásainak ellensúlyozása végett vezette be. A negyedrészt központi, ezen túlmenően helyi kormányzati forrásokból és bankhitelekkel finanszírozott, 2010-ig lezajló program kiadásainak 37,5%-a a közlekedési és energetikai infrastruktúra fejlesztését, 25,0%-a a 2008-as szecsuaní földrendés utáni újjáépítést, 9,3%-a a falusi térségek infrastrukturális helyzetének javítását szolgálta (WONG, C. 2011). Az ehhez hasonló beruházások rövid- és középtávon azonban mérsékelt gazdaságösztönző képességgel bírnak olyan országrészekben, ahol a növekedés gyorsulásának egyéb feltételei (köztük a kellő számú képzett munkaerő, a megfelelő vásárlóerejű lakosság, a világpiacon is versenyképes vállalatok) kevésbé adóttak (GYURIS F. 2015).

3. ábra A „szárazföldi Kína”, Hongkong és Makaó térképe a tartományok területével (a.), GDP-jével (b.), állóeszköz-beruházásaival (c.) és külkereskedelmi forgalmával (d.) arányosan torzítva (2015) (ScapeToad szoftverrel, GASTNER, M. T.–NEWMAN, M. E. J. 2004 féle torzítási módszerrel;

Hongkong külkereskedelmi adata nem tartalmazza a reexportot, viszonteladást)

Figure 3 The map of Mainland China, Hong Kong and Macau in proportion to their area (a.), GDP (b.), fixed-asset investment (c.) and foreign trade (d.) (2015) (created with ScapeToad using the GASTNER, M. T.–NEWMAN, M. E. J. 2004 diffusion-based method; foreign trade data of Hong Kong exclude reexport)
 Forrás/Source: NBSC (2016)

A kínai termékek nemzetközi versenyképességéhez nagymértékben hozzájáruló *alacsony bérszínvonal is érdemi növekedésnek indult* (CSANÁDI M.–NIE, Z.–LI, S. 2015). Az elmúlt évtizedek rohamos növekedésében kulcsszerepet játszó aktív korosztályok fokozatosan kilépnek a munkaerőpiacról, a helyükbe lépő fiatalabb generáció létszáma viszont – éppen a reformok során bevezetett, most „visszaütő” születésszabályozási intézkedések révén – jóval kisebb. Ebből fakadóan 2011-re megállt a 15–59 éves korú népesség részarányának növekedése, jelenleg már lassú fogyás figyelhető meg. Ez egyfelől már rövid távon aláássa a korábbi stabil munkaerőbőséget, vagyis javítja a munkavállalók tárgyalási pozícióját és felgyorsítja a bérszínvonal emelkedését, ugyanakkor óhatatlanul maga után vonja a kínai termékek drágulását és (különösen az olcsó tömegáruk esetében) versenyképességük gyengülését is. Másfelől távlatos tendenciaként kezd körvonalazódni *a társadalom elöregedése*, az eltartottak arányának jelentős emelkedése, ami hosszabb távon a szociális kiadások markáns növelését teszi szükségessé (CAI, F. 2014). Az „egykepolitika”

ráadásul a *nemi részarányok durva eltorzulásával* járt együtt, az idős korokra egyetlen gyermekük támogatására szoruló szülők ugyanis gyakran a felnőve – reményeik szerint – könnyebben karriert építő és többet kereső fiúgyermeket preferálják. A 25 év alatti korcsoportban így immár 1152 fiú jut 1000 lányra, ami komoly kihívást jelent a népesség jövőbeli reprodukciója szempontjából (NSBC 2016).

Bár a demográfiai fordulatot felismerve a kínai vezetés fokozatosan enyhítette szüle-tésszabályozási politikáját, és 2015 óta minden család számára engedélyezi két gyermek vállalását, ez csak a szerényebb létszámú fiatalabb korosztályok számára jelent lehetőséget, a társadalom előregedésének folyamatát tehát középtávon is legfeljebb csak lassíthatja. Az elmúlt évtizedekben – jórészt éppen a növekedésorientált szemlélet elhatalmasodása és a kiélezett munkaerő-piaci versengés hatásai miatt – átalakuló társadalmi és munkavállalási szokások, normák, értékrend következtében ráadásul a jogosultak jelentős része nem él a bővülő gyermekvállalási lehetőségekkel. Nagy szerepet játszik ebben az is, hogy a társadalom előregedése sok fiatal számára egyre több időszedő családtag eltartását is jelenti, akik így egyre kevésbé tudnak nagyobb gyermekvállalási terhet a nyakukba venni (Mu, G. 2015).

Kína egyre erősebben kénytelen szembenézni a környezeti, természeti korlátokkal is. Az ország energiafogyasztása 1978 és 2015 között 7,5-szeresére emelkedett, miáltal *ma már Földünk legnagyobb energiafogyasztójának számít*. A környezetbarát technológiák lassú terjedéséből is fakadóan (amely részint szintén a termelési költségek alacsonyan tartásának szándékával magyarázható) a legtöbb kínai nagyvárosban rendszeressé váltak az egészségügyi határértékeket meghaladó légszennyezettségi mutatók. Kína napjainkban *a világ vezető üvegházgáz-kibocsátója*, a globális felmelegedésben meghatározó szerepet játszó szén-dioxid kibocsátásának több mint harmadát adja. Gyors megoldást az ország méreteiből kifolyólag a megújuló energiaforrások sem jelentenek. A fosszilis tüzelőanyagok részesedése az energiatermelésből még mindig 85% fölött van (NSBC 2016); a vízenergia hasznosítása a hatalmas duzzasztógátak miatt maga is komoly ökológiai terheléssel jár; az egyéb megújuló energiahordozók súlya pedig továbbra is alig 3%, annak ellenére, hogy Kína már a teljes globális naperőművi kapacitás több mint negyedével (25,8%) rendelkezik (IEA 2017).

Mindeközben sok erőforrás tekintetében egyre inkább behozatalra szorul az ország: földgázfogyasztásának több mint negyedét, kőolaj- és vasércigényének több mint felét, bauxitszükségletének közel 85%-át importból kénytelen fedezni (NSBC 2016), ami növekvő geopolitikai kitettséget, egyszersmind fokozódó külpolitikai aktivitást is eredményez. (Jelentős részben ezzel magyarázható Kína katonai kiadásainak markáns növekedése az elmúlt esztendőben, különösen a haditengerészet vonatkozásában.) A roppant szükségletek miatt immár olyan nyersanyagokból (pl. kőszénből) is importálnia kell az országnak, amelyekből egyébként nagy vagyonnal rendelkezik (kőszénből az ismert globális készlet 12,8%-ával) (BP 2016), miközben az intenzív lakossági és ipari vízfogyasztás folytán bizonyos országrészekben egyre gyakrabban lép föl vízhiány.

A gazdasági növekedés fenntartását az is akadályozza, *hogy a Kínában felhalmozódó rendkívüli mennyiségű tőke nyereséget hajtó befektetésére egyre kevesebb lehetőség adódik az országon belül*. Bár a pekingi vezetés 2008 óta alapvető céljának tekinti, hogy a kínai termékek iránti csökkenő nemzetközi keresletet a belső piac növelésével ellensúlyozza, ezen a téren középtávon is csak részleges eredményekre lehet számítani. Kína ugyanis globális összevetésben továbbra is a közepes jövedelmi mezőnybe tartozik, ahol a szélsőségesen kiéleződött jövedelmi egyenlőtlenségek miatt a lakosság 18%-a még mindig napi 2 dollárnál kevesebb bevételből kénytelen megélni, a lakóhelyüktől távol alacsony bérért dolgozni kényszerülő, a szociális ellátórendszerből nagyrészt kimaradó

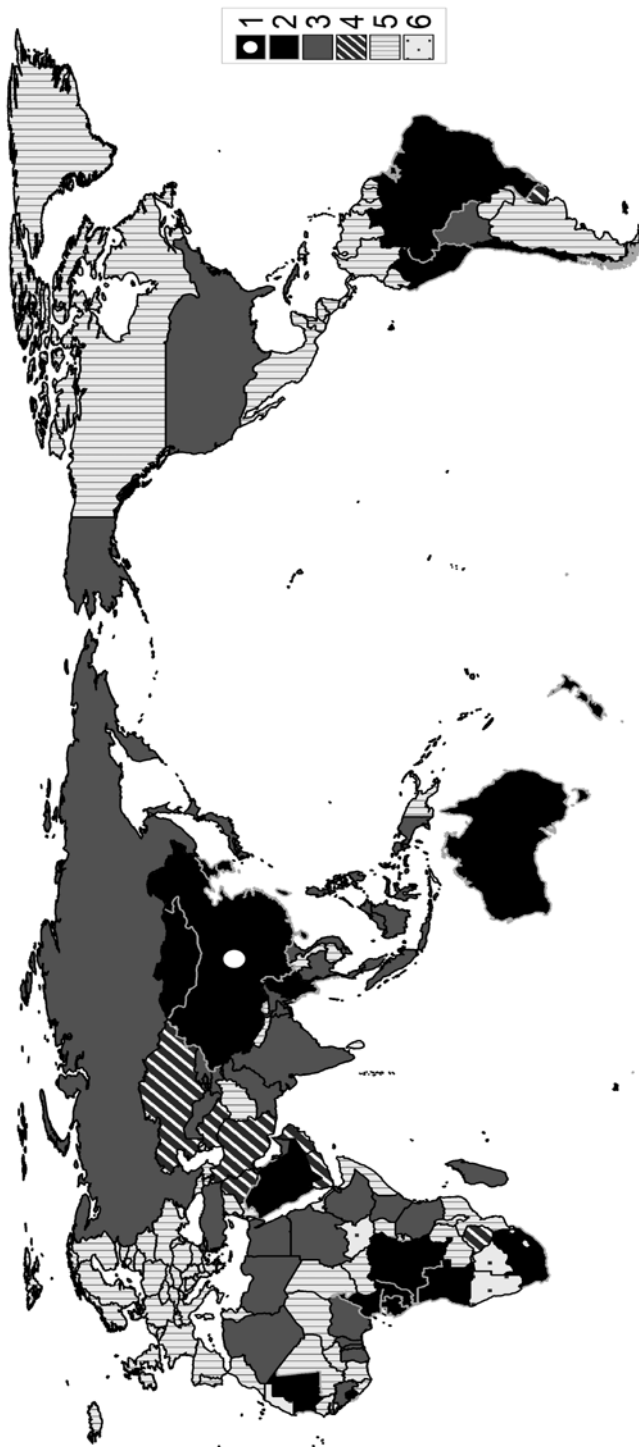
belföldi migránsok (CSANÁDI M.–NIE, Z.–LI, S. 2015), az ún. „lebegő népesség” pedig a hivatalos adatok szerint immár 240-250 millió főre duzzadt (NBSC 2016). A rohamos növekedés korábbi fő motorja, a feldolgozóipar így jóval kisebb hasznot ígér az új befektetések számára. Mindeközben a mezőgazdaságot a föld magántulajdonának hiánya, az erős állami befolyás alatt álló pénzügyi szférát pedig a – termelésösztönzést célzó – alacsony hitelkamatok teszik nem túlságosan vonzó beruházási célponttá. Jellemző, hogy 2009 után a globális válság miatt új megtérülési lehetőségeket kereső kínai tőke jelentős része az ingatlanszektorba áramlott, komoly ingatlanpiaci buborék felfúvódását és az érintett gazdasági szereplők – köztük vállalatok és helyi kormányzatok – jelentős részének erőteljes eladósodását eredményezve (CSANÁDI M. 2014).

A hazai befektetési lehetőségek beszűkülésének következménye *a kínai tőke gyorsuló kiáramlása más országokba*. A külföldön beruházott kínai tőkeállomány nagysága 2008 és 2015 között közelítőleg meghatszorozódott (184,0 milliárd USD-ről 1097,9 milliárd USD-ra) (NBSC 2016). Különösen szembeűnő a beruházások felfutása *számos afrikai és latin-amerikai országban*, ahol a kínai szereplőknek – többnyire nagy állami vállalatoknak – kevésbé kell erős versenybe bocsátkozniuk fejlett országok beruházóival, miközben az országok belügyeivel nem foglalkozó, pragmatikus magatartásukkal (főként bizonyos autoriter államokban) gyakran komoly előnybe kerülnek (VÁRI S. 2016). A kínai beruházók itt gyakran egyszerre fektetnek be a kitermelőiparba (különösen a bányászatba) és az előállított termékek mozgatásához szükséges infrastruktúrába (utakba, vasutakba) (SZAKÁLI M. 2015).

Mindez szorosan összekapcsolódik a kínai export és import térnyerésével is. Ahogy a 4. ábrán látható, Kelet- és Délkelet-Ázsia, valamint Ausztrália és Óceánia jelentős része mellett immár számos latin-amerikai és afrikai országnak (köztük Brazíliának és a Dél-afrikai Köztársaságnak), továbbá az olajexportőrök listáját vezető Szaúd-Arábiának is Kína a vezető behozatali és kiviteli partnere. Mindezen túl Dél-Ázsia, Észak- és Kelet-Afrika számos országa, sőt az Egyesült Államok is Kínából hozza be a legtöbb terméket (döntően iparcikkeket), Délnyugat- és Közép-Ázsia számos muzulmán és posztszovjet országa (Jementől Irakon és Iránon át Kazahsztánig) pedig Kína felé bonyolítja le a legnagyobb – döntően szénhidrogénekből álló – kivitelt. Ez a globális átrendeződés Európát érinti relatíve a legkevésbé: bár a kínai beruházók aktivitására itt is számos példát említhetünk a Volvo személygépkocsi-üzletágának felvásárlásától a pireuszi kikötő többségének megvételén át a Belgrád–Budapest-vasútvonal terveiig, a mi kontinensünk az egyedüli, ahol egyetlen országnak sem Kína a vezető export- vagy importpartnere. Másképpen fogalmazva: a globális kínai gazdasági jelenlét hatása Európa-szerte még mindig nem olyan mélyreható, mint Földünk sok más részén.

Összefoglalás

A Kínai Népköztársaság 1978 óta felmutatott rendkívüli gazdasági növekedése *számos belföldi és külföldi tényező kedvező összjátékának köszönhetően* valósulhatott meg. A folyamatnak elengedhetetlen, ám önmagában nem elégséges feltétele volt a belső gazdasági reformok megindítása és hosszú időn át tartó következetes folytatása. A „gazdasági csodához” sajátos világgazdasági helyzetre (más térségek profitrátájának markáns visszaesésére), Kína világpiacon nyitásának szerencsés időzítésére, egy már létező, jól működő és átvehető kelet-, délkelet-ázsiai gazdasági fejlődési modellre, valamint a globális kínai diaszpóra komoly tőkeerejére is szükség volt. Nélkülözhetetlen peremfeltételt jelentett továbbá a rendelkezésre álló természetierőforrás-vagyon, a tekintélyes belföldi

4. ábra Kína és fő külkereskedelmi partnerei. 1 – Kína; 2 – Az ország vezető export- és importpartnere is Kína; 3 – Az ország behozatalának vezető forrása Kína; 4 – Az ország kivitelének vezető célterülete Kína; 5 – Az ország vezető export- és importpartnere sem Kína; 6 – Nincs adat

Figure 4 China and its main foreign trade partners. 1 – China; 2 – China is both the leading export and import partner; 3 – China is the leading source of import; 4 – China is the leading export destination; 5 – China is not the main partner, neither in export nor in import; 6 – No data

Forrás/Source: CIA (2017)

munkaerő-többlet, a növekedés maximalizálásának alárendelt szigorú születésszabályozás és az a radikálisan alacsony kiindulási életszínvonal, amelyhez képest a társadalom a szerény növekedést is jelentős vívmányként élte meg, miközben a növekedésből származó források zömét egy diktatórikus rendszer akadálytalanul állíthatta a növekedés további fokozásának szolgálatába.

Megállapítható az is, hogy a *Kína rohamos gazdasági előretörését megalapozó tényezők idővel elapadtak, illetve a további növekedés akadályává váltak*. A kedvező világgazdasági közeg átalakulásával az exportra alapozott kínai növekedési modell lendülete is megfogyatkozott. A munkaerőtöbblet – nem kis részben a születésszabályozás távlati hatásaiból kifolyólag – jórészt elolvadt, az alacsony bérszínvonal pedig gyorsuló növekedésnek indult, különösen, hogy ez a növekvő egyenlőtlenségek miatti társadalmi feszültségek levezetése végett is elkerülhetetlenné vált. A kínai gazdasági modell egyre súlyosbodó környezeti korlátokba ütközik, az évtizedek alatt szorgalmasan felhalmozott óriási mennyiségű tőke pedig már nem képes kellő számú, jól megtérülő belföldi beruházási lehetőséget feltárni. Ezek következtében Kína nyersanyagigényének környezeti terhe, valamint a kínai gazdasági szereplők tőkéje nagy lendülettel kezd szétterjedni más országok, kontinensek felé, a kelet-ázsiai ország gazdasági helyzetét globális súlyú és kihatású kérdéssé téve.

A fentiekből kitűnik, hogy a *kínai gazdasági modell sikeres megvalósítására igen speciális lokális és globális feltételek mellett nyílt lehetőség, amelyek a kelet-közép-európai térségben a 21. század elején javarészt nem állnak rendelkezésre*. A 2008-as válság utáni sokkból kilábaló világgazdaság szélesedő beruházási lehetőségei, a térségünkben egyre inkább kirajzolódó munkaerőhiány, az ásványi nyersanyagvagyon szűkössége, vagy a globális méretű, kiemelten tőkeerős diaszpóra hiánya egyaránt említhető itt. A viharos kínai növekedéshez ráadásul (a kínai munkavállalók rendkívüli munkabírása, szorgalma mellett) olyan alacsony kiindulási életszínvonal teremtette meg az alapot, amelyre térségünkben a világháborús esztendők óta nemigen volt példa, a kínai termékek versenyképességét pedig a szociális háló és a bérek olyan alacsony volumene tette lehetővé, amely Kelet-Közép-Európában a meglévő színvonal drasztikus visszavágásával, az életminőség drámai zuhanásával jelentene egyet. Végezetül figyelembe kell venni, hogy az elmúlt évtizedek kínai gazdasági modellje a jelek szerint *nem egy tetszőleges ország leggazdagabbak közé emelkedésének a „receptje”*, hanem egy konkrét helyzetben, emberöltőnyi időtávon a szegénységből a nemzetközileg közepes szint elérését komplex mellékhatásokkal biztosítani képes koncepció (ami természetesen önmagában is igen komoly vívmány). Így tehát, miközben bizonyos kínai technológiai, szervezési stb. megoldásokból térségünk gazdasági szereplői is meríthetnek hasznos ötleteket, *félrevezető és rendkívül kockázatos volna túlzott reményeket táplálni a „kínai modell” kelet-közép-európai másolhatóságát illetően*.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) PD121127 és K115932 számú pályázatainak támogatásával készült. Köszönettel tartozom MENG Guangwennek és WANG Chunzhinek, a Tianjin Normal University (Kína) munkatársainak, akik rendelkezésemre bocsátották a 4. ábra elkészítéséhez felhasznált alaptérképet.

GYURIS FERENC
ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest
gyurisf@caesar.elte.hu

IRODALOM

- AKAMATSU, K. 1961: A theory of unbalanced growth in the world economy. – *Weltwirtschaftliches Archiv* 86. pp. 196–217.
- BOROS, L. 2010: A globális gazdaság környezeti és társadalmi konfliktusai. – In: MÉSZÁROS R. (szerk.): A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 278–308.
- BP (British Petroleum). 2016: BP Statistical Review of World Energy, June 2016. <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf> (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- CAI, F. 2014: *Beyond Demographic Dividends*. – World Scientific, Beijing. 223 p.
- CHAN, K. W. 2010: The household registration system and migrant labor in China: Notes on a debate. – *Population and Development Review* 36. 2. pp. 357–364.
- CHAN, K. W. 2012: Migration and development in China: trends, geography and current issues. – *Migration and Development* 1. 2. pp. 187–205.
- CHENG, T. – SELDEN, M. 1994: The origins and social consequences of China's hukou system. – *The China Quarterly* 139. pp. 644–668.
- CIA (Central Intelligence Agency). 2017: *The World Factbook 2017*. Washington DC. (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>) (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- CSANÁDI M. 2014: Állami beavatkozás, lokális eladósodás, túlfűtöttség és ezek rendszerbeli okai a globális válság alatt Kínában. – *Tér és Társadalom* 28. 1. pp. 113–129.
- CSANÁDI M. – NIE, Z. – LI, S. 2015: Válság, élénkítő csomag és migráció Kínában. – In: SALÁT G. (szerk.): *Kínai álom – kínai valóság*. Typotex, Budapest. pp. 18–41.
- FARAGÓ, L. 1995: Kína a növekedési pólus elmélet gyakorlati megvalósítója. – *Tér és Társadalom* 9. 3–4. pp. 179–189.
- GASTNER, M. T. – NEWMAN, M. E. J. 2004: Diffusion-based method for producing density-equalizing maps. – *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 101. 20. pp. 7499–7504.
- GYURIS F. 2007: A kínai migrációja. – In: RÉDEI M. (szerk.): *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 313–346.
- GYURIS F. 2014: Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciója. – *Földrajzi Közlemények* 138. 4. pp. 293–305.
- GYURIS F. 2015: Területi egyenlőtlenségek és a beruházások földrajzi eloszlása az átmenet Kínájában. – In: SALÁT G. (szerk.): *Kínai álom – kínai valóság*. Typotex, Budapest. pp. 42–64.
- HARVEY, D. 2009: Az „új” imperializmus: felhalmozás kissemmizés által. – *Fordulat* 7. pp. 78–106.
- IEA (International Energy Agency). 2017: 2016 Snapshot of Global Photovoltaic Markets. http://iea-pvps.org/fileadmin/dam/public/report/statistics/IEA-PVPS_-_A_Snapshot_of_Global_PV_-_1992-2016__1_.pdf (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- IMF (International Monetary Fund). 2017: *World Economic Outlook Database: April 2017 Edition*. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/01/weodata/index.aspx> (utolsó letöltés: 2017. 05. 24.)
- JORDÁN Gy. 1998: A város és a vidék közötti szakadék és a belső migráció Kínában. – *Statistikai Szemle* 76. 4–5. pp. 407–417.
- JORDÁN Gy. 1999: *Kína története*. – Aula, Budapest. 570 p.
- JORDÁN Gy. 2007: A kínai gazdasági reform árnyoldalai: a növekvő egyenlőtlenségek. – *Valóság* 50. 11. pp. 12–29.
- KSH. é. n.: STADAT. https://www.ksh.hu/stadat_eves_1 (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- LI, H. – LI, L. – WU, B. – XIONG, Y. 2012: The end of cheap Chinese labor. – *Journal of Economic Perspectives* 26. 4. pp. 57–74.
- LI, W. – FUMIN, S. – LEI, Z. 2010: *China's Economy*. – China Intercontinental Press, Beijing. 160 p.
- MENG, G. 2003: *The Theory and Practice of Free Economic Zones: A Case Study of Tianjin, People's Republic of China*. – Peter Lang, Frankfurt am Main. 234 p.
- MOLNÁR, E. 2017: Globális értékláncok és térbeli gazdasági egyenlőtlenségek, avagy miről mesél a textil- és ruhaipar változó földrajza? – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 216–225.
- MU, G. 2015: Two-child policy won't lead to a baby boom. *China Daily*, november 2. p. 9.
- NAGY, E. 2017: Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 226–234.
- NBSC (National Bureau of Statistics of China). 2013: *China Statistical Yearbook 2013*. <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2013/indexeh.htm> (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- NBSC (National Bureau of Statistics of China). 2016: *China Statistical Yearbook 2016*. <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2016/indexeh.htm> (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- NEMESKÉRI Zs. 1998: Nyugati elméletek a kínai valóság tükrében. A kínai regionális politika fejlődése 1980–1996 között. – *Tér és Társadalom* 12. 4. 105–115.
- PROBÁLD F. 2008: Kína. In: HORVÁTH G. – PROBÁLD F. – SZABÓ P. (szerk.): *Ázsia regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 464–509.

- ROBERTS, M. 2016: *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. – Chicago: Haymarket Books, 360 p.
- SZAKÁLI M. 2015: Peking megélenkült Afrika-politikája és az új trendek. – In: SALÁT G. (szerk.): *Kínai álmom – kínai valóság*. Typotex, Budapest. pp. 200–224.
- TAN, CH.–B. (szerk.) 2013: *Routledge Handbook of the Chinese Diaspora*. – Routledge, London–New York. 528 p.
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). é. n.: UNCTADStat. <http://unctad.org/en/Pages/statistics.aspx> (utolsó letöltés: 2017. 05. 25.)
- UN DESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs). 2015: *World Population Prospects, the 2015 Revision*. <https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/> (utolsó letöltés: 2017. 05. 25.)
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) Institute of Statistics. é.n.: China. <http://uis.unesco.org/en/country/cn> (utolsó letöltés: 2017. 06. 19.)
- UNSD (United Nations Statistics Division). 2016: *Statistical Yearbook 2016 Edition*. – New York, 378 p. <https://unstats.un.org/unsd/publications/statistical-yearbook/> (utolsó letöltés: 2017. 05. 30.)
- VÁMOS P. 2012: A magyar modell és Kína. *Magyar–kínai kapcsolatok, 1976–1989*. – *História* 34. 4. pp. 19–24.
- VÁRI S. 2016: A kínai fejlesztési együttműködés Afrikában az ezredfordulót követő évtizedben. – *Külgazdaság* 60. 9–10. pp. 71–94.
- WONG, C. 2011: The fiscal stimulus programme and public governance issues in China. – *OECD Journal on Budgeting* 11. 3. pp. 1–21.
- WTO (World Trade Organization). é. n.: Statistics Database. <http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx?Language=> (utolsó letöltés: 2017. 05. 25.)
- WU, F. 2008: China's great transformation: neoliberalization as establishing a market society. – *Geoforum* 39. 3. pp. 1093–1096.

A KÖZÖSSÉGI SZÁLLÁSADÁS KONFLIKTUSAI ÉS DILEMMÁI

BOROS LAJOS – DUDÁS GÁBOR

CONFLICTS AND DILEMMAS OF PEER-TO-PEER ACCOMODATION

Abstract

The development of information and communication technologies (ICTs) has created favourable conditions for the emergence of the sharing economy, where users can share their idle resources with each other. One of the most well-known elements of the sharing economy is Airbnb, which is an online platform for short-term rentals. Airbnb has a significant influence on urban property and rental markets, and thus its diffusion has led to conflicts between various actors. Our aim is to outline the characteristics of Airbnb, and to examine how it works and what kinds of dilemmas and conflicts emerge in relation to the proliferation of short-term rental. Furthermore, we aim to understand the extent to which Airbnb can be interpreted as a part of the sharing economy. Is it genuinely a sharing of idle resources, or is it a new form of capitalist enterprise? We also briefly present the intra-urban spatial pattern of Airbnb in Budapest. In addition, we pose a few theoretical considerations for future analyses.

Keywords: sharing economy, Airbnb, Budapest, tourism, peer-to-peer accommodation

Bevezetés

A technológiai változások, az egyes földrajzi helyek sajátosságainak, kultúrájának hatása, és a helyi és globális folyamatok kölcsönhatásának eredményeképp a kapitalizmus folyamatosan változó rendszerében számos új elem jelenik meg, amely a „normál” piaci logikától eltérően működik. Az új jelenségeket, folyamatokat nem egy esetben nehezen ragadja meg a hagyományos gazdaságföldrajzi gondolkodás, mivel nem illenek a szűkre szabott gazdaság-definíciókba (lásd ebben a számban CZIRFUSZ M. 2017), illetve sajátos adatforrásokat, kutatási módszereket igényel a vizsgálatuk. Ilyen új elem az elmúlt években megerősödött közösségi gazdaság is, ami számos területen hat a fogyasztási szerkezetre, az árakra, és egyre jelentősebb kihívást jelent a hagyományos piaci szereplők számára, akik nehezen tudnak reagálni az új vetélytársak megjelenésére. Talán az egyik legismertebb példa minderre az Airbnb, a lakásmegosztást lehetővé tevő online platform. Az Airbnb, ahogy a közösségi gazdaság más szereplői (Uber, Lyft stb.) is, gyakran éles konfliktusokat generál a különböző gazdasági, politikai szereplők vagy az egyes fogyasztói csoportok között.

A tanulmány célja, hogy röviden áttekintse a közösségi gazdaság fogalmi kérdéseit, és ehhez kapcsolódóan bemutassa, hogyan működik az Airbnb, milyen problémák, kihívások kapcsolódnak a közösségi szállásadás megjelenéséhez. Ehhez kapcsolódóan megkíséreljük elhelyezni a jelenséget a kapitalista gazdaság működésén belül. Emellett az Airbnb várososon belüli térbeliségét is bemutatjuk Budapest példáján keresztül. Végezetül pedig felvetünk néhány értelmezési lehetőséget a kapcsolódó folyamatok jövőbeni elemzéséhez; mennyiben tekinthető a közösségi gazdaság részének az Airbnb? Milyen szempontok merülhetnek fel a jelenség vizsgálatában?

A közösségi gazdaság fogalmi kérdései

A földrajz 1980-as meginduló kulturális fordulatának (NAGY E. – BOROS L. 2010) következtében a gazdaságföldrajzi elemzések egyre több olyan kérdéssel kezdtek foglalkozni, amelyeket korábban nem tekintettek a gazdaság részének, vagy éppenséggel határterületként kezelték. A bevezetőben említett közösségi gazdaság is ilyen terület; működési jellemzőit tekintve nehezen illeszthető a hagyományos gazdaságértelmezésekbe, illetve a fogalmi nehézségeken kívül módszertani nehézségekkel is jár a vizsgálata.

A közösségi gazdaságot (sharing economy) sokféleképpen értelmezik, így a szakirodalomban is többféle elnevezéssel találkozhatunk; megosztáson alapuló gazdaság, együttműködő gazdaság, együttműködő, vagy közösségi fogyasztás (BRIGHENTI, B. 2016; KALÓZ E. 2015). A különböző definíciók azonban többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy egy olyan új jelenségről van szó, amely különbözik a kapitalizmus „normálisnak tekintett” logikájától, és a profittermelésen kívül erős közösségi tartalommal is rendelkezik. Mindez része annak a sokszínű gazdaságnak (GIBSON – GRAHAM, J.K. 2002), amelyben a hagyományos piaci tranzakciókon és kapitalista szervezeti formákon kívül alternatív formák is jelen vannak (*1. táblázat*). Ebben a megközelítésben a közösségi gazdaság olyan alternatív piaci tranzakciók összessége, amely nem kapitalista szervezeti keretek között működik, a bér pedig származhat önfoglalkoztatásból, természetbeni juttatásból vagy egyéb forrásból.

1. táblázat – Table 1

A sokszínű gazdaság The diverse economy		
A tranzakció típusa	Munkapiaci jellemzők	Szervezeti keretek
PIACI	BÉR	KAPITALIZMUSRA JELLEMZŐ FORMÁK
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>		
<i>Alternatív piaci</i>	<i>Alternatív fizetett</i>	<i>Alternatív kapitalista</i>
Lokális kereskedelmi rendszerek	Szövetkezeti	Állami
Alternatív fizetőeszközök	Önfoglalkoztatás	Non-profit
Szövetkezeti keretek közötti csere	Természetbeni	Alternatív normarendszer (környezeti, szociális)
Barter	Szerződéses	
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>		
<i>Nem piaci</i>	<i>Fizetetlen</i>	<i>Nem kapitalista</i>
Háztartás-gazdálkodás	Önkéntes	Közösségi
Ajándék	Háztartási	Független
Helyi szokásjogra épülő	Családi gondoskodás	Feudális
Lopás		Rabszolgaság

Forrás/Source: GIBSON-GRAHAM, J. K. (2002)

A közösségi, vagy megosztáson alapuló gazdaság működése során a felhasználók a kihasználatlan erőforrásait megosztják azokkal, akiknek azokra szükségük van (KE, Q. 2017). Ez számos területet érinthet a személyszállítástól (Uber, Lyft, BlaBlaCar, Oszár) a finanszírozásig (Kickstarter) vagy a szállásadásig (Airbnb, Couchsurfing).

A közösségi gazdaság megerősödésében kulcsfontosságú az infokommunikációs technológiák (IKT) fejlődése és terjedése, hiszen ezek lehetővé teszik a szolgáltatók és

a fogyasztók közvetlen és azonnali kapcsolatát (BÁLINT D. – TRÓCSÁNYI A. 2016; EINAV, L. et al. 2016). Ez erősíti a közösségi élményt is, ami szintén fontos motivációja lehet a megosztáson alapuló gazdaságban való részvételnek; a megosztás, a közös fogyasztás, a visszajelzések révén a fogyasztók és a szolgáltatók megerősíthetik egy létező közösséghez való tartozásukat, vagy új csoportokhoz tartozhatnak, új kapcsolatokat alakíthatnak ki (BOTSMAN, R. – ROGERS, R. 2011). Az IKT szerepe az on-demand jelleg esetében is lényeges: a felmerülő igények a gyors és hatékony kommunikáció miatt azonnal kielégíthetőek.

A gazdasági nehézségek, válságok szintén segíthetik a közösségi gazdaság erősödését, hiszen ezekben az időszakokban a fogyasztók a korábbiaknál jobban törekednek a gazdaságosabb döntésekre a vásárlásaik során (TUSSYADIAH, I.P. – PESONEN, J. 2016). Az alternatív piaci vagy közösségi megoldások pedig megfelelnek ezeknek az igényeknek, ráadásul a gazdasági nehézségek idején többen kapcsolódhatnak be a szolgáltatói oldalról is, abból a célból, hogy a csökkenő bevételeiket ellensúlyozzák a közösségi gazdaságból származó profittal.

A közösségi gazdaságon belül kulcsfontosságú a bizalom kérdése is, hiszen ellentétben a hagyományos szolgáltatókkal, itt nincsenek megbízhatónak tartott márkanevek – így a minőségi garanciát másképp kapják meg a fogyasztók: a korábbi vásárlók értékelései alapján (IKKALA, T. – LAMPINEN, A. 2014). A tranzakciót követően a fogyasztó értékelheti a szolgáltatót, segítve ezzel a későbbi vásárlók döntését. Magával az értékeléssel válik igazán közösségivé a fogyasztás, amikor a felhasználó megosztja az élményét, tapasztalatait más potenciális felhasználókkal.

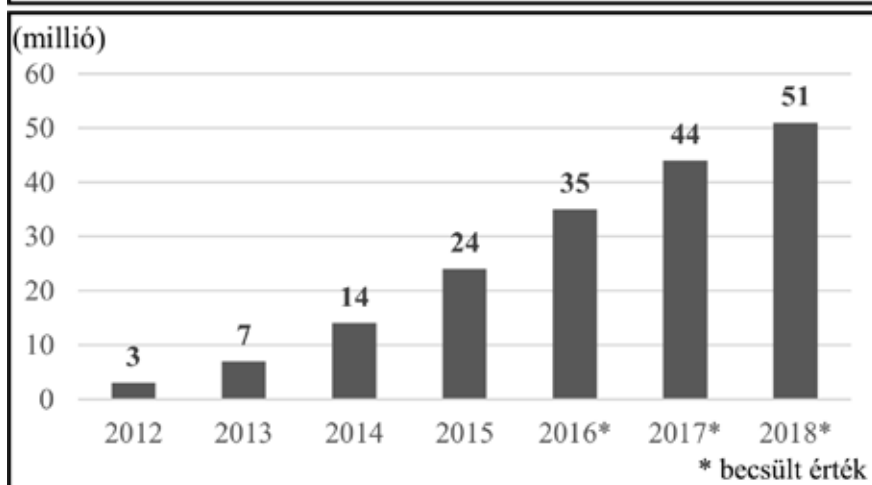
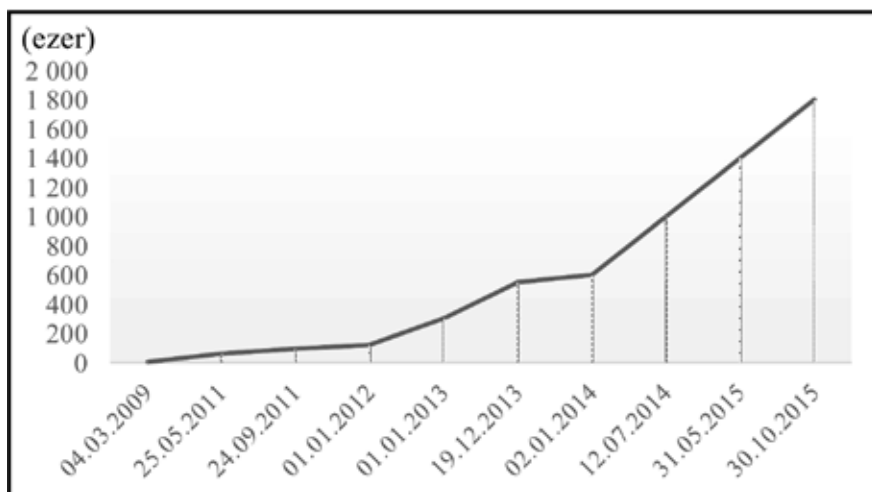
Mivel a közösségi gazdaság radikálisan átalakítja a fogyasztói szokásokat, és erős versenyt támaszt a hagyományos szolgáltatók felé, gyakoriak a konfliktusok az új szolgáltatókkal kapcsolatban – amire a legjobb, és hazánkban talán legismertebb példa a személyszállítással foglalkozó Uber, amely 2016-ban a szabályozás változásai következtében beszüntette magyarországi tevékenységét (Index, 2016).

A közösségi gazdaság vizsgálatában fontos szerepe van az úgynevezett „big data”, azaz a résztvevők által generált adatok gyűjtésének és elemzésének. Ilyenek például a foglalási adatok (ár, térbeliség, stb.), az értékelések megoszlása, vagy az online kínálat nagyságának és összetételének alakulása.

Az Airbnb

Az Airbnb 2008-ban indult San Franciscóban. A vállalkozás alapötlete az volt, hogy lehetővé tegyék, hogy a kihasználatlan lakásokat, szobákat a tulajdonosaik bérebe tudják adni. A vállalat növekedése viszonylag lassan indult be, hiszen csak 2011 elején érték el az egymillió foglalt vendégéjszaka számot. Ezt követően azonban gyors növekedést láthattunk, és évről-évre egyre többen vették igénybe a platformon elérhető szállásokat (*l. ábra*). De természetesen nem csak a vendégéjszakák, vagy a szállásfoglalók száma növekedett meredeken, hanem a szállást kínáló hosztoké is. Mindezeknek köszönhetően mára az Airbnb egy 30 milliárd dollár értékű vállalatná nőtt, ami nagyobb, mint a Hilton (23,3 milliárd) és a Hyatt (6,87 milliárd dollár) szállodaláncok piaci értéke. Azaz a közösségi szállásadás központi platformja a szállodaiipar egyik legfontosabb szereplőjévé vált (OSKAM, J. 2016); amely mára 191 ország több mint 34000 városában van jelen, és globálisan 2 milliónál is több szállást kínál (Airbnb, 2017).

Az Airbnb-n belül lehetőség van teljes lakások, házak, privát vagy másokkal megosztott szobák bérbeadására. Az, hogy egy városban milyen típusú szállások a jellemzőek, függ többek között a turisztikai kereslettől, a kereskedelmi szálláskínálattól, az árszínvontól.

1. ábra Az Airbnb-n listázott szállások száma és az éves vendégszám alakulása

Forrás: CHERNEY, M.A. 2015; GSV Capital 2014; LAWLER, R. 2013; MUDALLAL, Z. 2015; RAO, L. 2009; WINKLER, R. 2015; WINKLER, R.–MACMILLAN, D. 2015 alapján saját szerkesztés

Figure 1 Number of Airbnb listings and annual guests

Source: based on CHERNEY, M.A. 2015; GSV Capital 2014; LAWLER, R. 2013; MUDALLAL, Z. 2015; RAO, L. 2009; WINKLER, R. 2015; WINKLER, R.–MACMILLAN, D. 2015, edited by the authors

Maga a rendszer hasonlóan működik, mint a legtöbb online foglalási rendszer: az utazni vágyó megadja a foglalással kapcsolatos legfontosabb paramétereket (időpont, desztináció, utasok száma stb.), majd további szűrési feltételek (elhelyezkedés, szolgáltatások stb.) megadásával szűkítheti a találatokat és foglalhatja le a szállást az Airbnb rendszerén belül. Az Airbnb haszna a hosznak felszámított 3-5%-os illetékből, valamint a vendég által fizetett 5-15%-os szolgáltatási díjból tevődik össze (Airbnb, 2016).

A közösségi gazdaság bizalmi eleme olyan módon jelenik meg, hogy a szállásadó profilja egy fényképet és egy rövid ismertetőt tartalmaz, továbbá egy, a korábbi felhasználók által készített értékelést is. Ez lehetőséget biztosít a leendő vendégeknek, hogy a korábbi értékelések alapján képet alkossanak a szállásról, ami megkönnyíti a végső döntést.

Az Airbnb előnyeként több tényezőt lehet említeni. Gyakori érv az autentikusság: a vendégek ott szállnak meg, olyan körülmények között, ahol a helyiek élnek, ezáltal jobban megismerik a helyi kultúrát, szokásokat, kapcsolatokat teremtenek a helyiekkel, ahelyett, hogy a globális szállodaláncok standardizált szolgáltatásait vennék igénybe. Több elemzés hangsúlyozza azt is, hogy az Airbnb új utasokat vonz, így bővíti a helyi turizmust, hozzájárulva ehhez a gazdasági fejlődéshez. Ráadásul az elemzések azt mutatják, hogy az Airbnb-t igénybe vevő utazók hosszabb időt töltenek az adott desztinációban, és magasabb átlagos költséssel rendelkeznek, mint a többi turista (Budapest Business Journal, 2015).

Végezetül a közösségi szállásadás hozzájárulhat új, korábban alacsony vendégforgalommal jellemezhető desztinációk megerősödéséhez is, mivel elérhető árú, és általában jó minőségű szálláslehetőséget kínál a turistáknak – akiknek ezzel nő a választási lehetőségük, amikor a számukra elérhető, megfizethető utazási célpontot keresik (TUSSYADIAH, I.P.–PESONEN, J. 2016). Az Airbnb egyébként tipikusan nagyvárosi jelenség, így a magyarországi kínálat túlnyomó többsége is Budapesten található. Ennek oka, hogy általában a nagyvárosokban van egyszerre jelen a szükséges kereslet (turistaforgalom, azaz a potenciális felhasználók) és a kínálat (kiadható lakások, szobák).

Az Airbnb-hez kapcsolódó problémák és kihívások

A fentebb bemutatott lehetséges előnyök mellett számos olyan tényező van, amely problémát, konfliktusforrást jelent a közösségi szállásadással kapcsolatban. Az elmúlt évek dinamikus növekedése, és az ehhez kapcsolódó gyors változások olyan komplex helyzetet hoznak létre, amelyre a szabályozási környezet nem, vagy csak megkésve tud reagálni. A hagyományos szállásadókra szabott szabályozások csak korlátozottan alkalmazhatóak a közösségi szállásadásra, így az ide tartozó szálláshelyek jelentős része illegálisan vagy féllegálisan működik. Az egyik leggyakoribb probléma, hogy az Airbnb-s lakáskiadások jelentős része nem bejelentett, azaz adózatlan jövedelmet jelent a lakástulajdonosoknak (STREITFELD, D. 2014). Ez egyrészt versenyelőnyt jelent a bejelentett, adót fizető szálláshelyekkel szemben, hiszen mind a vendégek, mind a szállásadók elkerülik az adók és járulékok megfizetését. Másrészt pedig társadalmilag igazságtalan helyzetet teremt, s példát ad a profit privatizálására, és a költségek társadalmisítására; a kiadott lakások eladhatóságát, értékét ugyanis részben az állami vagy önkormányzati forrásokból finanszírozott fejlesztések, szolgáltatások adják, amelyek finanszírozásához azonban a bejelentés nélkül működő, adófizetést gyakran elkerülő szállásadók nem, vagy csak igen kis mértékben járulnak hozzá (RANCHORDÁS, S. et al. 2016).

A helyiek és a turisták eltérő életstílusa is gyakori konfliktusforrás, hiszen míg a helyiek a mindennapi életüket élik az Airbnb által érintett városrészekben, épületekben, addig a turisták kikapcsolódnak, szórakozni érkeznek oda – az éjszakai zajongás, mulatozás pedig zavarja a lakók pihenését. Ezért egyes lakóközösségek – a házirend vagy a társasház szervezeti és működési szabályzatának megváltoztatásával – igyekeznek korlátozni a lakások rövid távú bérbeadását (Index, 2017; Portfolio, 2016).

A turisták a helyi lakosságétól eltérő fogyasztási szerkezete és vásárlóereje hat a helyi szolgáltatási piacra, amely egyre inkább a fizetőképesebb vásárlók, azaz a turisták felé fordul, ez pedig áremelkedést, a hagyományos szolgáltatók kiszorulását eredményezheti.

Ehhez kapcsolódóan egyes kutatások arra is rámutatnak, hogy az Airbnb összekapcsolódhat a dzsentrifikációval azáltal, hogy a befektetők, kihasználva egyes városrészek kedvező elhelyezkedését és (viszonylag) alacsony ingatlanárait, egyre növekvő számban vásárolnak lakást a területen azzal a céllal, hogy a rövid távú lakáskiadással (azaz az

Airbnb-vel) bevételhez jussanak (KE, Q. 2017). A rövid távú lakáskiadás növeli a bérleti rés nagyságát, ami még inkább vonzóvá teszi az egyes területeket a befektetők számára. A tapasztalatok szerint az Airbnb-ből származó jövedelem reményében érkező befektetők megjelenése a bérleti díjak és az ingatlanárak emelkedéséhez vezet (COX, M. – SLEE, T. 2016). Ez gyorsítja a negyedik eredeti lakosságának kiszorulását, a helyi társadalom átalakulását és a társadalmi kohézió gyengülését.

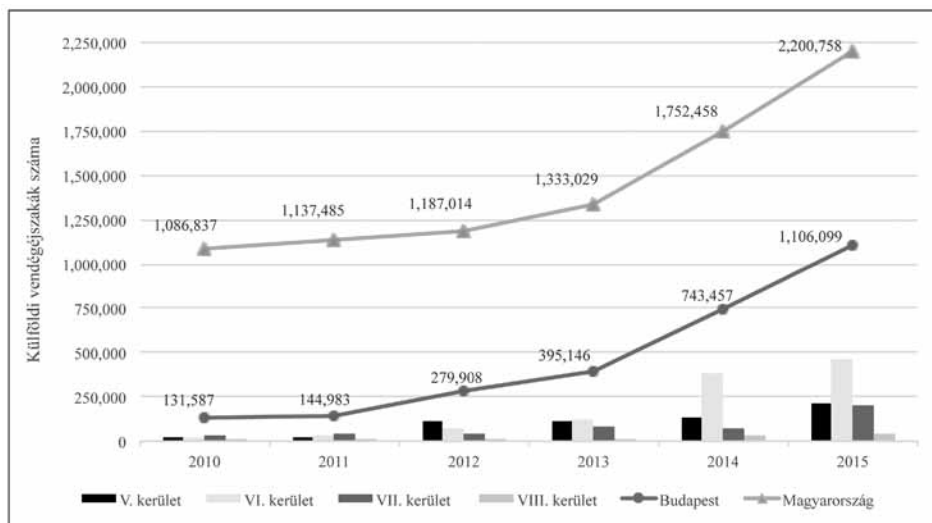
A tárgyalat problémák következménye, hogy több városban (pl. Amszterdam, Berlin, New York) is felmerült az Airbnb korlátozása, netán teljes betiltása, hiszen a lakásmegosztás dinamikus növekedése előre nem látható, és igen nehezen, vagy egyáltalán nem kezelhető hatásokkal járt a helyi városi közösségekre.

A fentiekén túl, ahogy arra már korábban utaltunk, nehézségekbe ütközik az Airbnb vizsgálata is, hiszen nehéz naprakész és helytálló adatokat gyűjteni a közösségi szállásadáshoz kapcsolódó folyamatokról – ezért a legkézenfekvőbb az online adatgyűjtés alkalmazása.

Az Airbnb Budapesten

Az Airbnb hazai statisztikában a rövid távú lakáskiadás az üzleti célú egyéb szálláshelyek kategóriájában jelenik meg. 2014-től kezdve mind Magyarország egészére, mind Budapestre vonatkozóan meredeken nőtt a külföldi vendégéjszakák száma az üzleti célú egyéb szálláshelyen kategóriájában – ezen belül szembetűnő a VI. kerület látványos növekedése (2. ábra). Ugyanettől az időponttól kezdett nőni a budapesti hostok regisztrációjának száma is (3. ábra).

A budapesti kínálat túlnyomó többsége a város középső, jól megközelíthető részén található: a legtöbb listázott szállás az V., VI. és VII. kerületben található (4. ábra) – azaz hasonló területi szerkezetet mutat, mint amit a kereskedelmi szálláshelyek esetében tapasztalhatunk.

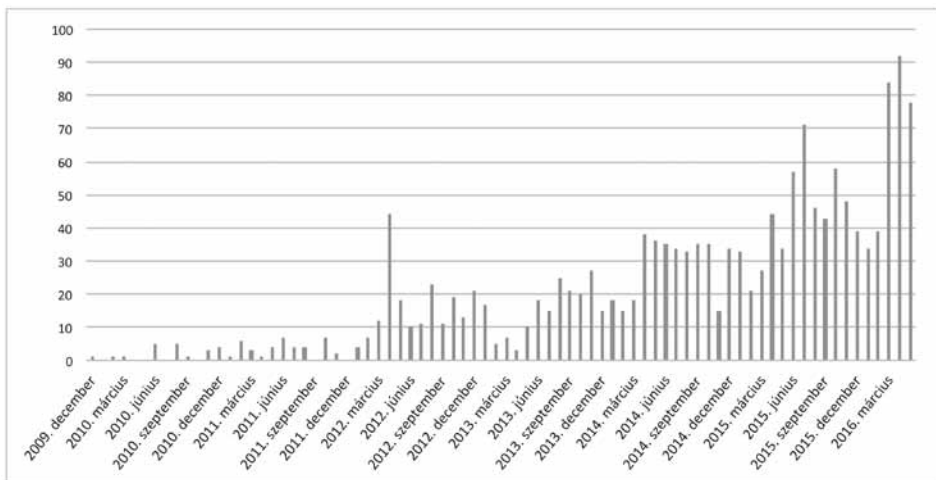

2. ábra A külföldi vendégéjszakák száma az üzleti célú egyéb szálláshelyeken (2010-2015)

Forrás: KSH alapján saját számítás

Figure 2 Number of foreign tourist nights in other business type accommodation establishments (2010-2015)

Source: based on Hungarian Central Statistical Office data, edited by the authors

3. ábra Az Airbnb hosztok regisztrációjának alakulása Budapesten

Forrás: az airbnb.com adatai alapján saját számítás

Figure 3 The evolution of the number of Airbnb hosts in Budapest

Source: based on www.airbnb.com data, edited by the authors

4. ábra A budapesti Airbnb szállások elhelyezkedése (2016.06.01.)

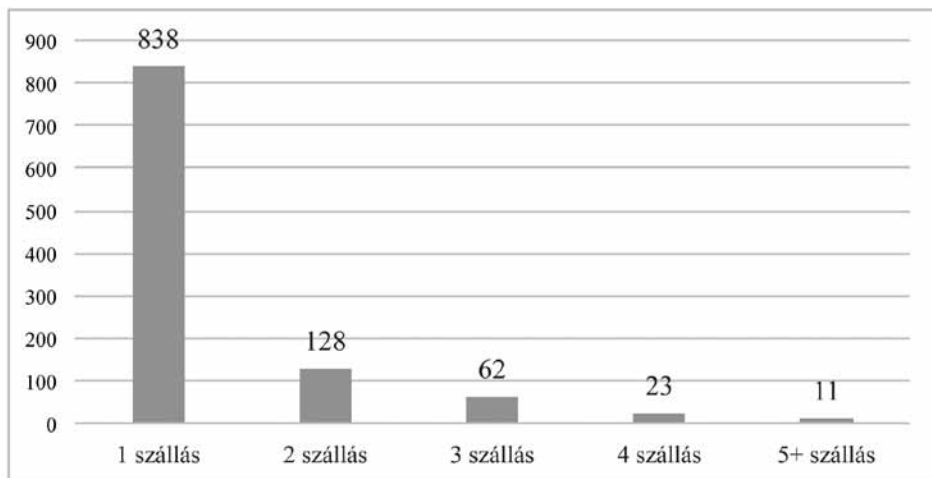
Forrás: az airbnb.com adatai alapján saját szerkesztés

Figure 4 The spatial distribution of Airbnb listings in Budapest (01.06.2016)

Source: based on www.airbnb.com data, edited by the authors

A kínálat legnagyobb részben egyébként elsősorban a már korábban is meglévő lakás-állományon alapul, így számos esetben egy korábban is lakott (pl. albérletként kiadott) lakás hasznosítási módja változott meg a rövid távú lakáskiadással. Mindez hozzájárult az ingatlanárak és lakásbérleti díjak emelkedéséhez a fővárosban. A tapasztalatok szerint

sok esetben a hosztok egynél több szállást is menedzselnek (5. ábra) – ami arra enged következtetni, hogy valójában nem a felesleges kapacitások hasznosításáról van szó, hanem sajátos keretrendszerben működő turisztikai vállalkozásról.

5. ábra A hosztok által menedzselte szállások megoszlása (2016.06.01.)

Forrás: az airbnb.com alapján saját szerkesztés

Figure 5 The distribution of Airbnb accommodations managed by hosts (01.06.2016)

Source: based on www.airbnb.com data, edited by the authors

Összefoglalás és következtetések

Úgy véljük, az Airbnb vizsgálatának módszertani, fogalmi és elméleti tanulságai is lehetnek. Tanulmányunkban egy olyan tevékenységgel foglalkoztunk, amelynek vizsgálata viszonylag újnak számít a gazdaságföldrajzban; részben a folyamatok újdonsága, részben pedig az elemzések kérdésfelvetésének és fókuszának változása miatt. Mindez módszertanilag is kihívás elé állítja a kutatókat, és egyre nagyobb mértékben kell a big data-ra építeniük az elemzésekben. A fejlődés ma ismert tanulságai alapján kétséges, mennyire tekinthető az Airbnb még a közösségi gazdaság részének. Álláspontunk szerint az Airbnb-hez kapcsolódó több feltételezés legalábbis kiegészítésre, árnyalásra szorul. A felhasználók rengeteg esetben nem kihasználatlan kapacitásokat vesznek igénybe, hanem a lakástulajdonosok döntenek úgy, hogy a korábbinál jövedelmezőbb módon hasznosítják meglévő ingatlanjukat. Sőt, a klasszikus vállalkozási forma is megjelenik az Airbnb működésében, hiszen ahogy azt Budapest esetében is láttuk, nem egy hoszt több lakást is menedzsel – egyes esetekben akár több tucatra is rúghat az egy bérbeadó által kínált lakások száma. Ezek a hosztok gyakran – legálisan, fél-legálisan, vagy akár illegálisan – alkalmazottakat is foglalkoztatnak, például a takarításra vagy a vendég fogadására. Azaz, ahogy maga a kapitalizmus is folyamatosan változik, a közösségi gazdaság működése sem állandó; a változó feltételekhez, lehetőségekhez alkalmazkodva folyamatosan formálódik.

Mindez azonban túlmutat magán a szállásadáson vagy az egyszerű fogalmi kérdéseken: felvetődik a kérdés, hogy napjaink globalizált világ gazdaságában mennyire lehetséges a közösségi gazdaság működése? Valóban alternatív kapitalizmusformának tekinthetjük-e a közösségi gazdaság elemeit? Álláspontunk szerint nem: az új szükségletkielégítési formák egy bizonyos – és nehezen meghatározható – méret és felhasználószám felett a kapi-

talista vállalkozások mintájára kezdenek el működni. Ilyenkor a felesleges kapacitások kihasználása helyett a profittermelés válik elsődlegessé, így a kezdeményezések működési logikája is megváltozik. Míg a közösségi gazdaság esetében feltételezhetünk egyfajta keresletvezéreltséget, addig a kapitalista vállalkozássá váló szolgáltatások esetében inkább a kínálatvezéreltség a megfigyelhető. Azaz ha a sokszínű gazdaság koncepciója felől közelítjük meg a kérdést, akkor az alternatív piaci tranzakciók és a nem kapitalista szervezeti keretek felől elmozdulás történik a kapitalista keretek között működő, piaci tranzakciók irányába. Így összességében kijelenthető, hogy az a feltételezett hatás, miszerint az Airbnb segít a nehéz helyzetben lévők közüzemi számláinak kifizetésében, vagy az albérletek fenntartásában, nem tűnik helytállóknak – sőt, éppenséggel ellentétes hatás feltételezhető; a rövid távú lakáskiadás kiszorítja a kevésbé fizetőképes bérlőket.

A további elemzések során fontosnak tartjuk a függőségi viszonyok mélyebb és több léptékre fókuszáló feltárását: ki és hol, illetve hogyan profitál az Airbnb-ből? Ahogy azt a korábbiakban említettük, lényeges probléma a profit privatizálása és a költségek társadalmasítása. Ugyanakkor nem csak helyi szinten érdekesek a függőségi viszonyok, így a későbbi elemzések számára hasznos lehet a posztkolonialista megközelítés, ami azt helyezi a fókuszba, hogy miként jelennek meg a politikai és gazdasági erőviszonyok az Airbnb működésében. A függőségi viszonyok elemezhetőek a helyiek és a turisták, a helyi turisztikai vállalkozások és az Airbnb, a városon belüli negyedek (és ezzel az ott élő társadalmi csoportok), vagy a turistaküldő és –fogadó országok viszonylatában is.

Különös figyelmet érdemel az Airbnb kapcsolata a dzsentrifikációval. Bár viszonylag új jelenségről van szó, de az eddigi tapasztalatok alapján a rövid távú lakáskiadás hozzájárul a dzsentrifikálódó városrészek átalakulásához a befektetési céllal megvásárolt lakások számának növekedése, valamint az albérletárak emelkedése révén. Mindez több léptéken is problémát okozhat, kezdve a lakóközösségek működésétől egészen a városi lakáspiaccig vagy a szegregáció erősödéséig. Ahogy a problémák nem korlátozódnak egyetlen léptékre, maga az Airbnb terjedése sem tekinthető csupán lokális vagy globális folyamatnak. A rövid távú szállásadás szereplői a szállásadók, a turisták, a szabályozók, döntéshozók, de maguk a városok, az azokban található szolgáltatások, az egyes desztinációkat összekötő hálózatok, és így tovább. Így lehetséges, hogy az Airbnb térbeliségének és működésének jobb, mélyebb megértéséhez érdemes a cselekvőhálózat-elméletet (lásd BERKI M., 2017 tanulmányát ugyanebben a lapszámban) a jövőbeni kutatások során.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az elkövetkező években Airbnb-hez kapcsolódó konfliktusok, problémák megfelelő kezelése az egyik legfontosabb feladata a nagyvárosok irányítóinak – mind a bevételek növelése, legalizálása, mind pedig a társadalmi hatások mérséklése oldaláról. Ehhez kapcsolódóan viszont lényeges, hogy figyelembe vegyük, hogy az Airbnb csak részben értelmezhető a hagyományos gazdasági kategóriákon belül, így mindenképp rugalmasságra és nyitottságra van szükség mind az elemzés, mind a döntéshozatal során. CZIRFUSZ Márton (2017) tanulmányához csatlakozva tehát lényeges, hogy az Airbnb kapcsán elszakadjunk a kapitalizmust adótnak, változatlanak tekintő szemlélettől.

BOROS LAJOS
SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
borosl@geo.u-szeged.hu

DUDÁS GÁBOR
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Alföldi Tudományos Osztály, Békéscsaba
dudasg@rkk.hu

IRODALOM

- BÁLINT D.–TRÓCSÁNYI A. 2016: New ways of mobility: the birth of ride-sharing. A case study from Hungary. – *Hungarian Geographical Bulletin* 65. 4. pp. 391–405.
- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 203–215.
- BOTSMAN, R.–ROGERS, R. 2011: *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. – Harper Business, New York. 280 p.
- BRIGHENTI, B. 2016: Opinion of the European Committee of the Regions – The local and regional dimension of the Sharing Economy – Official Journal of the European Union. (2016/C 051/06)
- COX, M.–SLEE, T. 2016: How Airbnb's data hid the facts in New York City. – <http://insideairbnb.com/reports/how-airbnbs-data-hid-the-facts-in-new-york-city.pdf>
- CZIRFUSZ M. 2017: A gazdaságföldrajz elméleti térről és gazdaságról – tanulságok a gazdaságföldrajz oktatása számára. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 192–202.
- EINAV, L.–FARRONATO, C.–LEVIN, J. 2016: Peer-to-Peer Markets. *The Annual Review of Economics* 8. pp. 615–635.
- GIBSON-GRAHAM, J.K. 2002: Beyond global vs. local: economic politics outside the binary frame. – In: HEROD, A.–WRIGHT, M.W. (eds): *Geographies of Power: Placing Scale*. Blackwell, Oxford. pp. 25–60.
- GUTTENTAG, D. 2015: Airbnb: disruptive innovation and the rise of an informal tourism accommodation sector. – *Current Issues in Tourism* 12. 18. pp. 1192–121.
- IKKALA, T.–LAMPINEN, A. 2014: Defining the price of hospitality: networked hospitality exchange via Airbnb. – Proceedings of the companion publication of the 17th ACM conference on Computer supported cooperative work & social computing. pp. 173–176.
- KALÓZ E. 2015: A közösségi gazdaság – elméleti megfontolások és gyakorlati jellemzői. – *Információs Társadalom: Társadalomtudományi folyóirat* 15. 1. pp. 30–47.
- KE, Q. 2017: Sharing means renting?: An entire marketplace Analysis of Aribnb, ArXiv. – <https://arxiv.org/pdf/1701.01645.pdf>
- NAGY E.–BOROS L. 2010: A kulturális fordulat és hatása a gazdaságföldrajzban. In: MÉSZÁROS R.–NAGY G.–NAGY E.–BOROS L.–PÁL V. (szerk.) *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 55–82.
- OSKAM, J. 2016: Airbnb or “Networked Hospitality Businesses”: Between Innovation and Commercialization. A Research Agenda. – The proceedings of HONG KONG 216: 2nd Global Tourism & Hospitality Conference and 15th Asia Pacific Forum for Graduate Students Research In Tourism Vol. 1. pp. 499–510.
- RANCHORDÁS, S.–GEDEON, ZS.–ZUREK, K. 2016: Home-sharing in the Digital Economy: The Cases of Brussels, Stockholm, and Budapest. – Impulse Paper prepared for the European Commission, DG GROW. 116 p.
- TUSSYADIAH, I. P.–PESONEN, J. 2016: Impacts of peer-to-peer accommodation use on travel patterns. – *Journal of Travel Research* 55. 8. pp. 1022–1040.

Internetes források

- Airbnb 2016: What are Airbnb service fees? – Letöltve: 2017.05.25. <https://www.airbnb.com/help/article/104/what-are-guest-service-fees>
- Airbnb 2017: About us. – Letöltve: 2017.05.28. <https://www.airbnb.com/about/about-us>
- Budapest Business Journal 2015: Airbnb says it doesn't hurt hotels. – Letöltve: 2016.06.21. http://bbj.hu/special-report/airbnb-says-it-doesnt-hurt-hotels_100795
- CHERNEY, M.A. 2015: Expedia at record high, even as Airbnb nips at heels. *Investors Business Daily*. – Letöltve: 2017. 05. 28. <http://www.investors.com/news/technology/expedia-calls-airbnb-immaterial-to-q3-earnings/?ven=djcp&src=aurlabo>
- GSV Capital 2014: Rising rent. – Letöltve: 2017. 05. 28. <http://gsvcap.com/wp/saas/rising-rent/>
- Index 2016: Kivonul az Uber Magyarországról. – Letöltve: 2017. 05. 28. http://index.hu/gazdasag/2016/07/13/kicsinaltak_az_ubert_kivonul_magyarorszagrol_a_ceg/
- Index 2017: Mindenhol láncra verik a lakásbérlők rémét.– Letöltve: 2017. 05. 28. http://index.hu/gazdasag/2017/03/19/sharing_economy_becs_szabalyozas_airbnb_uber/
- Inside Airbnb 2017: The face of Airbnb, New York City – Airbnb as a Racial Gentrification Tool. – Letöltve: 2017. 06. 01. <http://brooklyndeep.org/wp-content/uploads/2017/03/the-face-of-airbnb-nyc.pdf>
- LAWLER, R. 2013: Airbnb tops 10 million guest stays since launch, now has 550,000 properties listed worldwide. – Letöltve: 2017. 05. 28. <https://techcrunch.com/2013/12/19/airbnb-10m>
- MANDELL, N. 2013: Airbnb doubled number of listings in 2012. – Letöltve: 2017. 05. 28. <http://www.fastcompany.com/3005629/where-are-they-now/airbnb-doubled-number-listings-2012>

- MUDALLAL, Z. 2015: Airbnb will soon be booking more rooms than the world's largest hotel chains. – Letöltve: 2017. 05. 28. <http://qz.com/329735/airbnb-will-soon-be-booking-more-rooms-than-the-worlds-largest-hotel-chains/>
- Portfolio 2016: Tényleg betilthatják a társasházak az Airbnb-t? – Letöltve 2017. 05. 28. http://www.portfolio.hu/ingatlan/lakas/tenyleg_betilthatjak_a_tarsashazak_az_airbnb-t.239909.html
- RAO, L. 2009: Y combinator's Airbed and Breakfast casts a wider net for housing as AirBnB. – Letöltve: 2017. 05. 28. <https://techcrunch.com/2009/03/04/y-combinators-airbed-and-breakfast-casts-a-wider-net-for-housing-rentals-as-airbnb/>
- STREITFELD, D. 2014: Airbnb listings mostly illegal, New York State contends. – Letöltve: 2017. 06. 01. https://www.nytimes.com/2014/10/16/business/airbnb-listings-mostly-illegal-state-contends.html?_r=0
- WINKLER, R. 2015: Airbnb raises over \$100 million as it touts strong growth. – Letöltve: 2017. 05. 28. <http://www.wsj.com/articles/airbnb-raises-over-100-million-as-it-touts-strong-growth-1448049815>
- WINKLER, R.–MACMILLAN, D. 2015: The Secret Math of Airbnb's \$24 Billion Valuation. The Wall Street Journal. – Letöltve: 2017. 05. 28. <https://www.wsj.com/articles/the-secret-math-of-airbnbs-24-billion-valuation-1434568517>

SZEMLE

A globális gazdaságföldrajz iránytűje: a Manchesteri iskola

Vannak olyan kutatócsoportok, intézmények, melyek egy-egy tudományterület fejlődésében meghatározó szerepet töltenek be. A földrajzon belül is több ismert iskolát tartanak számon, de ezeket – jellemzően – ma már évtizedes távlatból ítélniük meg. A gazdaságföldrajz utóbbi két évtizedének kétségkívül egyik legnagyobb hatású kutatócsoportja a Manchesteri Egyetem Földrajzi Tanszékén formálódott: a globális gazdaságföldrajzot, annak térbeli szerveződését, jellemzőit, hatásmechanizmusait, a helyekre való hatását elemző tanulmányok tucatjai tanúsítják ezt. A Tanszék (jelenlegi és volt) munkatársai több területen is meghatározó véleményformálóknak számítanak e területen, s más társadalomtudósok pl. a közgazdászok által is elismert eredményekkel rendelkeznek. A publikált könyvek és tanulmányok mellett a világ vezető gazdaságföldrajzi folyóiratainak szerkesztőbizottságaiban ugyanúgy megtalálhatók a (jelenlegi és volt) manchesteri kutatók, mint a 2003 óta gyakorlatilag két évente (immár nyolc alkalommal) megrendezett Gazdaságföldrajzi Nyári Egyetem főszervezői között (a negyediket épp Manchesterben rendezték).

E tanulmány néhány fontos területet kiemelve mutatja be a Manchesteri Iskola hatásait a világ gazdaságföldrajzára, elsősorban a globalizációs hatásokat a fókuszba helyezve.

A globális eltolódás (Global Shift)

1986-ban jelent meg PETER DICKEN *Global Shift* című könyve, mely azóta is a globalizációs diskurzus egyik meghatározó gazdaságföldrajzi műve. Dicken az elsők között hozta be a „globális léptéket” a gazdaságföldrajzba, s a globálisan szerveződő transznacionális vállalatok (TNC) szerepén és hatásán keresztül vizsgálta a termelési és értékesítési rendszerek változását, kiterjedését, nemzetköziesedését, a világméretű tőkeakkumuláció változó földrajzi jellemzőit. Dicken véleménye szerint az állandó változás-

ban lévő egyenlőtlenségek alakítják a globális térszerkezetet.

Dicken szerint a globalizáció egy nagyon összetett, a gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok összességével és egymásra hatásával leírható jelenség. Dicken nagyban alapozott a közgazdaságtan és menedzsment elméleteire, s azokat empirikus vizsgálataival földrajzi kontextusba öltöztette, integrálva a gazdaságföldrajzi folyamatok értelmezésébe. Túllépett a lokális és regionális léptékeken, de hangsúlyt helyezett a globális-lokális dichotómiára. Véleménye szerint a világ gazdaság egyre kevésbé nemzeti elemekből épül fel, de a nemzetállamok feletti (nemzetközi integrációk) és alatti (regionális és lokális) szintek szerepe növekvőben van.

Dicken műve hét kiadást élt meg, folyamatosan frissítette, sőt többször kritizálta és ártékelte a korábbi kiadásokban megfogalmazottakat a közel három évtized gazdasági és politikai folyamatainak tükrében (így kapott nagyobb hangsúlyt pl. a környezetvédelem és a klímaváltozás, a vállalatok társadalmi felelősségvállalása ugyanúgy, mint a TNC-k adó elkerülő stratégiája, a pénzügyi válságok hatása, az egyenlőtlenség növekedése). Noha a TNC-k vizsgálata kiemelt szerepet töltött be munkáiban, vizsgálta más aktorok, így az állam, a munkaadó, a fogyasztók, a civil szervezetek stb. szerepét is a globalizációban.

Dicken egyik nagy erőssége az ágazati esettanulmányokon keresztül bemutatni a gazdasági folyamatok nemzetköziesedését, legyen az a kitermelőipar, a vaskohászat, az autóipar, az okostelefon-infrastruktúra vagy a pénzügyi és fejlett üzleti szolgáltatások. A dinamikus változó világ gazdaság földrajzi jellemzőit minden kiadásban komplex értelmezéssel árnyalta, kiemelve a kritikus elemeket és a gazdasági, politikai és társadalmi okokat és hatásokat az emberekre és a helyekre.

Dicken nagy hangsúlyt helyezett a transznacionális vállalatok vizsgálatára és a külföldi működőtőke beruházásokra. A TNC-k vertikális

és horizontális tagozódását vizsgálva megállapította, hogy a vállalati stratégiák jellemzően erős centralizációt eredményeznek az egyes telephelyek, ill. leányvállalatok vonatkozásában, a függési viszonyok erősek. A TNC-k telephelyeiket globális léptékben rugalmasan alakítják, az egyes létező és a potenciális telephelyek közötti versenyt kielemezik, s kihasználják az ebből fakadó hasznokat, miközben összehangolják a globális szintű termelési és szolgáltatási hálózatukat. Megalkotta a TNC-k termelési egységei térbeli szerveződésének és a működőtöke-beruházásoknak a tipizálását is.

A globális termelési hálózatok (Global Production Network, GPN)

A vállalati tevékenység térbeli kiterjedése a vállalati szervezeti átalakulásával és kapcsolatrendszerének változásával jár együtt, s globális termelési hálózatok formálódnak. A globalizáció révén számottevően változik a vállalat térhez és helyhez való viszonya. A globális termelési hálózatok kialakulásában egyre nagyobb teret kapott a vállalati szervezeti átalakulások, vállalati jellegzetességek vizsgálata (YEUNG, H. W. 2000). A globális termelés-elosztást alapvetően a helyi feltételek és a vállalati szervezeti struktúra határozza meg. Lényegében egy többtelephelyes nagyvállalat szervezeti átalakítása történik – globális szinten. Ez a szervezeti átalakuláshoz képest annyival jelent újodást, hogy új külföldi telephely(ek) létesítése kiszélesíti a vállalat piaci és menedzsment lehetőségeit is. A tevékenységek mobilitása növekszik, a hálózatban belül a termelés, szolgáltatás rugalmasan mozgatható, áthelyezhető.

Már Dicken munkáiban is megjelentek azok az elemek, melyek a 2000-es években a globális termelési hálózatok koncepciójában intézményesültek (COE, N. et al. 2004, HENDERSON, J. et al. 2002, HESS M.–YEUNG, H. W. 2006). A manchesteri iskola máig egyik legfontosabb vizsgálati területei közé tartozik, s önálló kutatási laboratóriumként is működik a globális termelési hálózatok (és az utóbbi években egyre hangsúlyosabban ezzel összekapcsolva a munka világának) elemzése. A GPN összekapcsolódó funkcióit, működését, beágyazódását, az egyes termékek és szolgáltatások termelése, elosztása és fogyasztása területén megvalósuló tranzakciókat és ezzel összefüggésben a munka földrajzát vizsgáló kutatások tették világszerte ismertté

a Manchesteri Egyetem Földrajzi Intézetét az elmúlt évtizedekben. Az ezzel a témával foglalkozó vezető kutatók egy része ugyan mára visszavonult (mint Dicken), vagy már máshol dolgozik (pl. Neil Coe, Jeffrey Henderson, Henry Wai-chung Yeung), de az egyetem továbbra is kiemelkedő kutatásokat folytat e területen (Martin Hess vezetésével). Az 1990-es évek második felétől a 2010-es évekig viszont kétségkívül a téma legfontosabb intézményének számított, s a gazdaságföldrajz mainstream kutatásait meghatározta.

A GPN koncepció kialakítását a gazdasági fejlődést mikro és makroszinten magyarázni próbáló, a globalizáció körülményei között komplex, a hálózati összefüggéseket is figyelembe vevő, az egyenlőtlen fejlődésre és a regionális gazdaságfejlesztésre való hatásokat megfelelően értékelő elméleti keretrendszer igénye generálta. A globális termelési hálózatok összekapcsolt csomópontjai és kapcsolatai átívelnek a nemzeti határokon, s integrálják a nemzeti és a regionális szinteket is.

A GPN koncepció több fontos közgazdasági és gazdaságföldrajzi elméletre alapoz, HESS, M. és YEUNG H. W. (2006) szerint a négy legfontosabb: a Michael Porter nevével fémjelzett értéklánc irodalom; a gazdasági tevékenységek hálózatosodásával és társadalmi beágyazódásával foglalkozó gazdaság-szociológiai kutatások; a cselekvőhálózatok elmélete (actor-network theory); valamint az elsősorban Gary Gereffi munkáiból eredeztethető, a világrendszer-elméletekre alapozó globális áruhánc (global commodity chains) és globális értéklánc (global value chains) irodalma. A GPN-kutatások fókuszában az érték, az erőviszonyok és a beágyazódás vizsgálata áll (HENDERSON et al. 2002). Az érték-vizsgálatok egyrészt a transznacionális rendszerekben megteremtett hozzáadott-értékre, másrészt a GPN-en belül a vállalatok által realizált különböző (pl. technológiai-innovációs, erős piaci jelenlétre és fogyasztási preferenciákra alapozó, szervezeti és menedzsment hatékonyságra épülő és kapcsolati) többletbevételekre fókuszáltak. A GPN különböző szereplői közötti erőviszonyoktól függ, hogy az értéktermelés hol és hogyan történik. A GPN vizsgálatok a termelési rendszerek összes szereplőjét figyelembe veszik. Nem csak a vállalatok a GPN részei: az állami szervezeteknek és a civil társadalom szereplőinek, mint a szakszervezetek, az NGO-k, s a fogyasztói kezdeményezések is jelentős hatásai lehetnek a GPN-re. A beágyazódás vizsgálatok három dimenziót vettek alapul (HESS, M. 2004):

a társadalmi beágyazódást, mely az egyes szereplők szervezeti és kulturális hátteréből indul ki; a hálózati beágyazódást, mely a GPN-en belüli szereplők közötti kapcsolatrendszereket helyezi a középpontba; valamint a területi beágyazódást, ami a GPN földrajzi dimenziójára fókuszál (KUKELY Gy. 2008).

A GPN-kutatásokhoz szorosan illeszkedik a relációs gazdaságföldrajz („relational economic geography”), mely területen szintén fontos eredmények fűződnek Manchesterhez (DICKEN, P.–MALMBERG, A. 2001, YEUNG, H. W. 2005). Az 1990-es évtized közepén a társadalom- és gazdaságföldrajzban végbement „relációs fordulat” nagy teret engedett az ún. „kapcsolati gondolkodásnak” („relational thinking”). A gazdaságföldrajzi kutatók egy része nagy hangsúlyt helyezett az egyes aktorok és struktúrák közötti kapcsolatok komplex rendszerének vizsgálatára, mellyel a gazdasági tevékenységek területi szerkezetének dinamikus változását magyarázták. A gazdasági szereplők (vállalatok, állam, intézmények stb.) közötti társadalmi-térbeli kapcsolatok („a kapcsolati tőke”) jelentősen befolyásolják a gazdasági átalakulás folyamatát, mely különböző területi dimenziókban más és más kérdéseket vet fel. A különböző területi szinteken a hálózat-alapú megközelítés ad választ a gazdaság területi folyamataiban lejátszódó eltolódásra.

A globalizáció

A Manchesteri Iskola további kiemelkedő professzora Erik Swyngedouw, akinek a nevéhez fűződik többek között a globalizáció fogalma is. Swyngedouw kutatási területe a politikai gazdaságtan, az urbanizáció, a városi politikai ökológia és a városi kormányzás, tehát jelentősen eltér az eddigiekben említett gazdaságföldrajzosok munkásságától. Ugyanakkor az ő neve fémjelzi a Városok, Politikák, Gazdaságok kutatócsoportot, akik a jelenlegi városi, politikai és gazdasági kihívások elemzésére fókuszálnak, s munkáik az előzőekben említett kutatásokhoz is kapcsolódnak (pl. Martin Hess mindkét kutatócsoport

tagja). A 2000-es években a Manchesteri iskola társadalomföldrajzi kutatásait elsősorban ez a kutatócsoport határozta meg (Swyngedouw mellett Kevin Ward munkáit érdemes megemlíteni).

A globálkapitalizmusban a politikai-gazdasági folyamatok átrendezik a földrajzi léptékek viszonyát: a nemzeti lépték szerepe csökken, a globális mellett azonban a lokális lépték kiemelt hangsúlyt kap. A lokális értékek jelentősége a globális értékrend terjedésével, illetve részben annak ellenhatásaként egyre nő. Swyngedouw a globalizáció fogalmát az átértékelődő léptékekhez kapcsolódóan fogalmazta meg. Kiemeli, hogy a globális termékekre, szolgáltatásokra a helyi kulturális viszonyok nagymértékben hatással vannak, s ez a vállalatok marketingstratégiájában is megjelenik (pl. McDonalds), akik a helyi piacokhoz idomulnak is. Azok a vállalatok tudják hatékonyan alkalmazni a globalizációt, ahol a döntéshozatali mechanizmus is decentralizált. Összességében a globalizáció előnyös a fogyasztó számára, mert jellemzően szélesebb piaci kínálathoz jut, s az erősödő verseny miatt kedvezőbb árakon. Ugyanakkor a termelők számára a helyzet korántsem ennyire pozitív, ők költséghátrányuk miatt kiszorulhatnak bizonyos piacokról, ami a versenyt csökkenti.

A globalizáció és a lokalizáció egyszerre jelentkezett a városokban, mely a városok térbeli szerkezetének az átalakulását is eredményezte. A térbeli léptékek újjászerveződnek, összefonódnak és szétválnak, mely leginkább a városokban érhető tetten, ahol a tőke is koncentráliódik (SWYNGEDOUW 1997, 2004).

Mindezek, az oktatásba is integrált kutatási eredmények világszerte ismertek, a NEIL COE, PHILIP KELLY és HENRY W. C. YEUNG munkájaként megjelent *Economic Geography: A Contemporary Introduction* (2007, 2013) pedig az egyik legnépszerűbb felsőoktatási gazdaságföldrajzi tankönyvvé vált. A Manchesteri Egyetem Földrajzi Tanszékének fő kutatási irányairól a következő helyen lehet tájékozódni: <http://www.seed.manchester.ac.uk/geography/research/>

KUKELY GYÖRGY

IRODALOM

- COE, N.–HESS, M.–YEUNG, H. W.–DICKEN, P.–HENDERSON, J. 2004: 'Globalizing' regional development: a global production networks perspective. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 4. pp. 468–484.
COE, N.–KELLY, P. F.–YEUNG, H. W. 2007: *Economic Geography. A Contemporary Introduction*. – Blackwell Publishing, London.

- DICKEN, P.–MALMBERG A. 2001: Firms in territories: a relational perspective. – *Economic Geography* 77. pp. 345–63.
- DICKEN, P. 1986: *Global Shift: Industrial Change in a Turbulent World*. –Harper & Row, London. 456 p.
- DICKEN, P. 1992: *Global Shift. The Internationalization of Economic Activity*. – Paul Chapman Publishing Ltd, London. 492.p.
- DICKEN, P. 1998: *Global Shift. Transforming the World Economy*. 3rd edition – Paul Chapman Publishing Ltd, London. 490 p.
- DICKEN, P. 2003: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4th edition. – SAGE Publication, Thousand Oaks, CA and London. 656. p.
- DICKEN, P. 2007: *Global shift. Mapping the changing contours of the world economy*. 5th edition. – SAGE Publications, London. 632 p.
- DICKEN, P. 2011: *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy*, 6th edition. –The Guilford Press, New York–London. 632 p.
- DICKEN P. 2015: *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy* 7th edition, The Guilford Press, New York–London, 619 p.
- HENDERSON J.–DICKEN, P.–HESS, M.–COE, N.–YEUNG, H. W. 2002: Global production networks and the analysis of economic development. – *Review of International Political Economy* 3. pp. 436–464.
- HESS, M. 2004: Spatial Relationships? Towards a Reconceptualization of Embeddedness. – *Progress in Human Geography* 28. pp. 165–186.
- HESS, M.–YEUNG H. W. 2006: Whither Global Production Networks in Economic Geography? Past, Present, and Future. – *Environment and Planning A* 7. pp. 1193–1204.
- KUKELY GY. 2008: A külföldi működőtőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra. Doktori (Ph.D.) értekezés. Kézirat. 149 p.
- SWYNGEDOUW, E. 1997: Neither global nor local: „glocalization” and the politics of scale. – In. COX, K. (ed.): *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Guilford, London. pp. 137–166.
- SWYNGEDOUW, E. 2004: Globalisation or ‘glocalisation’? Networks, territories and rescaling. – *Cambridge Review of International Affairs* 17. 1. 25–48.
- YEUNG, H. W.-C. 2000: Organizing the firm: networks, institutions and regional development. – *Progress in Human Geography* 24. pp. 301–315.
- YEUNG, H. W.-C. 2005: Rethinking relational economic geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 1. pp. 37–51.

KRÓNIKA

Negyedik Globális Gazdaságföldrajzi Konferencia – „Mapping Economies in Transformation” – Az átalakuló gazdaság feltérképezése 2015. augusztus 19–23. Oxfordi Egyetem, Nagy-Britannia

A gazdaságföldrajzos szakma első globális konferenciáját Szingapúrban rendezték meg, az ezredfordulón, majd a másodikat 2007-ben Pekingben, a harmadikat pedig 2011-ben Szöulban. A helyszínek gyors listázása alapján érzékelhető, hogy a gazdaságföldrajzi kutatások területi súlypontjában már az ezredfordulót megelőzően egy erőteljes eltolódás ment végbe, a „hagyományos” fejlett világ országai felől az érdeklődés egyre erőteljesebben fordult az ún. „feltörekvő” gazdaságok felé. Ez az érdeklődés nem csupán annak volt betudható, hogy az említett országok gazdasága hosszú távon is gyors növekedést tudott felmutatni, s látványos felzárkózásba kezdett, vagy feltört a gazdasági mutatók alapján már fejlett országok csoportjába, hanem részben annak, hogy a délkelet-ázsiai gazdaságok globális termelésbe (és fogyasztásba) történő integrációja hatalmas léptekkel haladt előre ezekben az évtizedekben. A helyszínek kiválasztását – a fentiekben túl – az is indokolta, hogy a fogadó intézmények egytől-egyig a gazdaságföldrajzi kutatások élvonalában haladnak, a szervezőbizottságok elnökei (HENRY WEI-CHUNG YEUNG, WEIDONG LIU, vagy SAM OCK PARK) kivétel nélkül a tudományág vezető, nemzetközileg magasan jegyzett kutatói.

A negyedik világkonferenciára az európai egyetemi élet egyik legkorábbi fellegvárában, Oxfordban került sor, míg az ötödiket 2018. július 24 és 27 között Németországba, Köln városába tervezik. Oxford kiválasztása annyiban feltétlenül szerencsés volt, hogy DARIUSZ WÓJCIK (a helyi szervezők elnöke) vezetésével a „manchesteri”, a „londoni” (a London School of Economics-on működik a jelenkor egyik meghatározó gazdaságföldrajzi kutatócsoportja) és a „durhami” iskolák mellett a szigetországban éppen ez az egyik meghatározó gazdaságföldrajzi iskola, ahol például a finanszírozás (több évtizedes folyamat, amelynek során a valós termékeket és szolgáltatásokat előállító reálgazdaság jelentőségét egyre jobban felülmúlja a pénzmozgásokkal létrehozott többletjövedelem és profit), a pénzügyi szektor földrajza témákat kiemelkedő szinten művelik.

A konferencia alapvető tematikája arra a felismerésre vezethető vissza, hogy a globális gazdasági válság (2008) és egyéb technikai, technológiai, társadalmi kihívásokkal szembesülő gazdaság, hogyan képes válaszolni, átalakítani és újraszervezni és térben újrendezni magát egy alapvetően instabil, térben egyenlőtlen és nem fenntartható növekedési modell felől indulva.

1. kép Az oxfordi egyetem campusának távlati képe. *Forrás:* Wikipedia
Photo 1 University of Oxford from above. *Source:* Wikipedia

Ennek kapcsán a potenciális előadók érdeklődését számos hívószóval próbálták felkelteni:

- globális Dél-Dél kapcsolatrendszer;
- átalakuló szabályozás a válság hatására, különös tekintettel az állam-piac relációkra;
- az információs világ kihívásai a média és a szolgáltatások terén;
- a negyedik ipari forradalom várható hatásai (A napjainkban kibontakozó Ipari Forradalom 4.0 sajátossága az öntanuló, digitalizált, emberi beavatkozást alig igénylő termelési rendszerek és rutinszerű szolgáltatások robbanásszerű terjedése);
- a gazdaság működésére ható környezeti tényezők korlátozó szerepe (pl. ásványkincsek, víz, energiaforrások szűkössége, klímaváltozás);
- a területileg egyenlőtlen gazdasági fejlődés által kiváltott feszültségek.

A szakma érdeklődését jelzi, hogy 50-nél több országból (ennek közel fele Európán kívüli), közel 700 résztvevővel zajlott a rendezvény. A gazdaságföldrajz erős utánpótlását jelzi, hogy ez utóbbiból több mint 150 doktorandusz hallgató is aktívan részt vett a munkában. A szűk kutatói közösség mellett jelentős számban érkeztek politikai döntéshozók (nem biodíszletnek!), ipari cégvezetők, szakújságírók. S nem résztvevőként, de a recens szakirodalmi kínálattal jelen voltak a legnagyobb könyv és folyóirat kiadók is. (Itt ébredt rá a „mezítlábás” hazai kutató, hogy két nap alatt – recens és értelmes szakirodalomra – éves bruttó keresetének többszörösét el tudná költeni, és még úgyis maradna hiányérzete a számos otthagytott, szűkebb témájába nem vágó kötet miatt!)

Talán a földrajzi relatív közelség okán, de ez volt az első Gazdaságföldrajzi Világkongresszus, ahol a hazai szűkebb szakmát fél tucat szereplő képviselte, több témában és több szekcióban. Utóbbiért külön köszönet a szervezőknek, hogy szakítottak azzal a bántó gyakorlattal, hogy a kelet-európai résztvevőknek külön szekciót szerveznek / alakítanak ki, így lényegében egymásnak beszélnek, elzártan a többi résztvevőtől, s így eredményeik megismertetése, elfogadtatása is sokkal nehezebbé válik.

A konferencia méreteit jelzi, hogy a tematikus szekciókból 12 futott párhuzamosan, ezért fizikai képtelenség lett volna akár csak kísérletet is tenni az előadások zömének meghallgatására. A programban jól elhelyezve 6 plenáris szekció törté meg a monotonitást, változatos formákkal

(klasszikus egyszemélyes előadás; többszereplős, egymásra is reflektáló előadások; panelviták, plenáris vitatűlések). A nyitó plenárison Jamie Peck a gazdaságföldrajz kihívásairól érkezett (kutatói témái közül kiemelhető a neoliberalizmus politikai gazdaságtana, a munkapiaci kutatások, a gazdasági kormányzás, illetve a városok újjászerveződése). A köztes plenáris ülések témái közül kiemelhető a digitális gazdaság, a zöld növekedés témája, valamint a globális pénzügyek és tudástermelés kérdései. A „klasszikus” prezentációkra építő konferencián minden nap más téma köré rendezve posztereket is láthattunk.

A konferencia témái közül csak szemezgetve néhányat: nagyon erősnek tűnik a globális termelési rendszerek kutatása, a digitális gazdaság és azon belül hangsúlyosan az e-kereskedelem előretörése, a pénzügyi rendszerek és ezek nemzetközi szabályozhatóságának kérdései, a metropolisz térségek tudástermelésben és közvetítésben játszott szerepe, a globális-lokális kapcsolatrendszer, az átalakuló szabályozási környezet és a cégek erre adott reakciói. Úgy tűnik, továbbra is fontos kutatási területnek számít a migráció hatása a helyi fejlődési lehetőségekre, a kreatív iparok szerepe, a globális gazdaság újjászerveződő térszerkezete, valamint a társadalmi, környezeti, társadalmi és területi aspektusból egyaránt fenntartható gazdasági fejlődés. Nem csökken az érdeklődés az átstrukturálódó munkaerőpiacok, a gazdasági globalizáció határai, a kultúra és szabályozás szerepe a gazdasági fejlődésre, hálózatok, tervezés és/vagy improvizáció a gazdasági fejlődésben, gazdasági „enkilávk” – egyenlőtlen fejlődés, útfüggő fejlődés iránt sem.

Három szekciót külön is kiemelésre érdemesnek találtam: az indiai fejlődés környezeti korlátait körüljáró, a kínai városfejlődés fenntarthatóságát vizsgáló, valamint az afrikai információrobbanás gazdasági hatásait elemző témák mindegyike olyan globális „nehézsúlyú” szereplők fejlődésének lehetőségeit, vagy sérülékenységet járta körbe, melyek jelenleg, vagy a közeli jövőben a világgazdaság lehetséges „mozdonyának” szerepére joggal aspirálnak.

A szervezett szekciók előadásait végigtekintve a megközelítések sokszínűsége szembetűnő: az egyedi esettanulmányok mellett jelen voltak a kvantitatív, adatols, modellezés előadások, a kvalitatív módszerekre alapozó kutatások. Elméleti oldalról pedig a „virágozzék száz virág” elvét követve a pozitivisták megközelítés, a strukturalista és poszt-strukturalista elméletek, a

2. kép Az Examination Schools 19. századi épülete kívülről. *Forrás:* Conference Oxford
Photo 2 Examination Schools building in Oxford. *Source:* Conference Oxford

marxi és neo-marxi megközelítések, a kritikai és radikális földrajzi iskolák, a neoliberális, a globalizációs, az anti-globalizációs, vagy éppen a lokalitásra építő szemlélet is szépen megfér egymás mellett.

Az külön élményt jelentett, hogy a rendezvényt az egyetem egyik historikus épületében bonyolították le – ami nem mellékesen a vizsgaépület (Examination Schools – ott ilyen is van!), mely láthatóan csak jelentős erőfeszítésekkel volt alkalmassá tehető pl. a ppt-prezentációk technikai hátterének befogadására, viszont a történelmi környezet minden jelenlévőre inspirálóan

hatott. Ahhoz, hogy egy ekkora konferenciát zökkenőmentesen le lehessen bonyolítani, 14 ember kétévi előkészítő munkájára volt szükség, melyet több mint 40 vezető kutató segített a világ számos országából!

A most gazdaságföldrajzzal foglalkozó aktív és induló kutatóknak pedig csak azt tudom ajánlani, hogy a 2018-as kölni rendezvényen minél többen mutassák meg magukat és kutatási eredményeiket, és merítkezzenek meg egy ilyen széles, de mégis jól behatárolt szakmai közegeben.

NAGY GÁBOR

3. kép Az Examination Schools egyik nagyelődőjének belső tere
Photo 3 Inner space of Auditorium Maximum inside Examination Schools
Forrás/Source: Conference Oxford

IRODALOM

LUX GÁBOR:

Újraiparosodás Közép-Európában

Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2017. 328 p.

A *Studia Regionum* sorozat újabb szakkönyvvel gazdagodott. A közelmúltban jelent meg LUX GÁBOR könyve, amely Közép-Európa újraiparosodását tárgyalja nagy alaposággal. A szerző egyike azon fiatal kutatóknak, akik az ezredforduló után kapcsolódtak be az iparban zajló változások kutatásába, és akiknek a száma mostanra már igen megszaporodott. Az 1990-es évtizedben, de még a 21. század elején sajnos viszonylag kevesen foglalkoztak az ipar területi folyamataival, az iparon belüli funkcionális átalakulás lokális és regionális térszerkezeti konzekvenciáival. Azok a kutatások elsődlegesen a hazai trendek és tendenciák feltárására és a magyar ipar globális folyamatokba való beágyazására szorítottak. Tulajdonképpen hasonló tapasztalhatunk a többi poszt szocialista ország iparának kutatásában is. A kutatók a radikális reformok folytán főleg az országhatáron belüli nagyarányú változások „leírására” helyezték a hangsúlyt és kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a poszt szocialista térség egészében vagy több országot magában foglaló régiójában bekövetkezett változásokat vizsgálják. Valószínűleg ez a felismerés vezérelte az író is mintegy másfél évtizeddel ezelőtt, amikor kutatási témát választott.

A szerző több éves kutatómunkája eredményeként állította össze ezt a hiánypótló kötetet. Már a 2009-ben megvédett doktori értekezésében is ebben a térségben végzett kutatásairól adott számot. A disszertáció tárgyát akkor „csak” Közép-Európa ipari térségeinek átalakulása képezte. Azóta viszont sokat változott a világ politikai, társadalmi és gazdasági szempontból. A globalizáció felerősödött, a poszt szocialista térség államai eltérő mértékben ugyan, de külföldi tőkére alapozott iparuk átalakulása, megújulása révén egyre határozottabban integrálódtak a globális gazdaságba. A világgazdaság fejlődésében jelentős törést okozott a 2008-ban kitört gazdasági válság, amely amely Közép-Európa országait sem hagyta érintetlenül és széleskörű kutatások tárgya még napjainkban

is. Azok lényegében az iparosodás, az ipartalanodás és az újraiparosodás egyidejűségének és eltérő mértékének különböző fázisában voltak és vannak még ma is. Ezek a folyamatok térben és időben differenciáltan jelentkeznek és az egyes országokban más-más intenzitásúak. Tulajdonképpen ennek a folyamatnak a részleteit ismerhetjük meg a könyvből.

Kétségtelen, hogy az utóbbi években, főként a válság kihatásaként egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az iparnak és az újraiparosodásnak nemcsak a fejlett európai országokban, hanem Európa keleti felén is. A 20. század végén és a 21. század legelején a legtöbb poszt szocialista országban a deindusztrializáció volt a meghatározó és úgy vélték, hogy az ipar súlya tovább mérséklődik. Ez a trend mintha megfordult volna az elmúlt években. Úgy tűnik, hogy korai még az ipart „temetni”. Az ipar a posztindusztriális gazdaságokban is fontos gazdasági szektor. De hogy hol és mekkora a relevanciája, az más kérdés. Ez attól is függ, hogy az újraiparosítás milyen mértéket ölt testet, illetve hogy hogyan alakul át az ipari termelés a posztindusztriális gazdaságokban. Vagyis az ipari tevékenység mennyire terciarizálódik és a terciar tevékenység mennyire „iparosodik”. Mind nehezebb az éles határvonal meghúzása a két szektor és egyes ágazataik között.

A könyv a bevezetéssel együtt hat fejezetből áll. „Az ipar szerepe a posztindusztriális gazdaságban” című második főfejezetben három irányból közelíti meg a szerző az ipar szerepét. Vizsgálja a posztindusztriális gazdaság területi egyenlőtlenségeit, az ipari átalakulás folyamatát és az ipari térségek alkalmazkodási lehetőségeit. Jól kirajzolódik a gazdag szakirodalmi forrásokra támaszkodó részből a szerző tájékozottsága és evolúciós gazdaságföldrajzi szemlélete. A posztindusztriális gazdaságokban a gazdasági folyamatokat a történelmi, területi, intézményi és társadalmi struktúrák, valamint a technológiai környezet számottevően befolyásolják.

Sőt ebben az esetben nemcsak evolúció, hanem koevolúció is érvényesül, hiszen ezek a tényezők kölcsönösen is kihatnak egymás fejlődésére. Ezen különböző fejlődési kölcsönhatások eredőjeképpen változik és vesz fel különböző fejlődési irányt egy-egy térség ipara. Az ipari átalakulás fő irányairól jó áttekintést nyújt a 2.3. táblázat RAY HUDSON, PHILIP COOKE és HORVÁTH GYULA klasszifikációja alapján, míg a 2.5. táblázat az átalakulási típustól függő lehetséges kimeneteleket vázolja. Ezek mindegyike lehet sikeres és sikertelen, s általában nem kizárólagosként, hanem különböző kombinációban léteznek egy adott helyen. Fontos, hogy a globalizáció korában (ahogy a szerző fogalmazott) „az uniformizált sikerreceptek helyett térben és időben differenciált látásmódra van szükség”, mert csak azok vezetnek az ipar, illetve az adott terület alkalmazkodásához.

A 3. főfejezet „Az iparfejlesztés és az újraiparosítás modern rendszere” címmel arra a kérdésre keresi a választ, hogy mit jelent a koncentrált iparfejlesztés, milyen eszközei vannak, és hogyan illeszkedik a „társadalmi kohézióra is tekintettel levő fejlesztési rendszerbe”. Az elmúlt évtizedekben az ipar fejlesztése és az iparpolitika igen eltérő szerepet játszott az egyes országok gazdasági fejlődésében. A felmerült nehézségeket kezdetben megpróbálta minden ország a saját eszközeivel maga megoldani, később viszont a közös iparpolitika is támpontul szolgált. A fejlett országokban az 1970-es években bekövetkezett válság folytán került előtérbe a tradicionális ipari térségek és az ipar strukturális problémáinak hatékonyabb kezelése. Az 1980-as évektől az általános fejlesztéspolitikában a hangsúly az „ipari környezet” további fejlesztésére helyeződött. Eleinte a megújulás és a növekedés (pl. tudásalapú gazdaság, belső beruházások) kapott kiemelt figyelmet, majd a 20. század végén a hálózati integráció (pl. klaszterek) játszott egyre nagyobb szerepet. A legutóbbi gazdasági válság után pedig a válságtűrő képesség fokozása került előtérbe. Ez utóbbit olyan törekvések fémjelzik, mint a regionális rugalmasság, az intelligens specializáció, a tudástranszfer és a munkaerőbázis megújulása. Az újraiparosítás időszakában ezek a beavatkozások rendkívül fontosak a külső sokkokkal szembeni rezisztencia fokozásához. Az iparpolitika és az iparfejlesztés tervezése a főbb fejlődési irányok meghatározása ismét kiemelt feladattá válik.

A kötet legerjedelmesebb része a 4. főfejezet, amely a közép-európai ipari átalakulást foglalja

össze. Az előző fejezetek elméleti megközelítései lehetővé teszik az Európa keleti felében zajlott, illetve ma is zajló folyamatok nemzetközi trendekbe való beágyazását. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a „szocialista ipari térségek válsága okaiban és lefutásában hasonlít a nyugati példához”. A rendszerváltozás után a posztoszocialista országok örökölt iparában mélyreható változások kezdődtek vagy gyorsultak fel. Az örökölt ipari struktúra és területi sajátosságai nagymértékben kihatottak a későbbi folyamatokra, változásokra is, és a hasonlóságok ellenére a közép-európai térségen belül is jelentős különbségek tapasztalhatók, amelyek térben is kifejezésre jutottak. Elsősorban a nyugati országok ipara fejlődött, újult meg vagy alakult át gyorsabban, miközben új ipari térségek is létrejöttek. A külföldi tőkebefektetések és az autóipar főleg a visegrádi országok iparában játszott kiemelkedő szerepet, ami erős területi koncentrációt hozott magával. Ugyanakkor a posztoszocialista térségen belül Délkelet-Európa iparfejlesztése sajátosan alakult. Talán ezért is teszi fel a kérdést a szerző, hogy „kitérő vagy leszakadás” jellemzi-e inkább a térség iparának sorsát? Részben megkésve kezdődtek az ottani iparban a változások, lassabban is zajlottak és a külföldi tőke befolyása is – kiváltképp az 1990-es évtizedben – sokkal kisebb volt. A felvetett kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy bár az utóbbi években a délkelet-európai iparfejlesztés valamelyest felzárkózott a V4-ekben jellemző tendenciához, mégis inkább a leszakadás az, ami a délkelet-európai országok iparának fejlődését a leginkább jellemzi. A periféria, vagy még pontosabban a „szuperperiféria” helyzetükből is fakad, hogy a globális gazdaságba való integrációjuk még ma sem számottevő. Erről és az egyes országok posztoszocialista iparának fejlődéséről további részleteket olvashatunk a fejezetben. Ezek az „országleírások” azért is említést érdemelnek, mert röviden, mindössze pár oldalban, tömören mutatják be az egyes közép-európai országok iparában a rendszerváltozás utáni időszak legfontosabb történéseit és azok területi konzekvenciáit.

Az 5. fejezetben még mélyebbre ás a szerző, amikor két terület iparában bekövetkezett változásokat értékeli. A mintaterületek kiválasztása valószínűleg nem a véletlen műve volt. Az egyik régió a közép-európai térség egyik legnagyobb és legrégebbi nehézipari körzete. Felső-Szilézia, ahol az ipar klasszikus átalakulását követhetjük nyomon. A másik terület Pécs és Baranya megye, amely Közép-Európa „földrajzi és gazdasági

perifériáját” képezi és a posztindusztriális megújulási kísérletek terepe. Az is kiderül, hogy igen ellentmondásos a dél-dunántúli megye helyzete, mert bár megjelentek innovációk és innovatív elképzelések, azok megvalósulása különböző okok folytán mégis elmaradt. Az elmúlt évtizedekben az ipar jelentősége mérséklődött, a deindusztrializáció volt a meghatározó, s nem voltak olyan ágazatok vagy gazdasági tevékenységek, amelyek annak helyébe tudtak volna lépni. A „kulturális ipar” fejlesztése sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Így nem csoda, hogy LUX GÁBOR véleménye alapvetően nem változott a doktori értekezésében megfogalmazottakhoz képest, vagyis továbbra is kilátástalannak és reménytelennek látja a térség felzárkózását, egy gyorsabb ütemű fejlődés lehetőségét.

Az utolsó fejezetben a közép-európai újraiparosítás lehetőségeit elemzi a szerző. Nemcsak napjainkban, hanem már korábban is számos kihívás merült fel, amelyek a reindusztrializáció folyamatát korlátozhatják vagy befolyásolhatják. Ezek között említhetők a kialakult éles térbeli egyenlőtlenségek, az ipar dualitásának mérséklése, a szabad munkaerő kapacitás beszűkülése, a képzettségi szint fokozása, a magasabb hozzá-

adott értékű termékek termelésére való törekvés és a hazai ipar megerősítése. Az újraiparosításban a különböző iparágak eltérő mértékben vehetnek részt, de vannak közöttük olyanok (pl. specializált gépgyártás, IKT és szoftveripar, élelmiszeripar), amelyek különösen fontosak, mert a térség versenyképességének javítják.

A könyv végén gazdag irodalomjegyzék található, amely a további elmélyüléshez nyújt támpontokat, a név- és tárgymutató pedig a gyors keresést és tájékozódást teszi lehetővé. A 30 táblázat és 84 ábra nagyon informatív, egyfelől nagymértékben hozzájárulnak a folyamatok és jelenségek jobb megértéséhez, másfelől újabb ismereteket szolgáltatnak az iparra vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdésekről.

Összességében véve egy jól felépített, színvonalasan megírt monográfia a könyv, amelyet mindazoknak ajánlok, akik érdeklődnek a közép-európai iparban zajló változások iránt. Nemcsak a szűkebb szakmai közösség számára nélkülözhetetlen a kiadvány, hanem az oktatás különböző szintjein is nagy haszonnal forgatható.

KISS ÉVA

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: GÁBRIS GYULA professor emeritus

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: KOVÁCS ZOLTÁN akadémikus, kutatóprofesszor, tsz. egyetemi tanár;

MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

Főtitkár: MARI LÁSZLÓ egyetemi docens

Titkár: ERÖSS ÁGNES geográfus

Ügyvivő: HEILING ZSOLT

Felügyelőbizottság elnöke: TINER TIBOR tudományos főmunkatárs

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök, intézetigazgató	KOROMPAI ATTILA ny. egyetemi docens
BAKOS MÁRIA középiskolai tanár	KUBA GÁBOR iskolaigazgató
BUIDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár	KUBASSEK JÁNOS múzeumigazgató
CSAPÓ TAMÁS tsz. főiskolai tanár	KUNOS GÁBOR szakosztályelnök, villamosmérnök
DÁVID LÓRÁNT osztályelnök, tsz. főiskolai tanár	KÜRTI GYÖRGY iskolaigazgató
DOBOS ANNA főiskolai docens	LENNER TIBOR egyetemi docens
DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár	LERNER JÁNOS osztályelnök
EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs	LÓCZY DÉNES tsz. egyetemi tanár
FARSANG ANDREA egyetemi docens	M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA osztályelnök, egyetemi docens
FRISNYÁK SÁNDOR ny. egyetemi tanár, osztályelnök	MÁJAI CSABA osztályelnök
GERHARDTNÉ RUGLI ILONA szerkesztő	MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök, főiskolai docens
GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár	MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens
GYENIZSE PÉTER egyetemi docens	NAGY BALÁZS egyetemi docens
GYŐRI RÓBERT tsz. egyetemi docens	OROSZI VIKTOR egyetemi adjunktus
GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens	PAP NORBERT osztályelnök, tsz. egyetemi docens
GYURIS FERENC egyetemi adjunktus	PÁL VIKTOR egyetemi docens
HANUSZ ÁRPÁD egyetemi tanár	RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus
HEVESI ATTILA osztályelnök, ny. egyetemi tanár	SIMON GYÖRGY középiskolai tanár
HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár	SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens
HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató	SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész
ILLÉS SÁNDOR alapítványi elnök	SZALAI KATALIN főiskolai docens
JANKÓ ANNAMÁRIA térképész, igazgató	SZILASSI PÉTER egyetemi docens
JENEY LÁSZLÓ egyetemi adjunktus	SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár
KARANCSI ZOLTÁN tsz. egyetemi docens	TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi adjunktus
KARÁTSON DÁVID szakosztályelnök, tsz. egyetemi tanár	TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos főmunkatárs
KIS ÉVA tudományos főmunkatárs	TÓTH ANTAL osztályelnök, főiskolai docens
KIS JÁNOS középiskolai tanár	TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök, tsz. egyetemi docens
KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó, egyetemi tanár	VIZI ISTVÁN osztályelnök
KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök, akadémikus	VIZY ZSOLT középiskolai vezetőtanár
KOCSIS KÁROLY intézetigazgató, akadémikus	
KÓKAI SÁNDOR tsz. főiskolai tanár	

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

Tematikus értekezések / Thematic studies

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA–HALÁSZ LEVENTE: Globális munkaerőpiaci kihívások az új gazdaság- földrajzi folyamatok tükrében / Recent challenges in the global labour market in light of new economic geography	263
GYURIS FERENC: A kínai gazdasági csoda okai és korlátai / The chinese economic miracle: reasons and limits	275
BOROS LAJOS–DUDÁS GÁBOR: A közösségi szállásadás konfliktusai és dilemmái / Conflicts and dilemmas of peer-to-peer accomodation	288

Szemle

KUKELY GYÖRGY: A globális gazdaságföldrajz iránytűje: a Manchesteri iskola	299
--	-----

Krónika

Negyedik Globális Gazdaságföldrajzi Konferencia – NAGY GÁBOR	303
--	-----

Irodalom

Lux Gábor: Újraiparosodás Közép-Európában – KISS ÉVA	306
--	-----

TÁMOGATÓINK:

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Mari László
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
Készült 350 példányban
HU ISSN 0015-5411